

Національний університет цивільного захисту України
Державна служба України з надзвичайних ситуацій

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Сальнікова Тетяна Вікторівна

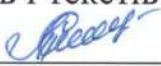
УДК 159.923:355.1(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

Спеціальністю – 053 Психологія
Галузь знань – 05 Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

 Т. В. Сальнікова

Науковий керівник
Перелигіна Ліна Анатоліївна
доктор біологічних наук, професор

м. Черкаси — 2024

АНОТАЦІЯ

Сальнікова Т. В. Особливості професійної Я-концепції військовослужбовців – учасників бойових дій. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 – Психологія – Національний університет цивільного захисту України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Черкаси, 2024.

У вступі подано загальну характеристику дисертаційної роботи. Обґрунтована актуальність теми дисертації, сформульовано мету роботи та основні завдання дослідження, показано зв'язок роботи з науковими програмами. Наведено дані про особистий внесок здобувача, апробацію роботи та публікації.

У першому розділі проаналізовано та визначено концептуальні підходи та механізми розкриття феномену особистісної «Я-концепції» з точки зору основних психологічних позицій: основоположного підходу Джеймса У., символічного інтеракціоналізму Кулі Ч., соціально-когнітивного визначення Бандури А., представлень про особистісну ідентичність Еріксона Е. й феноменалістичного Маслоу А. Доведено історичну трансформацію визначення сутності особистісної «Я-концепції» від унітарного представлення Роджерса К. і Маслоу А., з точки зору якої особистісна «Я-концепція» виступає як самоідентичність і самосвідомість до багаторівневого представлення структурно-логічної ідентичності та дієвості особистісної «Я-концепції», конструкт якої включає цілу низку складових («Я-образів»), які виконують певні функціональні навантаження та виступають в ролі різноманітних концептів. Наголошено, що особистісна «Я-концепція», формуючи складну внутрішню структуру є динамічним утворенням найвищого рівня самоідентичності та самосвідомості, який формується та розвивається на протязі усього життєвого шляху людини, забезпечуючи її саморозвиток та

адаптивні можливості, регулювання поведінкових реакцій, адаптацію й інтеграцію в оточуючому соціумі та дає можливість досягти певної особистісної узгодженості (як внутрішньої, так і між зовнішнім та внутрішнім середовищем) й визначає усі прояви особистісної життєдіяльності.

Проаналізовано структурно-логічні та функціональні детермінанти особистісної «Я-концепції» та визначено основні взаємопов'язані та взаємодоповнюючі структурно-логічні її конструкти: когнітивний (самопізнання та продукування особистісної системи уявлень людини про саму себе, «Я-образ»), емоційно-оцінювальний (цілісне ставлення особи до самої себе та до окремих аспектів своєї особистості, що визначається процесами самооцінки та самоототожнювання) та поведінковий.

Встановлено, що професійна «Я-концепція» є продуктом загальної особистісної «Я-концепції» та має схожі з нею структурно-логічні та функціональні прояви, які формуються в процесі професійного ставлення та професійного самовизначення. Визначено, що усвідомлення феномену професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій слугує рушійною силою поглибленого вивчення її особливостей та структурних конструктів, що, в свою чергу, сприяє визначенню рівнів порушення їх пропорційності, встановлення можливих рівнів деструктуризації та дисгармонізації, що провокує можливу асоціальну поведінку та різноманітні порушення соціальної активності в мирному соціумі й дисгармонізацію взаємозв'язків «внутрішнього» та «зовнішнього» середовища особистісної «Я-концепції».

У другому розділі визначено, що організація та дизайн емпіричного дослідження щодо визначення особливостей професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій повністю співставні із дослідницькою метою та цілковито відповідають поставленим завданням. Усі застосовані в емпіричному дослідженні психометричні шкали та методи й проведення медико-статистичного аналізу отриманих даних відповідають меті та завданням емпіричного дослідження, добре зарекомендували себе в

сучасній психологічній практиці при проведенні подібних наукових досліджень, мають гарні параметричні якості та високу валідність і специфічність, що дозволило отримати вірогідні й обґрунтовані результати та сформувати наукову новизну і практичне значення роботи та зробити інформативні та доцільні висновки.

У третьому розділі емпірично досліджено особливості професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та їх психосоціальні характеристики, що дало змогу визначити здебільшого недостатній рівень когнітивного та емоційно-оцінного конструктів їх професійної «Я-концепції», що проявлялося розвитком негативних емоційно-особистісних особливостей, які розвинулися внаслідок суб'єктивного сприйняття загрози отримати бойові травми (в тому числі і психологічні) при участі в бойових діях. Це більшою мірою відзначалося серед кадрових військових порівняно з мобілізованими цивільними та серед військових, які проходили службу в тилу порівняно з лінією зіткнення і 2–4 лініями захисту. Доведено схильності військовослужбовців – учасників бойових дій «повертатися» та переживати травматичну подію знову при будь-якому нагадуванні про неї, що супроводжувалося неможливістю відволіктися і «перемкнути» свою увагу на щось інше та раптовою «появою» окремих картин минулих психотравмуючих подій в свідомості військовослужбовця проти його волі, які супроводжувалися нестерпно тяжкими переживаннями та відбувалися на тлі уникнення всіх можливих ситуацій та всього, що могло б нагадати їм про психотравмуючі події та констатували неприємні фізичні відчуття в ситуаціях, що тим чи іншим чином «нагадували» про отриману психологічну бойову травму. Тобто можна говорити про формування симптомів посттравматичного стресового розладу. За результатами емпіричного дослідження показано значний негативний вплив участі в бойових діях, який спровокував несприятливий розвиток особистості, що супроводжувався повною відсутністю прагнень до досягнення своїх професійних цілей та уявою, що будь-яка їх ідея приречена на провал й неможливістю проявів деякої неготовності до отримання нового професійного

досвіду та певних «острахів» розвитку в професійній сфері й відсутністю віри у власну мрію. Такі прояви супроводжувалися складністю швидко «переключатися» при виконанні своїх професійних завдань та повільною зміною уявлень при зміні умов функціонування й деякою «закляклістю» й млявістю та схильністю до асоціальної поведінки через наявні внутрішні та зовнішні конфлікти.

Визначено викривлення мотиваційного, поведінкового та духовно-ціннісного професійних «Я-концепційних» конструктів, які констатували низьку мотивацію (що пояснювалося перевагою мобілізованих цивільних, які до початку воєнних дій не пов'язували своє професійне життя зі службою в Збройних Силах) та перевагу компенсаторного і ситуаційного романтичного мотиваційних типів, що визначали вибір військової служби через можливість компенсувати або подолати свої слабкі риси характеру та з огляду на престиж професії. Вказано на посередні рівні психологічної готовності до ризику та посередню мотивацію уникання невдач серед військовослужбовців – учасників бойових дій та визначено перевагу просоціальних стратегій подолання стресових і ризикових ситуацій за допомогою встановлення соціального контакту та пошуку соціальної підтримки, що значно більше проявлялось у мобілізованих цивільних та у осіб, які проходили службу на лінії зіткнення та на 2–4 лініях оборони. Констатовано перевагу посередніх рівнів нервово-психічної стійкості серед військовослужбовців – учасників бойових дій, що визначали розвиток можливих бойових стресових реакцій і посттравматичного стресового розладу, та першочергову перевагу життєво необхідних цінностей порівняно з матеріальними та іншими, менш «вітальними».

За результатами дослідження доведено викривлення цілісної структури «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій з найвищим розвитком конструкту «Я-сімейне», що вказувало на позитивний вплив родинних зв'язків на формування цілісної «Я-концепції» та найменш розвиненими (проблемні зони) конструктами «Я-фізичне» та «Я-особистісне»,

вказуючи на значні ризики втрати фізичного здоров'я та особистісних характеристик, що цілковито провокувалося впливом участі в бойових діях та визначало можливий регрес до ранніх особистісних структур. Констатовано слабший розвиток усіх «Я-концепційних» конструктів серед мобілізованих цивільних порівняно з професійними військовими вказуючи на більш глибоку конструктну дезадаптованість їх «Я-концепції» через незадовільну фахову підготовку до умов несення військової служби, та серед військовослужбовців, які проходили службу безпосередньо на лінії зіткнення та на 2–4 лініях оборони. Показано значну дисгармонізацію окремих конструктів у цілісній «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій, яка визначала значні розбіжності в їх пропорційності розвитку, що вказувало на можливе провокування особистісної дезадаптованості та розвиток гіперкомпенсації інших домінуючих конструктів за рахунок недорозвинутих.

Розроблено емпіричну модель прогнозування досягнутого рівня професійної «Я-концепції» із визначенням прогностичної цінності окремих психологічних та соціо-характерологічних структурно-функціональних детермінант і встановлено, що служба на лінії зіткнення значно знижує загальний бал професійної «Я-концепції» (на 9,3 бали), як і збільшення бального вираження шкали «вторгнення», що знижує її загальний бал на 0,6 бали. Визначено, що збільшення конструкту «Я-психічне» підвищує загальний бал професійної «Я-концепції» на 2,4 бали, підвищення дезадаптивних комунікативних механізмів соціальної адаптації збільшує загальний бал професійної «Я-концепції» на 1,3 бали, як і рівень домагань – на 0,5 балів, вираженість фрустрації – на 1,4 бали, реалізація асертивних дій у якості стратегій подолання стресових та ризикових ситуацій – на 1,4 бали, як і встановлення соціального контакту – на 2,4 бали та імпульсивних дій – на 2,1 бали.

У четвертому розділі розроблено, науково обґрунтовано та апробовано комплексну програму психологічної підтримки, допомоги і реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій, яка спрямована на оптимізацію

професійної «Я-концепції» і складалася з відповідних тренінгів. Перевірено її позитивний вплив на респондентів – військовослужбовців, які виконували свої професійні обов'язки в умовах війни та пережили бойову психологічну травму (констатувалося статистично значиме ($p \leq 0,05$) зниження проявів впливу бойової травми як за окремими субшкалами, так і за показниками загального балу шкали ШОВТС) та зниження відсотку дисгармонійності «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій, що визначило необхідність її впровадження в роботу відповідних закладів, які надають психологічну допомогу даному контингенту населення.

Наукова новизна отриманих результатів.

1. Вперше емпірично експліковано та структуровано психологічні детермінанти особистісного профілю військовослужбовців – учасників бойових дій та встановлено тісний взаємозв'язок психологічних детермінант феномену участі в бойових діях із емпіричними референтами когнітивного, емоційно-оцінного, мотиваційного, поведінкового та духовно-ціннісного «Я-концепційних» конструктів.

2. Вперше розроблено, науково обґрунтовано та апробовано алгоритм реалізації комплексної програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій, спрямованої на формування їх позитивної професійної «Я-концепції», що активізує психологічні особистісні захисні механізми та нівелює негативні впливи участі в бойових діях на структурні «Я-концепційні» конструкти.

3. Поглиблено уявлення про руйнівну роль феномену участі в бойових діях у формуванні особистісної «Я-концепції» військовослужбовців і деструктивні психофізіологічні та психоемоційні кризові впливи на деформацію концептуальних компонентів «Я-концепції» військовослужбовців, що об'єктивізує необхідність психокорекційної роботи з даним контингентом.

4. Набула подальшого розвитку теоретична модель структурної організації особистісної та професійної «Я-концепції» військовослужбовців –

учасників бойових дій у сукупності когнітивного, емоційно-оцінного, мотиваційного, поведінкового та духовно-ціннісного «Я-концепційних» конструктів, що розширює наукові уявлення про особливості структурної організації досліджуваного феномену.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що практично реалізовано комплекс визначення теоретико-психологічних засад формування особистісної та професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових бій; розроблена, науково обґрунтована й апробована програма психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій; визначена система психо-соціальної діагностики психологічних механізмів формування цілісної особистісної та професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій; визначені особливості професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій, які збагатили існуючу науково-методичну базу практичної діяльності психологів та доповнили програми їх професійної підготовки.

Отримані в дисертаційній роботі результати можуть бути використані для оптимізації психологічної підтримки, допомоги і реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій у напрямку гармонізації їх особистісної та професійної «Я-концепції».

Основні результати кваліфікаційної роботи були впроваджені у відділі психологічного забезпечення та соціально-гуманітарної роботи Центру забезпечення ГУ ДСНС України в Чернігівській області, у практичну діяльність психологів ДП «Клінічний санаторій «Роща» ПАРТ «Укрпрофоздоровниця»» (Харківська область).

Ключові слова: «Я-концепція», конструкти «Я-концепції», військовослужбовці, учасники бойових дій, війна, психологічна підтримка, психологічна допомога, асоціальна поведінка, психологічна бойова травма, психологічна і соціальна реабілітація, бойові стресові реакції, психологічна готовність, фахова підготовка, посттравматичний стресовий розлад.

SUMMARU

Salnikova T. V. Features of the professional Self-concept of servicemen - combatants. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 053 - Psychology - National University of Civil Defense of Ukraine, State Emergency Service of Ukraine, Cherkasy, 2024.

The dissertation is devoted to the solution of a scientific and practical task in the field of psychology, namely, determining the features of the professional “self-concept” of military personnel who are combatants.

The introduction provides a general description of the dissertation. The relevance of the dissertation topic is substantiated, the purpose of the work and the main tasks of the study are formulated, and the connection of the work with scientific programs is shown. The data on the personal contribution of the applicant, work approbation and publications are presented.

The first chapter analyzes and defines the conceptual approaches and mechanisms of disclosing the phenomenon of personal “self-concept” from the point of view of the main psychological positions: the fundamental approach of James W., symbolic interactionism of Cooley C, socio-cognitive definition of Bandura A., ideas about personal identity of Erikson E. and phenomenistic Maslow A. The historical transformation of the definition of the essence of the personal “self-concept” from the unitary representation of Rogers C. and Maslow A. is proved, from the point of view of which the personal “self-concept” acts as self-identity and self-awareness to a multilevel representation of the structural and logical identity and effectiveness of the personal “self-concept”, the construct of which includes a number of components (“self-images”) that perform certain functional loads and act as various concepts. It is emphasized that the personal “self-concept”, forming a complex internal structure, is a dynamic formation of the highest level of self-identity and self-awareness, which is formed and developed throughout the entire life course of a person, ensuring his or her self-development and adaptive

capabilities, regulation of behavioral reactions, adaptation and integration into the surrounding society, and makes it possible to achieve a certain personal coherence (both internal and between the external and internal environment) and determines all manifestations of personal life.

The author analyzes the structural, logical and functional determinants of the personal “self-concept” and identifies its main interrelated and complementary structural and logical constructs: cognitive (self-knowledge and production of a person's personal system of ideas about oneself, “self-image”), emotional and evaluative (a person's holistic attitude to oneself and to certain aspects of one's personality, determined by the processes of self-esteem and self-identification) and behavioral.

It has been established that the professional “self-concept” is a product of the general personal “self-concept” and has similar structural, logical and functional manifestations, which are formed in the process of professional attitude and professional self-determination. It has been determined that awareness of the phenomenon of the professional “self-concept” of servicemen - combatants serves as a driving force for an in-depth study of its features and structural constructs, which, in turn, contributes to determining the levels of violation of their proportionality, establishing possible levels of destructuring and disharmonization, which provokes possible antisocial behavior and various disorders of social activity in a peaceful society and disharmonization of the interrelationships between the “internal” and “external” environment of the personal “self-concept”.

The second section determines that the organization and design of the empirical study to determine the features of the professional self-concept of military personnel participating in combat operations are fully comparable to the research goal and fully meet the objectives. All the psychometric scales and methods used in the empirical study and the medical and statistical analysis of the data obtained correspond to the purpose and objectives of the empirical study, have proven themselves in modern psychological practice in conducting similar scientific research, have good parametric qualities and high validity and specificity, which

allowed us to obtain reliable and valid results and to form the scientific novelty and practical significance of the work and to draw informative and appropriate conclusions.

The third chapter empirically investigated the peculiarities of the professional “self-concept” of servicemen participating in combat operations and their psychosocial characteristics, which made it possible to determine the mostly insufficient level of cognitive and emotional-evaluative constructs of their professional “self-concept”, which was manifested by the development of negative emotional and personal characteristics that developed as a result of the subjective perception of the threat of combat injuries (including psychological) while participating in combat operations. This was more pronounced among career military personnel compared to mobilized civilians and among military personnel who served in the rear compared to the contact line and 2-4 lines of defense. The tendency of servicemen - combatants to “return” and relive the traumatic event at any reminder of it, accompanied by the inability to distract and “switch” their attention to something else and the sudden “appearance” of certain pictures of past traumatic events in the mind of the serviceman against his will, was proved, accompanied by unbearably painful experiences and occurring against the background of avoiding all possible situations and everything that could remind them of the traumatic events and stating unpleasant physical sensations in situations that in one way or another “reminded” of the psychological combat trauma. That is, we can talk about the formation of symptoms of post-traumatic stress disorder. The results of the empirical study show a significant negative impact of participation in hostilities, which provoked unfavorable personality development, accompanied by a complete lack of aspirations to achieve their professional goals and the idea that any of their ideas are doomed to failure and the possibility of manifestations of some unreadiness to gain new professional experience and certain “fears” of development in the professional field and lack of faith in their own dreams. Such manifestations were accompanied by the difficulty of quickly “switching” in the performance of their professional tasks and a slow change of ideas when changing the conditions of

functioning and some “stiffness” and lethargy and a tendency to antisocial behavior due to existing internal and external conflicts.

The distortion of motivational, behavioral, spiritual and value-based professional “self-concept” constructs was identified, which stated low motivation (which was explained by the predominance of mobilized civilians who did not connect their professional life with service in the Armed Forces before the outbreak of hostilities) and the predominance of compensatory and situational romantic motivational types, which determined the choice of military service due to the ability to compensate or overcome their weak character traits and the prestige of the profession. The author points to the mediocre levels of psychological readiness for risk and mediocre motivation to avoid failure among military personnel participating in combat operations and identifies the advantage of prosocial strategies for overcoming stressful and risky situations by establishing social contact and seeking social support, which was much more pronounced among mobilized civilians and those who served on the contact line and on 2-4 defense lines. The author notes the predominance of mediocre levels of neuropsychological stability among military personnel participating in combat operations, which determined the development of possible combat stress reactions and post-traumatic stress disorder, and the priority of vital values over material and other less “welcome” values.

The study proved the distortion of the integral structure of the “self-concept” of servicemen - combatants with the highest development of the “family self-concept” construct, which indicated the positive influence of family ties on the formation of an integral “self-concept” and the least developed (problem areas) constructs “physical self-concept” and “personal self-concept”, pointing to significant risks of losing physical health and personal characteristics, which was entirely provoked by the impact of participation in hostilities and determined a possible regression to early personal structures. Weaker development of all “self-concept” constructs among mobilized civilians compared to professional military personnel was found, indicating a deeper constructive maladaptation of their “self-concept” due to unsatisfactory professional training for military service, and among

servicemen who served directly on the contact line and on 2-4 defense lines. The author shows a significant disharmonization of individual constructs in the holistic “self-concept” of military personnel participating in combat operations, which determined significant differences in their proportionality of development, indicating a possible provocation of personal maladjustment and the development of hypercompensation of other dominant constructs at the expense of underdeveloped ones.

An empirical model for predicting the achieved level of professional “self-concept” with determining the predictive value of individual psychological and socio-characteristic structural and functional determinants has been developed and it has been found that service on the contact line significantly reduces the overall score of the professional “self-concept” (by 9.3 points), as well as an increase in the score of the “invasion” scale, which reduces its overall score by 0.6 points. It has been determined that an increase in the construct “Self-mental” increases the overall score of the professional “self-concept” by 2.4 points, an increase in maladaptive communication mechanisms of social adaptation increases the overall score of the professional “self-concept” by 1.3 points, as well as the level of harassment - by 0.5 points, the severity of frustration - by 1.4 points, the implementation of assertive actions as strategies for overcoming stressful and risky situations - by 1.4 points, as well as the establishment of social contact - by 2.4 points and impulsive actions - by 2.1 points.

Chapter 4 develops, scientifically substantiates and tests a comprehensive program of psychological support, assistance and rehabilitation for military personnel participating in combat operations, which is aimed at optimizing the professional “self-concept” and consists of relevant trainings. Its positive impact on the respondents - military personnel who performed their professional duties in war conditions and experienced combat psychological trauma was tested (a statistically significant ($p \leq 0.05$) decrease in the manifestations of the impact of combat trauma was noted both in terms of individual subscales, and by the total score of the SHOWTS scale) and a decrease in the percentage of disharmony of the “self-

concept” of military personnel - combatants, which determined the need for its implementation in the work of relevant institutions that provide psychological assistance to this population.

Scientific novelty of the results.

1. For the first time, the psychological determinants of the personal profile of servicemen - combatants were empirically explicated and structured and a close relationship between the psychological determinants of the phenomenon of participation in combat actions and the empirical referents of cognitive, emotional-evaluative, motivational, behavioral and spiritual-value “self-conceptual” constructs was established.

2. For the first time, an algorithm for implementing a comprehensive program of psychocorrection of the professional “self-concept” of military personnel participating in combat operations aimed at forming their positive professional “self-concept”, which activates psychological personal defense mechanisms and offsets the negative effects of participation in combat operations on structural “self-conceptual” constructs, has been developed, scientifically substantiated and tested.

3. The idea of the destructive role of the phenomenon of participation in hostilities in the formation of the personal “self-concept” of servicemen and the destructive psychophysiological and psycho-emotional crisis influences on the deformation of the conceptual components of the “self-concept” of servicemen is deepened, which objectifies the need for psychocorrectional work with this contingent.

4. The theoretical model of the structural organization of the personal and professional “self-concept” of servicemen - combatants in the aggregate of cognitive, emotional-evaluative, motivational, behavioral and spiritual-value “self-concept” constructs was further developed, which expands scientific understanding of the peculiarities of the structural organization of the studied phenomenon.

The practical significance of the results obtained is that the complex of determining the theoretical and psychological foundations of the formation of personal and professional “self-concept” of servicemen - combatants has been

practically implemented; a program of psychocorrection of the professional “self-concept” of servicemen - combatants has been developed, scientifically substantiated and tested; a system of psycho-social diagnostics of psychological mechanisms of formation of an integral personal and professional “self-concept” of servicemen - combatants has been determined.

The results obtained in the dissertation can be used to optimize psychological support, assistance and rehabilitation of military personnel - combatants in the direction of harmonizing their personal and professional “self-concept”.

The main results of the qualification work were implemented in the Department of Psychological Support and Social And Humanitarian Work of the Support Center of the Main Directorate of the State Emergency Service of Ukraine in Chernihiv Oblast, in the practical activities of psychologists of the State Enterprise “Clinical Sanatorium ‘Roshcha’ of PJSC ‘Ukrprofozdorovnytsia’ (Kharkiv Oblast).

Key words: “Self-concept”, constructs of ‘Self-concept’, military personnel, combatants, war, psychological support, psychological assistance, antisocial behavior, psychological combat trauma, psychological and social rehabilitation, combat stress reactions, psychological readiness, professional training, post-traumatic stress disorder.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Provision of qualified psychological assistance as a result of crisitraumatic events. *ad alta* / Н. Yurchynska, I. Ananova, O. Nazarov, **T. Salnikova**, L. Martynets. *J. of interdisciplinary research*. 2022. Vol. 12, Issue 2, Special issue XXXI. P. 94–99. URL: http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/120231/papers/A_17.pdf (база даних WOS) (Здобувачем проведено аналіз літературних джерел, виконано збір емпіричних даних, проведено аналіз і статистичну обробку отриманих даних, підготовлено статтю до друку).

2. **Сальнікова Т.** Особливості складових Я-концепції учасників бойових дій. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Харків, НУЦЗУ, 2023. Вип. № 1 (5). С. 73–81. doi: 10.52363/dcpp-2023.1.7

3. **Salnikova T.** The influence of sociopsychological characteristics of military personnel depending on their professional training on the constructs of their personal self-concept. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Харків, НУЦЗУ, 2024. Вип. № 1 (7). С. 63–79. doi: 10.52363/dcpp-2024.1.5

4. **Salnikova T. V.** Sociopsychological characteristics and their influence on the constructs of the personal self-concept of servicemen. *Науковий журнал «Габітус»*. 2024. Вип. 61. С. 219–225. doi: 10.32782/2663-5208. 2024.61.40

Опубліковані наукові праці апробаційного характеру:

5. **Сальнікова Т.** Формування «Я-концепції» особистості військовослужбовців та воїнів АТО. Sectoral research XXI: *characteristics and features: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference*. March 26, 2021. Chicago, USA: European Scientific Platform. Vol. 3. С. 19–20.

6. **Сальнікова Т.** Формування внутрішніх та зовнішніх «Я-

концепційних» орієнтирів особистості учасників АТО/ООС. *Theory, practice and science. Abstracts of XXIII International Scientific and Practical Conference Tokyo, Japan April 27–30, 2021. С. 249–251.*

7. **Сальнікова Т.** Соціальна реабілітація комбатантів з урахуванням «Я-концепційних» принципів. *Multidisciplinary academic notes. theory, methodology and practice. Proceedings of the XVII International Scientific and Practical Conference Tokyo, Japan May 03–06, 2021. С. 935–936.*

8. **Сальнікова Т. В.** Індивідуальні та середовищні медикореабілітаційні механізми формування й розвитку професійної особистісної «Я-концепції» у ветеранів АТО/ООС. *Проблеми особистісних ресурсів у навчальній та професійній діяльності.* Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 27–28 травня 2021 року. Харків, 2021. С. 232–235.

9. **Сальнікова Т.** Реабілітаційні можливості особистісного формування «Я-концепції» військовослужбовців та воїнів АТО/ООС. *Issues of practice and science. Abstracts of II International Scientific and Practical Conference London, Great Britain (September 27–29, 2021). С. 157–159.*

10. **Сальнікова Т.** Сімейна соціалізація особистості військовослужбовців та воїнів АТО/ООС через реалізацію «Я-концепції». *Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 2), October 1, 2021. Vilnius, Republic of Lithuania: European Scientific Platform. С. 60–61.*

11. **Сальнікова Т.** Формування лідерських якостей учасників АТО/ООС в розрізі визначення внутрішніх особистісних «Я-концепційних» орієнтирів. *Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності сил безпеки та оборони України.* Матеріали VII всеукраїнської науковопрактичної конференції 29 листопада 2021 року. Національна Академія Національної Гвардії України науково-дослідний центр. С. 224–227.

12. **Сальнікова Т.** Психологічні підґрунтя визначення аксіологічних передумов реалізації «Я-концепції» особистості військовослужбовців та воїнів

АТО. *Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу*. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції 7–8 грудня 2021 р. м. Полтава. Полтавський інститут економіки і права. С. 45–47.

13. **Сальнікова Т.** Соціальна реабілітація військовослужбовців у розрізі реалізації «Я-концепційної» особистісної моделі. *Видатні постаті психології: історія, сучасність і перспективи*. Матеріали VIII регіонального наукового семінару 10 травня 2022 р., Львівський державний університет безпеки життєдіяльності навчально-науковий інститут психології та соціального захисту. Львів. С. 156–159.

14. **Сальнікова Т.,** Перелигіна Л. Морально-етична «Я-концепційна» складова військовослужбовця. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «*Стратегічні орієнтири освіти та реабілітації в умовах воєнного стану та повоєнного часу: проблеми, рішення, перспективи*». 26–27 жовтня 2023 року. Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія. С. 461–463 (*Здобувач брав участь у підготовці матеріалу до друку*).

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертаційної роботи:

15. **Сальнікова Т.** Соціальні реабілітаційні принципи соціалізації військовослужбовців у контексті реалізації особистісної «Я-концепційної» моделі. Збірник тез наукових доповідей XXIII Міжнародної науково-практичної конференції «*Людина, культура, техніка в новому тисячолітті*». 28 квітня 2022 року. Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут. Ч. I. С. 328–329. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.6969763>.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	21
ВСТУП.....	22
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРНИХ КОНСТРУКТІВ ОСОБИСТІСНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» ЯК СУЧАСНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН.....	32
1.1 Поняття та сутність «Я-концепційних» особистісних характеристик з точки зору проявів свідомості та самосвідомості.....	32
1.2 Феноменізація наукових підходів до вивчення поняття «Я-концепції» особистості.....	44
1.3 Структурно-логічні компоненти та функціональні прояви особистісної «Я-концепції».....	64
1.4 Формування професійної «Я-концепції» військовослужбовця.....	71
1.5 Психоаналітичний підхід до структурування окремих конструктів професійної «Я-концепції» військовослужбовців-учасників бойових дій...	75
1.6 Роль професійної «Я-концепції» в діяльності військовослужбовців....	78
Висновки до розділу.....	89
РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ.....	94
2.1 Методико-методологічний апарат організації та проведення емпіричного дослідження особливостей професійної «Я-концепції» військовослужбовців–учасників бойових дій.....	94
2.2 Організація емпіричного дослідження особливостей формування та конструктів професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій.....	102
Висновки до розділу.....	122
РОЗДІЛ 3 ПСИХОСОЦІАЛЬНІ І ПСИХОХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ «Я-КОНЦЕПЦІЙНІ» ДЕТЕРМІНАНТИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЇХ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	125
3.1 Особливості формування психосоціальних проявів військовослужбовців – учасників бойових дій під впливом кризових професійних умов.....	126

3.2 Визначення особливостей розвитку особистісних психосоціальних проявів військовослужбовців – учасників бойових дій залежно від їх фахової підготовки та умов виконання професійних обов’язків.....	136
3.3 Особливості формування окремих психохарактерологічних конструктів особистісної та професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій як результат їх професійної діяльності.....	162
3.4 Прогностичні та кореляційні психосоціальні й психохарактерологічні детермінанти формування професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій.....	195
Висновки до розділу.....	202
РОЗДІЛ 4 ПРОГРАМА ПСИХОКОРЕКЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ.....	208
4.1 Теоретико-психологічні підґрунтя психологічної підтримки військовослужбовців в умовах війни.....	208
4.2 Методичні та методологічні принципи психологічної підтримки та психокорекційної роботи з військовослужбовцями в умовах війни.....	215
4.3 Практична реалізація програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій.....	228
4.4 Аналіз ефективності впровадження програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій.....	246
Висновки до розділу.....	249
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	251
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	256
ДОДАТОК А.....	283
ДОДАТОК Б.....	286
ДОДАТОК В.....	289
ДОДАТОК Г.....	290

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДП	– державне підприємство
НПС	– нервово-психічна стійкість
ООС	– операція об'єднаних сил
ПРАТ	– приватне акціонерне товариство
ПТСР	– посттравматичний стресовий розлад
СМТ	– селище міського типу
ШОВТС	– шкала оцінки впливу травматичної події

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження.

Складні процеси, зумовлені російською агресією, дедалі більшою мірою вимагають від людини значної відповідальності, самостійності та послідовності в прийнятті рішень й реалізації свого потенціалу, вміння долати складні та наднормові стресогенні життєві ускладнення, демонструючи адаптивну і конструктивну поведінку. Дана ситуація актуалізує увагу психологів саме до тих інтегральних особистісних характеристик, які пов'язані з її самоставленням, самовизначенням, самоприйняттям, адекватною оцінкою власної відповідальності й самоефективності при реалізації своїх потенціалів та вирішенні різноманітних, часто складних та стресогенних життєвих ситуацій. Таким особистісним інтегральним утворенням саме й є «Я-концепція», яка визначається, як сукупність оцінних особистісних уявлень про самого себе, яка забезпечує інтеграцію та інтерпретацію життєвого досвіду й досягнення як внутрішньої узгодженості особистості, так і узгодженості між внутрішнім та зовнішнім світом і сприяє успішній самореалізації та самоактуалізації й є джерелом певних очікувань і міркувань, тобто уявлень про те, що має відбутися.

Окрім цього, існуючий високий рівень соціальної напруженості у вітчизняному суспільстві й існуючі певні невизначеності сприяють загостренню особистісних криз, що супроводжується збільшенням негативного емоційного фону та різкою появою суб'єктивних переживань щодо неконтрольованості ситуації та подій, що відбуваються та характеризуються швидкою мінливістю й нездатності суттєво їх змінювати та впливати на них. Такі переживання провокують розвиток особистісної безпорадності, що може трансформуватися з ситуативної в особистісну й супроводжуватися негативними викривленнями та дезорганізацією «Я-концепції» (деформацією «Я-образу», низькою самооцінкою та самоставленням, заниженим рівнем самоповаги й самореалізації,

порушеннями гармонії внутрішнього та зовнішнього особистісного світу та дизорганізацією внутрішнього «Я»).

Актуальність проведеного дисертаційного дослідження підтверджується визначенням того, що «Я-концепція» є базисним феноменом, який визначає можливості досягнення високого професійного рівня та особливим особистісним ресурсом у процесі професійного становлення особистості, особливо серед представників кризових професій, діяльність яких пов'язана з особливими умовами виконання своїх професійних завдань і характеризуються дією значної кількості стресогенних та психогенних чинників. Першочергово до таких професій відносять професію військовослужбовця. Тривалість та масштабність російсько-української війни посиляє нашої державі численні виклики та ставить перед нею значні завдання, серед яких першочерговими є надання психокорекційного втручання та здійснення соціо-психологічного супроводу військовослужбовців – учасників бойових дій. Військовослужбовці постійно знаходяться в умовах впливу значних психогенних чинників на психоемоційну сферу та «переживання» цілого «спектру» специфічних психофізичних та психоемоційних екстремальних психофізичних перенавантажень, які провокують розвиток певних специфічних особистісних психологічних установок і зрушень, які супроводжуються психофізичною та соціоповедінковою дезадаптацією та можуть спровокувати розвиток «глибокої» дезадаптації та дезорієнтації. Для надання компетентної психологічної допомоги та здійснення соціо-психологічного супроводу важливо спрогнозувати можливі ризики виникнення деструктивних особистісних утворень та визначити ефективні методи попередження або психокорекції негативних особистісних наслідків цієї війни.

Феномен «Я-концепції» в світовій і вітчизняній літературі відзначається складністю та багатогранністю підходів до його вивчення, що зумовлюється багатогранністю розуміння її сутності й змісту, структурно-логічних визначень і методів вивчення (Джемс У., Ассаджолі Р., Маслоу А., Роджерс К.

та інш.). Зарубіжна психологія визначає «Я-концепції» з точки зору гуманістичного (Бернс Р., Мей Р., Роджерс К., Маслоу А. та інш.), психодинамічного (Саллівен Г., Берн Е., Фромм Е. та інш.) та інтеракціоністського (Вундт В., Кулі Ч., Мід Дж. та інш.) підходів. Уважно та ретельно вивчаються окремі конструкти та функції «Я-концепції» й чинники, що визначають їх формування та розвиток (Божович Л., Ананьєв Б., Виготський Л., Кон І., Пасічник І., Савчин М. та інш.); виокремлюється та досліджується професійна «Я-концепція», як необхідна передумова професійного особистісного самовизначення та самостановлення (Жигайло Н., Каламаж Р., Буткевич В., Осьодло В., Пасічник І. та інш.); вивчаються фактори, що впливають на «внутрішню узгодженість» та збалансованість окремих конструктів «Я-концепції» (Іващенко О., Агапов В., Розенберг М. та інш.). Водночас, дослідники вивчають професійну «Я-концепцію» з точки зору необхідності особистісного зростання (Максименко С., Пасічник І., Москалець В., Жигайло Н. та інш.), визначення особистісного професіоналізму (Буткевич В., Клімов Є., Маркова А. та інш.) та професійного особистісного становлення (Каламаж Р., Кокун О. та інш.) й самовизначення (Пряжников М., Кудрявцев Т. та інш.); військового професійного спрямування (Козяр М., Овчаренко Ю., Томчук М. та інш.).

Попри значну кількість психологічних праць, присвячених «Я-концепції», її особливості у учасників бойових дій практично не висвітлені у вітчизняній науковій літературі, особливо з урахуванням необхідності визначення професійного «Я-концепційного» компоненту, який у вітчизняній літературі практично не висвітлений.

Є необхідність визначення стану розвитку окремих структурно-функціональних конструктів професійної «Я-концепції», як складової особистісної у військовослужбовців – учасників бойових дій.

Потребує розробки та обґрунтування емпірична модель розвитку «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій із визначенням окремих психологічних та соціо-характерологічних структурно-

функціональних детермінант.

Окрім цього, такі особи потребують певного психокорегуючого реабілітаційного втручання задля реалізації повноцінного професійного адаптування та відновлення психологічних особистісних характеристик і соціо-професійних комунікацій.

Отже, актуальність дослідження особливостей професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій цілковито зумовлена сучасними умовами, в яких відбувається їх професійна діяльність та існуючими недосконаlostями дослідження феномену професійної «Я-концепції» даного контингенту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи Національного університету цивільного захисту України у межах науково-дослідної роботи «Психологічні аспекти самовдосконалення та саморозвитку фахівців екстремального профілю діяльності» (№ ДР 0121000009) та пов'язане з реалізацією постанови КМУ від 10 листопада 2021 року №1207 «Про утворення Національного органу з питань протимінної діяльності» та наказу Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 9 січня 2023 року № 9/3/5 «Про затвердження Порядку здійснення координації діяльності центру протимінної діяльності, центру гуманітарного розмінування та центру соціально-гуманітарного реагування секретаріатом Національного органу з питань протимінної діяльності».

Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Національного університету цивільного захисту України (протокол № 2 від 29.10.2020 року). Скоригований варіант теми затверджено вченою радою Національного університету цивільного захисту України (протокол № 10 від 24.04.2024 року).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження – на основі комплексного психологічного дослідження теоретично обґрунтувати та

емпірично визначити особливості професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій з розробкою відповідної психокорекційної програми.

Для досягнення визначеної мети було сформульовано наступні **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати теоретико-методологічні наукові підходи до вивчення феномену особистісної «Я-концепції» й узагальнити основні емпіричні принципи й механізми формування структурних конструктів особистісної та професійної «Я-концепції».

2. Теоретично обґрунтувати та емпірично визначити особливості професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та розробити емпіричну модель розвитку «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій із визначенням окремих психологічних та соціо-характерологічних структурно-функціональних детермінант.

3. Визначити роль феномену участі в бойових діях у формуванні параметрів, що відображають стан різних структурно-функціональних концептуальних конструктів професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій.

4. Встановити основні методи та способи психокорекційної роботи з військовослужбовцями – учасниками бойових дій із розробкою, науковим обґрунтуванням та апробацією комплексної програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців».

Об'єкт дослідження. Професійна «Я-концепція» військовослужбовців.

Предмет дослідження. Структурні особливості професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та шляхи її оптимізації.

Гіпотеза дослідження визначена припущеннями щодо професійної діяльності військовослужбовців – учасників бойових дій, ефективність якої цілковито залежить від психологічної готовності і сформованого комплексу їх професійно важливих якостей, які структурують окремі конструкти та

цілісну професійну «Я-концепцію», що повинно використовуватися під час психологічного супроводу їх професійної діяльності.

Методи дослідження.

У процесі роботи використовувались як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження:

- *теоретичного характеру*: аналізу і синтезу, порівняння та абстрагування, систематизації й узагальнення;
- *емпіричного характеру*: бесіда, спостереження, анкетування, математичного моделювання та прогнозування й експертної оцінки;
- *психодіагностичні методи*:

1) перший блок – *соціо-психологічний*, спрямований на виявлення об'єктивних показників, які характеризують соціо-психологічний портрет кожного військовослужбовця – учасника бойових дій окремо, соціально-психологічний клімат у колективі та можливості їх соціальної та професійної адаптації. Для цього використовувалися: авторська анкета дослідження особистих психо-соціальних характеристик учасників бойових дій (так званий психосоціальний анамнез) та особливостей несення військової служби (так званий професійний анамнез) і опитувальник «Діагностика психологічних механізмів соціальної адаптації молоді».

2) другий блок – *психо-діагностичний*, спрямований на вивчення розвитку окремих конструктів професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій. Блок включає методики, що оцінюють рівень розвитку окремих структурних компонентів професійної «Я-концепції»: «Шкала оцінки впливу травматичного події», «Міссісіпська шкала для оцінки посттравматичних реакцій (військовий варіант)», «Шкала самооцінки та рівня домагань», «Самооцінка психічних станів», «Вивчення професійної мотивації кандидатів на службу в органи внутрішніх справ», «Діагностика рівня готовності до ризику», «SACS (стратегії і моделі поведінки подолання стресових ситуацій», «Прогноз (оцінка рівня нервово-психічної стійкості)», «Ціннісні орієнтації» та методи, спрямовані на визначення

особливостей формування цілісної структури «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій. Для цього використовувалися: опитувальник «Шкала Я-концепції Теннессі» та «Дослідження особливостей Я-концепції молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату».

Наукова новизна одержаних результатів:

1. Вперше емпірично експліковано та структуровано психологічні детермінанти особистісного профілю військовослужбовців – учасників бойових дій та встановлено тісний взаємозв'язок психологічних детермінант феномену участі в бойових діях із емпіричними референтами когнітивного, емоційно-оцінного, мотиваційного, поведінкового та духовно-ціннісного «Я-концепційних» конструктів.

2. Вперше розроблено, науково обґрунтовано та апробовано алгоритм реалізації комплексної програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій, спрямованої на формування їх позитивної професійної «Я-концепції», що активізує психологічні особистісні захисні механізми та нівелює негативні впливи участі в бойових діях на структурні «Я-концепційні» конструкти.

3. Поглиблено уявлення про руйнівну роль феномену участі в бойових діях у формуванні особистісної «Я-концепції» військовослужбовців і деструктивні психофізіологічні та психоемоційні кризові впливи на деформацію концептуальних компонентів «Я-концепції» військовослужбовців, що об'єктивізує необхідність психокорекційної роботи з даним контингентом.

4. Набула подальшого розвитку теоретична модель структурної організації особистісної та професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій у сукупності когнітивного, емоційно-оцінного, мотиваційного, поведінкового та духовно-ціннісного «Я-концепційних» конструктів, що розширює наукові уявлення про особливості структурної організації досліджуваного феномену.

Теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягає в

суттєвому доповненні теоретичних засад галузі кризової психології в частині феноменізації особистісних особливостей і структурно-функціональних конструктів професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що практично реалізовано комплекс визначення теоретико-психологічних засад формування особистісної та професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових бій; розроблена, науково обґрунтована й апробована програма психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій; визначена система психо-соціальної діагностики психологічних механізмів формування цілісної особистісної та професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій; визначені особливості професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій, які збагатили існуючу науково-методичну базу практичної діяльності психологів та доповнили програми їх професійної підготовки.

Отримані в дисертаційній роботі результати можуть бути використані для оптимізації психологічної підтримки, допомоги і реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій у напрямку гармонізації їх особистісної та професійної «Я-концепції».

Особистий внесок здобувача. Пошукувачем власно визначено тему та завдання дисертаційної роботи, розроблено дизайн та обґрунтовано вибір напрямку, визначено план і методологічний апарат та програму емпіричного дисертаційного дослідження, визначено його етапи, обґрунтовано об'єкт і предмет дослідження, проведено інформаційний пошук та аналіз наукової літератури щодо проблематики дослідження, сформовано групи та обрано методологічний апарат роботи, який цілковито відповідає поставленій меті та завданням дослідження.

Пошукувач особисто провів всі етапи дослідження та сформував основні дослідницькі групи, розробив анкету, сформував електронну базу даних.

Дисертантом власноруч проведено відповідну медико-статистичну обробку отриманих результатів, їх аналіз та узагальнення, написано всі розділи дисертації, обґрунтовано та сформульовано ґрунтовні висновки, підготовлено та оформлено матеріали до висвітлення в фахових виданнях.

Дисертантом особисто впроваджено основні положення дисертації на різних рівнях в практичну роботу та навчальний процес (додаток В, Г).

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження оприлюднені та апробовані на конгресах і науково-практичних конференціях як з міжнародною участю, так і всеукраїнських: I International Scientific and Theoretical Conference «Sectoral research XXI: characteristics and features» (Chicago, USA, March 26, 2021; форма участі – заочна); XXIII International Scientific and Practical Conference «Theory, practice and science» (Tokyo, Japan, April 27–30, 2021; форма участі – заочна); XVII International Scientific and Practical Conference «Multidisciplinary academic notes. theory, methodology and practice» (Tokyo, Japan, May 03–06, 2021; форма участі – заочна); науково-практичній конференції з міжнародною участю «Проблеми особистісних ресурсів у навчальній та професійній діяльності» (Харків, 27–28 травня, 2021; форма участі – заочна); II International Scientific and Practical Conference «Issues of practice and science» (London, Great Britain, September 27–29, 2021; форма участі – заочна); II International Scientific and Theoretical Conference «Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives» (Vilnius, Republic of Lithuania, October 1, 2021; форма участі – заочна); VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності сил безпеки та оборони України» (Харків, 29 листопада 2021; форма участі – заочна); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу» (Полтава, 7–8 грудня 2021; форма участі – заочна); XXIII Міжнародній науково-практичній конференції «Людина, культура, техніка в новому

тисячолітті» (Харків, 28 квітня 2022; форма участі – заочна); VIII регіональному науковому семінарі «Видатні постаті психології: історія, сучасність і перспективи» (Львів, 10 травня 2022; форма участі – заочна); Міжнародній науково-практичній конференції «Стратегічні орієнтири освіти та реабілітації в умовах воєнного стану та повоєнного часу: проблеми, рішення, перспективи» (Хортиця, 26–27 жовтня 2023; форма участі – заочна).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження опубліковано: 15 наукових праць, з яких 3 статті у фахових виданнях України (всі одноосібні), 1 стаття у виданні Web of Science, 11 тез у матеріалах конгресів, симпозіумів і конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Дисертаційна робота викладена українською мовою на 290 сторінках машинописного тексту й складається із анотації, вступу, аналітичного огляду наукової літератури, програми досліджень та методичного апарату, двох розділів власних досліджень, висновків, списку використаних джерел та додатків. Роботу проілюстровано 3 рисунками та 47 таблицями й 4 додатками. Перелік використаної літератури викладений на 27 сторінках, містить 254 джерела, із яких 216 – кирилицею та 38 – латиницею.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРНИХ КОНСТРУКТІВ ОСОБИСТІСНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» ЯК СУЧАСНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

1.1 Поняття та сутність «Я-концепційних» особистісних характеристик з точки зору проявів свідомості та самосвідомості

Проблематика вивчення самосвідомості з точки зору феноменології особистості є однією з основних проблем сучасної психологічної науки. Освоєння особистістю оточуючого середовища (як і власний розвиток) починається зі свого особистого «Я», пізнання свого внутрішнього світу та самого себе. Сфера дослідження свідомості та самосвідомості визначається сучасною наукою однією з провідних тематик для вивчення задля розуміння сутності складних процесів визначення свого «Я» та становлення особистості, її взаємовідносин із оточуючим середовищем і побудови внутрішнього світу як цілісної та унікальної системи. За думкою вчених, однією з передумов формування особистості є виникнення та розвиток свідомості та самосвідомості [203]. Так, за думкою Століна В. В., самосвідомість формується та проходить процеси розвитку і змін на протязі усього життя особи та постає однією з ключових передумов пізнання людиною самого себе, свого внутрішнього цілісного світу. Одним із функціональних проявів самосвідомості є її продукування уявлень людини про саму себе (так званий «Я-образ» або «Я-концепція», яка є певним узагальненим особистісним уявленням людини щодо свого внутрішнього світу, певна сформована система настанов особи щодо самої себе). Дані уявлення підтверджуються вченням Кона І. С., який формує думку, що особистісна «Я-концепція» є певним динамічним формуванням, яке цілковито зумовлюється впливовими чинниками внутрішнього і зовнішнього світу, одним із найпотужніших серед яких є соціальне оточення [117].

Окрім цього, історично визначалося значна кількість формулювань «Я-концепції», як прояв свідомості та самосвідомості. Так, Фромм Е. визначав «Я», як «внутрішню природу» чи «сутність» особи. Хейр Д. констатував «Я», як оцінку самого себе, як найглибший людський мотив. Гегель Г. розподіляв власне «Я» на теоретичне та практичне. Фіхте І. представляв «Я» як базис особистої активності, як «саморух думки». Райс Ф. визначав особистісну «Я-концепцію» як свідоме сприйняття на когнітивному рівні та оцінку людини самої себе, своїх думок та думок про себе. Макадамс Д. П. формулював «Я-концепцію» крізь призму життєвих ситуацій, які конструюються у соціумі спільними взаємодіями. В «Етиці» Фейєрбаха Л. поняття «самість» спрямовується на особистісне сприйняття та пізнання оточуючих через «Я». Кант Й. констатує наявність психічного «Я» з точки зору процесів взаємодії та спілкування. Спенсер М. визначає ставлення до свого «Я» як одним із основних типів взаємовідносин і залучає до нього свідомість, яка спрямовується усередину самого себе та визначає переживання особою ставлення до неї та соціуму.

В сучасній психології проблематика формування свідомості та самосвідомості в рамках самовизначеності певних Я-концепційних особистісних характеристик залишається однією з актуальних проблем протягом досить тривалого часу. Сучасна психологічна детермінація «Я-концепції» сприймається як одна із компонентних особистісних складових, яка профілює майбутнє ставлення індивіда до самого себе та оточуючого світу.

На нашу думку, процес вивчення свідомості та самосвідомості починається з розуміння нерозривності та взаємозалежності цих двох понять. Так, свідомістю є динамічний процес, який дозволяє сформувати сукупність чітких та визначених образів (як зовнішніх, так і внутрішніх) – цілісного оточуючого світу, внутрішнього комплексу психофізіологічних та характерологічних характеристик особистості, особистісного «Я» та інш., що цілковито підтверджується визначенням Спіркіна О. Г., який вказав, що свідомість є суб'єктивною орієнтацією особи в оточуючому середовищі, а

самосвідомість, навпаки, є передумовою сприйняття особистістю самої себе, свого внутрішнього світу, орієнтацією на осмислення нею своїх вчинків, мотивацій, дій, поведінкових спрямувань, інтересів та визначення своєї ролі та місця в суспільному середовищі [162].

В психологічній науці самосвідомість визначається як дієвий чинник самоконтролю та самокритики, самосприйняття й самовдосконалення, які можуть виражатися досить широким спектром впливу на особистість (від незначного контролю за своїми думками та переживаннями до значно глибоких роздумів аж до пізнання свого внутрішнього цілісного світу, свого «Я», яке виступає в ролі певного об'єкту свідомості). Дані визначення підтверджуються вченням Бека В., який вказує на необхідну властивість особистості, яка підпорядковується феномену свідомості у напрямку «внутрішньої» підтримки у певних межах основних проявів зовнішнього суб'єктивного соціального середовища з можливістю його трансформації в певну об'єктивну соціальну сутність задля можливості універсуму взаємодіяти між зовнішнім та внутрішнім світом особистості [55], а Савчин М. підтверджує, що самосвідомість є центром внутрішнього світу особи, яка надає можливість пізнавати її місце і роль в оточуючому середовищі, проводити особистісне самопізнання та моделювання сприйняття самого себе у різних життєвих ситуаціях та процесах соціальної взаємодії й особистісному діяльнісному процесі (як індивідуальному, так і суспільному).

Таким чином, свідомість є тим особистісним детермінантом, який спрямовується на пізнання особою зовнішнього світу (соціуму), а самосвідомість – на внутрішній світ та простір. Самосвідомість є тим процесом, який допомагає людині пізнавати саму себе, свій внутрішній світ і визначає ставлення особи до самої себе та є певним «продуктом» уявлення особи про саму себе, про певну сформовану особистісну «Я-концепцію» [18]. На нашу думку, «Я-концепція» є певною сформованою сукупністю власних уявлень особи про саму себе, що формується та стає «зрілою» поступово, проходячи певні етапи онтогенетичного розвитку особистості, яка обов'язково

визначається її соціальними взаємодіями та процесами самопізнання й надає їй самототожності й самоідентичності. Отже, онтогенетичне формування «Я-концепція» цілковито взаємозалежить від дії зовнішніх чинників (від соціального середовища), а після її формування вона виконує самостійну роль, яка визначає сприйняття особою зовнішнього та внутрішнього світу через певну «призму» отриманого власного досвіду і сформованих конструктів «Я-концепції». Так, «Я-концепція» виступає у ролі «внутрішнього фільтру», який «фільтрує» весь отриманий життєвий досвід особи, який проходить подальше осмислення задля отримання нового досвіду та знань [18].

Сучасне психологічне визначення поняття «Я-концепції» висвітлює особистісну єдність і цілісність з позиції суб'єктивізації внутрішнього світу, яка визначає, як індивід позиціонує і вбачає себе в оточуючому соціумі. Визначаючи концептивні складові цього питання інтерес з точки зору сучасної психології першочергово вбачається в детермінантах становлення особистісних мотивів та потягів, які формують певну «Я-концепційну» особистість та специфіку її розвитку в різні онтогенетичні періоди становлення особистості.

З точки зору онтогенетичного розвитку «Я-концепцію» відносять до сукупності складної та організованої й динамічної системи сформованих поглядів, переконань і думок, які кожна особистість вважає «вірними» в процесі свого особистісного функціонування. Даний комплекс індивідуальних переконань формується під впливом певних впливів, до яких відносять батьківське виховання, досягнуті в процесі становлення особистості успіхи та невдачі, соціальне оточення, яке супроводжує особу на протязі її життя, внутрішні переконання та сформовані цінності, механізми самокритики та інш. чинники, які надають певного впливу на розвиток особистісної «Я-концепції».

Виходячи з цього, «Я-концепція» постає у якості певного сукупного індикатора сформованих уявлень особи про саму себе та оточуючий соціум, який включає в себе відповідні переконання, цінності, оцінки і поведінкові

потяги, які формують важливий компонент самосвідомості, який приймає безпосередню участь у фізичній і фізіологічній особистісній саморегуляції. Враховуючи те, що індивідуальна «Я-концепція» бере участь у фізіологічних процесах саморегуляції, це дає змогу індивіду керувати особистісними комунікативними процесами, певним чином вибудовуючи і тренуючи за допомогою цього здатність до правильного вибору поведінкової стратегії в постійно мінливих умовах зовнішнього середовища. Дані процеси певним чином формують «позитивне» особистісне уявлення як для самого себе, так і для оточуючих, що надає позитивного впливу на об'єктивне особистісне пізнання та самооцінку, відповідну внутрішню та зовнішню «узгодженість» і формує передумови для розвитку позитивного та раціонального мислення операціоналізуючи дані процеси з точки зору особистісної самосвідомості.

На протязі багатьох років вітчизняні та закордонні вчені-психологи розглядають проблему самосвідомості та «Я-концепції» з різних поглядів, формуючи та вибудовуючи нові теорії та напрямки досліджень. Вітчизняна психологія формувала уявлення про самосвідомість ґрунтуючись на результатах досліджень таких видатних психологів, як О. О. Бодальов, Б. Г. Ананьєв, І. С. Кон, С. Л. Рубінштейн, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, В. В. Столін, І. І. Чеснокова та інші. До іноземних вчених, які приділяли увагу даній проблематиці, слід віднести У. Джемса, Р. Бернса, А. Маслоу, Е. Еріксона, К. Роджерса, В. Франкла, Г. Олпорта, З. Фрейда, К. Хорні та інших. Окрім проблематики дослідження самосвідомості, переважна більшість цих вчених приділяла значну частину своїх досліджень і вивченню механізмів формування феномену особистісної «Я-концепції».

Серед цих західних представників, які вивчали феномен самосвідомості, інтегруючи його в основи вивчення «Я-концепції», проблематика самосвідомості відображалася в підходах школи символічного інтеракціонізму (Джеймса У., Кулі Ч., Келлі Г., Кун М., Мід Дж.) [80], психоаналітичних концепціях (Фройд З., Юнг К., Еріксон Е., Хорні К.), гуманістичних підходах (Роджерс К. і Маслоу А.), когнітивістичних

визначеннях (Фестінгер Л. і Розенберг М.). Ці напрямки дали змогу досягти певних досягнень в розумінні адекватності в самооцінці особистості (Джеймс У.), розуміння глибинних особливостей перебігу психічних процесів (Юнг К.), боротьби з тривожністю та депресивними станами (Хорні К.), розуміння несвідомих психологічних процесів і потягів (Фройд З.), досягнення високого рівня «Я-ідентичності» (Еріксон Е.), визначенням «значущого іншого» (Кулі К.), самосприйняття соціального оточення «всередині» людини (Мід Дж.) та визначення важливості «соціальних настановлень» (Кун М.), розумінню «референтних стосунків» (Келлі Г.) і «когнітивної відповідності» (Фестінгер Л.) з розвитком когнітивної складової особистісного «Я» (Розенберг М.), формуванням цілісної «Я-концепції» особистості (Роджерс К.) та її процесом самоактуалізації (Маслоу А.) [80]

Як активне начало, «Я-особистість» об'єднує всі її життєві вияви, дає змогу дивитися на себе зсередини, спостерігати за собою, усвідомлювати і змінювати себе, регулювати свою життєдіяльність та виходити за межі внутрішнього світу, щоб збагнути свою глибинну суть, цінності, об'єднати своє минуле, теперішнє і майбутнє в одному моменті. «Я» є найвищою концентрацією суб'єктивності (індивідуальності, глибинної неповторності) та суб'єктивності (зовнішньої і внутрішньої активності, духовного споглядання) людини, в якій втілюються всі відчуття: від актуальних ситуативних станів до визначальних учинків, фундаментальних життєвих рішень, переживань власної цінності й нероздільності свого часу та вічності. На основі цього в особистості виникає цілісне уявлення про себе – «Я-концепція» [179].

З точки зору численних досліджень, самосвідомість є одним із головних особистісних структурних елементів, який визначає взаємозалежність внутрішніх механізмів, які дають змогу індивіду свідомо сприймати та взаємодіяти з оточуючим соціумом та з урахуванням своїх можливостей визначати рівень особистісної активності. Результатом цього є індивідуальна можливість урівноважувати взаємодії між «внутрішнім» і «зовнішнім» світом.

Вивчаючи феномен самосвідомості Л. С. Виготський виділяє шість

основних напрямків, які визначають її структуру:

- накопичення особистісних знань та умінь із постійним збільшенням їх обґрунтованості та взаємозалежності;
- покращення особистісних знань про себе, як про особистість та певна психологізація, яка визначає «занурення» у свій особистісний внутрішній світ;
- інтеграція, що обумовлює особистісне усвідомлення самого себе як цілісної особистості;
- самосприйняття особистісної індивідуальності;
- постійне формування та саморозвиток внутрішніх цінностей та принципів моралі, які відповідають певним культуральним і ціннісним традиціям і орієнтирам оточуючого середовища;
- індивідуальний розвиток механізмів і процесів особистісної самосвідомості.

З іншої точки зору (О. А. Белобрикіна) самосвідомість віддзеркалює певні сутнісні особистісні конструкції в динаміці їх постійного розвитку та самовдосконалення. З цієї точки зору основу розвитку самосвідомості та особистісної самосмислової сфери визначають процеси самототожності. Визначаючи основні мотиви розвитку самосвідомості О. А. Белобрикіна виокремлює певні психологічні підструктури самосвідомості (включають 3 основні компоненти: емоціонально-оцінний, вольовий і когнітивний) і самосмислової особистісної сфери (цілісний образ особистісного «Я», суспільна самооцінка, первинна «Я-концепція», взаємопоєднання певних «Я-образів» (диференціація, змістовність, пластичність, мінливість ієрархічність), самооцінка; масштабна «Я-концепція», самосвідомість).

З точки зору В. С. Мухіної самосвідомість є певною універсальною історично сформованою соціально визначеною структурою, яка притаманна кожній соціалізованій особистості. До цієї структури належать певні ланки, які формують особистісні переживання та постають у якості факторів внутрішньої рефлексії, яка визначає індивідуальне ставлення до самого себе і оточуючого середовища. До цих ланок В. С. Мухіна залучає:

- особистісна ідентифікація зі своїм ім'ям та утотоження його зі своїм «Я», образом тіла, духовністю, ціннісними орієнтаціями, тощо,
- індивідуальні спрямування до певного визнання,
- статево-рольова ідентифікація,
- психологічно-часове визначення особистості (минуле, сучасне та майбутнє (індивідуальне та етнічне)),
- соціальний особистісний простір (особистісні обов'язки та права).

Автор визначає, що ці ланки різняться у кожного індивіда залежно від етнічної приналежності та від рівня соціалізації, а ціннісні орієнтації особистості визначаються у якості унікальних індивідуальних потреб.

Інший вчений (В. С. Мерлін) описує самосвідомість у якості складного утворення, яке має наступні компоненти свідомості: «Я», тотожність, усвідомлення індивідуальних психічних особливостей, соціальну та моральну самооцінку. Дані компоненти постійно перебувають у функціональному генетичному зв'язку та формують певну цілісну структуру, яка формує загальне спрямування особистісної діяльності (мотиваційна сфера).

В свою чергу, Л. Д. Олійник у структурі самосвідомості виділяє шість основних компонентів: самопізнання, самопочуття, самооцінка, самоконтроль, самокритичність і саморегуляція; а М. Й. Боришевський визначає структуру особистісної самосвідомості наступним чином: самооцінка, соціальні та психологічні очікування, домагання та особистісний «Я-образ». Також, М. Й. Боришевський визначає «Я-образ» як певну основу для вибору тієї чи іншої лінії поведінки, регулюючи її на особистісному рівні, що й визначає особистісну ідентичність та самототожність.

Згідно з концепцією О. М. Леонтьєва, структура самосвідомості складається з певних особистісних «смислів», які формуються поза свідомістю індивіда. В свою чергу, в структурі свідомості ці «смисли» формують нові зв'язки, які взаємопов'язуються з іншими структурними елементами свідомості та проявляються в набутті знань та проявах емоцій. Подальші вчення цих «смислів» продовжив В. В. Столін, який визначив їх у контексті

«Я» особистісної самосвідомості, яка формується за допомогою певного ставлення до особистісних мотивів і формулюється в самосвідомості емоційними проявами. В цьому сенсі смисл «Я» відіграє роль одиниці самосвідомості та включає когнітивний, емоційний та елемент ставлення.

Слід відзначити, що серед зарубіжних вчених підходи до вивчення феномену самосвідомості є дещо інакшими, ніж серед вітчизняних; принциповою відмінністю є те, що даний феномен досить часто ототожнюється з особистісною «Я-концепцією» і визначається через призму основних її визначень. Джеймс У. (один з перших науковців, хто займався проблематикою «Я-концепції») проводить аналіз особистісного «Я», поєднуючи при цьому одночасне співіснування «Я-усвідомлюваного» (пізнання власного «Я», «чистий» досвід) та «Я-об'єкту» (зміст самого досвіду). «Я-концепція» ним визначається як певна ієрархічна структура, яка має на верхівці глобальну «Я-концепцію» (до якої відносять усі прояви індивідуальної самосвідомості), певне «глобальне», особистісне «Я», яке він якраз таки і розглядав у формі поєднання «Я-усвідомлюваного» та «Я-об'єкту».

Таким чином, феномен «Я-концепції» є досить багатограним і мультифакторіальним, підходи до вивчення якого є досить різноманітними, визначаючи «Я-концепцію» з точки зору: системи уявлень особистості про саму себе, індивідуальні соціально-ціннісні й характерологічні та спонукальні характеристики, розумові здібності, тощо (Маслоу А., Мей Р., Бернс Р., Роджерс К.); власних уявлень та того, що до неї відноситься (Джеймс У.); того, що особа означає для самої себе (Шибутані Т.); підсвідомих уявлень людини про саму себе, що дає їй змогу формувати й підтримувати взаємовідносини з оточуючими (Зінченко В. П., Ярошевський М. Г., Петровський В. В.). Ці основні визначення трактуються різними авторами по-своєму, визначаючи певні тенденції у вивченні «Я-концепційного» феномену: ототожнюючи поняття «Самість особистості» («Я», «Селф» та інш.) та «Я-концепція» – Юнг К.; «Я-концепція» з точки зору формування «здорової особистості» через

переживання власної часової та просторової цілісності й безперервності – представники психоаналітичного (Когут Г., Фройд З, Еріксон Е. та інш.) та інтеракціоністського (Гоффман Е., Мелтцер Б., Петрас Дж., Шефер Б. та інш.) підходів; «Я-концепція» як інтрапсихічна інстанція, яка формується через отримання та засвоєння життєвого досвіду, усі складові якої («конструктивні» та «деструктивні») інтегруються в певний цілісний конструкт (Юнг К.Г., Мід Дж., Кернберг О., та інш.); ототожнення визначень «Я-концепція» та «особистісна ідентичність», які є основними поведінковими регуляторами залежно від життєвої ситуації (Мар Д., Тайфель Г., Лонге-Хіггінс К., Тернер Дж. та інш.); ототожнення визначень «Я-концепція» та «Я-образ» [245], згідно з яким Я-концепція («Я-образ») є наслідком функціонування самосвідомості (Ремшмідт Х., Райс Ф., Кон І. С. та інш.) [30]; «Я-концепція» як асоціативна структура оціночних намагань щодо власного образу (асоціації між «Я-образом» та інтрапсихічною суттю, що його визначає) – Банзе Г., Айзендорф А., Коста П., Мюке С., Мак-Крає Р. та інш.).

Що стосується реальної життєдіяльності особи, то, в даному процесі самосвідомість проявляється цілісною структурою окремих внутрішніх психологічних процесів і самовиражень (самопізнання, емоційні та ціннісні орієнтири, регуляція поведінкових спрямувань та інш.) при взаємодії людини з оточуючим середовищем, які є відповідальними за самоорганізацію основних структурних характеристик «Я-концепції»: емоційно-оціночна («Я-ставлення»), когнітивна («Я-образ») та поведінкова («Я-вчинок»), до яких Фурман А. В. ще додає четверту структурну складову – спонтанно-духовну.

При дослідженні особистісного «Я» як об'єкта соціуму виділяють чотири основних складових концепта: духовний, матеріальний, соціальний та тілесний, які формують індивідуальний унікальний особистісний «образ». Так, «Я-духовне» є певним набором релігійних, філософсько-політичних і морально-етичних принципів та установок людини; «Я-матеріальне» – все те, з чим особистість ототожнює саму себе (особиста власність, місце мешкання, родина, батьки, друзі, тощо), «Я-соціальне» включає соціальну роль

особистості та її місце в суспільстві й соціальне визнання та повага; «Я-фізичне» визначає фізичний «образ» людини та її біологічні потреби [81, 172, 240]. Все це цілковито детермінується особистісними характеристиками, які включають когнітивний, емоційний і поведінковий концепти, що поєднуються в особистісний цілісний образ, певну індивідуальну «Я-концепцію», яка структурно належить особистості та відіграє певне функціональне навантаження: синтезує досвід і формує психічне та психологічне «ядро» суб'єкта з точки зору життєвих перспектив, супроводжує всі психічні процеси та властивості й стани особи в її професійній [97] та повсякденній діяльності, «трансформує» в усвідомленні особистісні потреби та потяги людини в мотивовану та діяльнісну активність [127].

При цьому, багатьма вченими визначається, що «Я-концепція» відіграє значну роль в організації та реалізації професійної діяльності людини. Так, Гусевою А. І. у рамках вивчення «Я-концепції» державних службовців було визначено «Професійний ресурс», який відображає цілу низку особистісних «Я-концепційних» характеристик, необхідних для проведення ефективної професійної діяльності:

- інтелектуальний ресурс: якісні інтелектуальні вираження та розумові здібності, що характеризують здатність до ведення діалогу і вибору альтернативних шляхів вирішення проблем;

- емоційний ресурс: особистісна та ситуативна тривожність і емоційна та стресогенна стійкість людини й здатність до певної психологічної спрямованості відповідь на психологічні зовнішні та внутрішні впливи;

- ресурс пластичності: здатність попереднього планування діяльності, проникливість і певна «готовність» до змін і нововведень (радикалізм);

- вольовий ресурс: підпорядкованість існуючим поведінковим нормам і правилам, ділова активність та ініціативність, професійна цілеспрямованість, наполегливість, ризикова активність, можливість незалежного прийняття рішень і вольовий самоконтроль;

- комунікативний ресурс: здатність до відкритості й соціальної

активності, товариськість, колегіальність, прагнення до професійної взаємодієвості й співробітництва, чуйність і доброзичливість до оточуючих, енергійність та людяність;

-фізичний ресурс: відсутність психологічних ризиків і зрушень, невротичних і депресивних проявів, агресивних дій і конфліктних реакцій.

В свою чергу, дослідження Шевцова А. визначають сутність і структурні характеристики «Я-концепції» серед учасників бойових дій, які мали порушення опорно-рухової системи. Серед основних «Я-концепційних» компонентів були визначені: «Я-фізичне» (складне соціологічне утворення, до складу якого включено фізичний досвід функціонування людини, сформований через певні оцінки фізичного тіла зі сторони соціуму, сформованих стереотипів, норм, правил і уявлень); «Я-психічне» (визначає особистісну ідентичність і генеративність); «Я-соціальне», яке включає «Я-професійне» (професійна ідентичність, становлення особистості, як професійного суб'єкта та накопичений професійний досвід), «Я-сімейне» (індивідуалізація особи як члена родини, дорослої дитини, партнера, одного з батьків), «Я-учнівське» (отриманий досвід індивіда, як учня або суб'єкта навчальної діяльності) [240].

Дослідники навчально-наукової лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ [161] визначили вплив компонента «Я-фізичне» на можливості соціальної адаптації осіб із обмеженнями життєдіяльності на прикладі ветеранів, які приймали активну участь у бойових діях, що й спровокувало їх травматизацію й розвиток порушень функціонування опорно-рухового апарату [226, 228, 229, 233, 235]. Це, в свою чергу, викликало підвищення значимості «Я-фізичного» компоненту в цілісній структурі «Я-концепції» й змінило її структурний склад [174, 240], порушивши пропорційні співвідношення інших компонентів і спровокувавши дисгармонізацію «Я-концепції».

1.2 Феноменізація наукових підходів до вивчення поняття «Я-концепції» особистості

Вивчення особистісної «Я-концепції» започаткували психологи гуманістичної школи (Роджерсом К., Маслоу А., Шостром Е., Олпорт Г. та інші, які вказували на необхідну запоруку успішної особистісної самореалізації й онтогенетичного розвитку у відчутті тотожності людини зі своїм власним «Я».

Дослідження феномену особистісної «Я-концепції» в історичному аспекті досить активно визначалася в межах певних наукових підходів [88]. Вітчизняна психологія найбільше підтримує класифікацію підходів до вивчення феномену «Я-концепції» Киричука О. В. [106]:

- функціональному (Джеймс У. й інші.);
- інтеракціональному (Мід Дж., Кулі Ч. й інші.) [134];
- когнітивному (Роттер Дж., Кон І., Розенберг М., Шибутані Т., Бандура А., Валлон А. та інші.);
- психоаналітичному (Фрейд З., Хорні К., Еріксон Е., Адлер А. та інші.) [9];
- феноменологічному (Роджерс К., Маслоу А., Франкл В. й інші.);
- екзистенційному (Бернс Р., Петер С., Роджерс К. й інші.).

Вивчення різноманітних аспектів і характеристик «Я-концепційних» складових згідно з цими підходами дало можливість структурувати їх функції, та визначити організаційні можливості й взаємозв'язки з іншими особистісними формуваннями [216].

Так, згідно з функціональним підходом Джеймса У. «Я-концепція» визначається як певна сукупність трьох складових: «Я-фізичної», «Я-соціальної» та «Я-духовної» (так звана «самість»). В підході Кулі Ч., Міда Дж. та інші. (символічний інтеракціонізм), феномен «Я-концепції» представлений з точки зору інтерналізованого світу знаків і символів. Когнітивний підхід (Роттер Д., Бандура А. та інші.) до вивчення «Я-концепції» підходять з позицій

принципу детермінізму. Психоаналітичний підхід (Фройд З., Хорні К. та інш.) визначає особу з точки зору складної енергетичної системи, що має постійний просторово-часовий розвиток. В свою чергу, феноменологічний підхід (Роджерс К., Маслоу А., Франкл В.) пропонує визначати особистісну «Я-концепцію» з погляду на унікальне сприйняття оточуючого середовища.

Джеймс У., який започаткував функціональний підхід до вивчення «Я-концепції» був одним із перших психологів, які визначили цілісну концепцію «Я-особистісного». Джеймс У. підходить до вивчення особистісного «Я» з точки зору самопізнання та визначення його двоякості: «Я-особистісне» (Self) він визначає як певне утворення, що має дві субструктури («Я-усвідомлююче» (I) та «Я-об'єктне» (Me)) [15]. Окрім цього, в структурі особистісного «Я» він визначає чотири складові, які підпорядковуються одна одній: «Я-духовне» (сукупність релігійних, морально-етичних і політичних настанов), «Я-матеріальне» (фізичне тіло та власні предметні цінності), «Я-соціальне» (соціальні ролі, які відіграє особистість в соціумі та сформовані поведінкові патерни) та «Я-фізичне» (конституціональна складова та фізичні особливості). З точки зору Джеймса У. на особистісну самооцінку значного впливу надає прагнення людини зайняти певне місце в соціальному середовищі, що й визначає підґрунтя власних оцінок певних успіхів чи невдач. Дана самооцінка ототожнюється з самоповагою та цілковито залежить від уявлень людини про себе та свої перспективи, що й визначає формування певної самооцінки успіхів або невдач з урахуванням рівня існуючих домагань.

В подальшому, на початку 20-го сторіччя досить актуальним було визначення «Я-концепції» з точки зору не лише психологічної школи, а й з урахуванням соціології, що надалі вплинуло на вивчення даного феномену. Даних поглядів притримувалися представники інтеракціональної школи (Мід Дж., Кулі Ч. й інш.) [44, 53], які в рамках вивчення феномену особистісної «Я-концепції» розглядали його з точки зору інтераційного простору, а особистість визначали у контексті соціальних комунікативних ролей. Даний психологічний напрямок (символічний інтеракціоналізм) вони

сформували на тому, що:

- кожна особистість реагує на оточуюче соціальне середовище та на весь зовнішній світ в залежності від певних суб'єктивних (імпліцитних) значень і символів з якими у неї вони асоціюються;

- ці асоціації є наслідком певної соціальних взаємодій (інтеракцій);

- сформовані соціокультуральні взаємовідносини мають ознаки динамічності та можливості до трансформацій (через сталість та зміну індивідуальних сприйняття соціуму) в межах інтеракції та комунікативного простору [106, 107, 243].

Таким чином, Кулі Ч. та Мід Дж. визначали «Я» у межах нерозривного поєднання з таким поняттям, як «Інші». Кулі Ч. основним орієнтиром для особистісної «Я-концепції» визначав «Я» іншої людини («Я-дзеркальне»), вказуючи, що власний особистісний образ формується на основі визначень інших осіб про людину (в даному випадку самооцінювання формується на основі суб'єктивної інтерпретації, що надає значного впливу особистісному «Я-концепцію» [239]). Кулі Ч. визначає особистісному «Я-концепцію» як сукупність психічних реакцій особи на думку оточуючих. Вчений визначав, що особистісне уявлення про себе базується на точці зору та ставленні оточуючих і включає наступні конструкти:

- уявлення про особу серед оточуючого середовища;

- уявлення про оцінку оточуючими особи;

- особистісна самооцінка.

Психолог, вивчаючи феномен «Я» спочатку визначив, що особа є первісною по відношенню до соціуму. Потім його погляди дещо змінилися у напрямку того, що значна роль у формуванні особистісного «Я» відводилася оточуючому соціуму. Згідно з його теорією, особистість і суспільство визначають загальний розвиток особистості, відповідно досить ілюзорним буде уявлення про «ізольоване» та «незалежне» «Его». Визначаючи, що на формування особистісної «Я-концепції» надають значного впливу особистісні уявлення особи про те, як її сприймають та оцінюють оточуючі, Кулі Ч.

запропонував теорію «Я-дзеркального». Він констатував, що символічний інтеракціоналізм приділяє особливу увагу проявам особистісної «Я-концепції» у власній поведінці та взаємодії з оточуючими.

В свою чергу, Мід Дж. констатував, що формування цілісного «Я» особистості підпорядковується соціальним впливам та цілковито визначається внутрішніми переживаннями [239]. Вчений визначив, що особа, будучи виконавцем певної соціальної ролі, самовизначається через усвідомлення та прийняття певних уявлень інших осіб щодо неї. В результаті цих процесів у свідомості особи формується те, що Мід Дж. визначив як «Ме» (інтегральна оцінка особи іншими, «Я-об'єкт»). Це «Ме» за його визначеннями утворюється завдяки засвоєнню особою установок (значень і цінностей). Окрім цього, він виокремив таке поняття, як «І» – сприйняття особою тієї частини, яка позначається як «Ме». Сукупність же «І» і «Ме» і формує власне особистісне «Я» (Self).

Когнітивний підхід (Роттер Дж., Кон І., Розенберг М., Шибутані Т., Бандура А., Валлон А. та інш.) визначає провідну роль когнітивних процесів, які відіграють провідну роль у взаєминах особи та оточуючого середовища. Як і в теорії символічного інтеракціоналізму, з точки зору когнітивного підходу також визначається соціальна природа особи та вроджена необхідність формувати соціальні стосунки з оточуючими людьми, які мають для них певну особистісну цінність та зміст. Формування цих стосунків впливає на отримання досвіду кожною особою та а відношення до тих чи інших життєвих ситуацій. Окрім цього, унікальність кожної особистості наголошує на необхідності звертати увагу на їх особистісні рефлексії завдяки інтроспекції. З точки зору даного підходу, особистість спочатку когнітивно, а потім дієво напрацьовує та виокремлює власну морально-етичну поведінку та має здібності на основі цього аналітично формувати власні морально-етичні цінності та аналізувати поведінку та цінності оточуючих; а враховуючи власні потреби та соціальні умови, адаптуватися до тих чи інших життєвих ситуацій, формуючи власні життєві цілі. Таким чином, особистість за допомогою

механізмів індивідуалізації та адаптування в оточуючому соціумі має можливість досягати певної соціальної саморегуляції та самоефективності, що дає змогу взаємодіяти з оточуючими та впливає на пізнавальну та афективну психологічні сфери, виокремлюючи, певну лінію поведінки, якій підпорядковуються її вчинки та спонукання [13, 164, 166, 209].

Один із представників цієї школи Розенберг М. констатував, що особистісна «Я-концепція» є рефлексивним «Я», яке вбачає сама особа, сукупність її думок та почуттів щодо самої себе як певного об'єкта соціуму. Він визначав особистісну «Я-концепцію», як комплекс певних конструктів, до яких він відніс:

- «Я-теперішнє» – визначення актуального «Я» на даний моменту часу;
- «Я-демонстраційне» – певні маски (ролі), які особистість «вдягає» перед оточуючими людьми;
- «Я-динамічне» – визначення можливих особистісних змін задля досягнення цілей і мети;
- «Я-ідеальне» – певний «ідеал», «перспективний образ», сформований з урахуванням власних принципів та морально-етичних наративів;
- «Я-ідеалізоване» – вподобаний особистісний профіль;
- «Я-уявне» – особистісний образ «Я» за умови якби уявна можливість такої трансформації була б реальною [31].

Яценко Т. С. [254] в своїх вченнях підтримує думку Розенберга М. щодо того, що «Я-образ» поєднує у собі «Я-реальне», «Я-фантастичне» та «Я-ідеальне».

Кон І. С. визначає, що усвідомлення самого себе має два вирази «Я»:

- «Я» як суб'єкт мислення, так зване рефлексивне «Я» або «Его» – активне, суб'єктне, діюче, екзистенційне «Я»;
- «Я» як об'єкт сприйняття і внутрішнього самовідчужання, «Я-образ», «Я-концепція» – рефлексивне, об'єктне, феноменальне, категоріальне «Я». З цієї точки зору вчений визначає можливість адекватного самосприйняття та особистісної оцінки у взаємозалежності з питанням функціонування

самосвідомості за допомогою регуляторно-організуючої та «Его-захисної» функцій. За умови необхідності спрямування своєї повсякденної діяльності та регулювання особистісної поведінки особа повинна володіти адекватною інформацією про оточуючий соціум і виникаючі життєві обставини та про саму себе, власні стани та властивості особистості. Кон І. С. констатує, що окремі ситуації задля збереження самоповаги та стабільності власного «Я-образу» провокують можливість «Его-захисної» функції викликати спотворення інформації, яка сприймається «ззовні» та «з середини», наслідком чого, поряд з адекватними, можуть виникати й помилкові судження та самооцінки.

В свою чергу, послідовники Кона І. Чайка Г. і Крутько С. визначають особистісну «Я-концепцію» в ролі динамічної системи самоусвідомлення, самоставлення та самооцінки, на основі чого й формується цілісний образ особистісного «Я» [117, 218].

Шибутані Т. констатував наявність взаємозалежностей між формуванням особистісної «Я-концепції» та певним статусом людини, що визначається розширенням соціальних взаємовідносин з оточуючими. За його думкою, особистісна «Я-концепція» підпорядковується власним статусним змінам у відповідних референтних соціальних групах та системі самооцінки персональних взаємовідносин.

Він визначає основні постулати особистісної «Я-концепції»:

- «Я-концепція» окремого індивіда є унікальним утворенням з точки зору того, що кожна особистість наділена індивідуальними психофізичними якостями і має особливий досвід;

- індивідуальні «Я-концепції» вирізняються одна від одної за рівнями інтеграції та усвідомлення, ступенями самооцінки й стабільності;

- взаємовідношення між особистісною «Я-концепцією» та соціальним статусом проявляються в чутливості окремих особистостей до їх статусності.

Налчаджян А. притримувався позиції, що регресивні процеси особистісної «Я-концепції» можуть викликати певне соціальне «відчуження»

людини, а динамічне «Я» формується згідно з соціальними вдачами людини.

«Я-ідеальне» (Розенберг М., Кольберг Л., Піаже Ж.) цілковито взаємозалежне від особистого морально-етичного розвитку та зрілості. Через реалізацію механізму ідентифікації (як процесу соціалізації) напрацьовуються адаптація та самосвідомість (Дженіс І., Столін В.) [174].

Столін В. визначає особистісну «Я-концепцію» у вигляді сумарного концепту соціальних визначень, які інтеріоризуються людиною. Таким чином, «Я-концепція» конструктивно має певні «Я-образи», які визначають емоційну складову особистісного самоставлення та оцінки власних можливостей та постає у ролі певного детермінуючого поведінкового чинника, який є продуктом особистісної самосвідомості. Дана самосвідомість, на думку вченого, має трирівневу ієрархічну структуру (індивідуальний, органічний та особистісний) й включає елементи, що визначають її цілісність та послідовність: «Я-минуле», «Я-теперішнє», «Я-майбутнє» [52].

Згідно з думкою Століна В., якої притримувався й Асмолов А., особистісна «Я-концепція» являє собою основне утворення, яке продуковане самосвідомістю, що представляє певну узгоджену вербально підтверджену систему орієнтирів та уявлень особи про саму себе, якийсь продукт особистісного пізнання й оцінки за допомогою окремих «Я-образів» при різних життєвих ситуаціях. Згідно з їх поглядами, особистісна «Я-концепція» постає у ролі верхівки самосвідомості й визначається, як найбільш раціональний та повністю усвідомлений її компонент. Вчені визначають, що окрім «Я-концепції», самосвідомість має менш усвідомлені конструкти, до яких слід віднести самооцінку, самоставлення та «Я-образ», які є динамічними структурними елементами процесу самосвідомості, що зумовлюються конкретною життєвою ситуацією.

Окрім цього, Петровський А. та Ярошевський М. визначають особистісну «Я-концепцію» у вигляді певної системи особистісних уявлень про самого себе, за допомогою яких особистість відноситься до самої себе, як до іншої особи, формуючи, при цьому, відповідне ставлення до інших. Вони

визначають, що особистісна «Я-концепція» є найвищим продуктом особистісного розвитку й проявом «самості» та духовної особистісної сутності, розвиток якої напрацьовується при особистісній самоактуалізації [52].

Чайка Г. також констатує структурну ієрархічність особистісної «Я-концепції» та визначає послідовність її формування від несвідомого рівня певних настанов до рівня особистісної самооцінки із усвідомленням певних особливостей людини й до рівня інтеграції визначених цих окремих самооцінок у цілісну структуру «Я», яка в кінцевому результаті інтегрується з ціннісно-оцінною особистісною системою [218].

В свою чергу, Гуменюк О. при вивченні особистісної «Я-концепції» виділяє окрім когнітивного її компоненту ще й чинниково-креативний, емоційно-оціночний і спонтанно-духовний компоненти. Таким чином, вона виокремлює чотири основних підходи до розуміння особистісної «Я-концепції». Згідно з першим, «Я-концепція» визначається як продукт самосвідомості, певний цілісний елемент, який залежить від оціночних категорій уявлень особи про саму себе. В цьому процесі самопізнання та власна оцінка реалізуються за допомогою окремих образів, які позначають людину в різних конкретних ситуаціях через думки оточуючих і зіставлення з ними. Даний компонент свідомості визначає сприйняття людиною самої себе й навколишнього соціуму [80]. Другий підхід залучає ті підходи, які особистісну «Я-концепцію» трактують як частину образу оточуючого середовищі (частку когнітивного віддзеркалення реальності або основний елемент суб'єктивного відображення матеріального світу), вираженість якої значно зростає з розвитком особистості. В цьому випадку особистісна «Я-концепція» співвідноситься з власним образом певної особи чи з образом усього світу, що постулюється в психо-соціальних та екзистенціальних аспектах [66]. Третій підхід до трактування особистісної «Я-концепції» має на увазі включення даного феномену в систему особистісної саморегуляції. В цьому сенсі зміст особистісної «Я-концепції» постає в ролі певного

стабілізаційного та трансформуючого конструкту з урахуванням життєвих ситуацій. Четвертий підхід визначає особистісну «Я-концепцію», як окремий компонент цілісної особистості. Так, Дружилов С. вказує на провідне місце «Я-концепції» поряд з внутрішніми ціннісними та духовними принципами, які продукують наміри та почуття людини та її мотивовану діяльність [47].

Менінжер Ф. при тлумаченні особистісної «Я-концепції» визначає її, як формацію, яка одночасно об'єднує «Я-образ» і самооцінку. Він виділяє основні психологічні підходи вчених до визначення цього поняття:

-«Я-концепція» є унікальним конструктом нейроструктурних основ особистісного «Я»;

-«Я-концепція» це все те, чим володіє особа;

-«Я-концепція», що являє собою сукупність уявлень особи про саму себе та про те яким її хочуть бачити інші»;

-«Я-концепція» є певним концептом настанов, що спрямовуються на саму особу;

-«Я-концепція» це сукупність образів «Я», які постійно змінюються;

-«Я-концепція» є системою самосприйняття, що формується зі сприйняття своїх «Я» властивостей та сприйняття власного «Я» іншими та цінності, пов'язані з ними.

Представник психоаналітичного підходу до вивчення феномену особистісної «Я-концепції» Еріксон Е. визначає особистісну ідентичність через призму психоаналітичної теорії «Его». Згідно з цим, процес розвитку особистісної тотожності проходить за умови подолання цілої низки певних «поворотних пунктів», після чого він спрямовується на подальшу диференціацію. Еріксон Е. вважав, що формування особистісної ідентичності визначається наявністю двох одночасних процесів – спостереження й відображення (особа одночасно оцінює саму себе з точки зору оточуючого соціуму, використовуючи при цьому його типологію та сприймає саму себе у порівнянні з іншими особами); причому, дані процеси формуються та реалізуються на підсвідомому рівні, що позначається на реалізації певних

соціальних ролей [42]. В результаті цього дана теорія визначає становлення усвідомленого особистісного «Я», яке Еріксон визначив як «Его». Джерелом же даної «Его-ідентичності» на думку автора визначається соціокультуральні досягнення та надбання. «Его-ідентичність» трактується як певне суб'єктивне відчуття самоототожнювання, яке надихає людину психічною енергією, яка прирівнюється до «лібідо» Фрейда З.

На думку Еріксона Е., процес формування «Его-ідентичності» заслуговує на прискіпливу увагу в юнацькому віці, оскільки в даний період онтогенезу він є досить складним. Даний період вченим визначається, як «криза ідентичності», яка має певну «розмитість». Одночасно, він визначає «Его-ідентичність» у якості певного суб'єктивного почуття постійної самототожності, яке формується при взаємодії особи з її соціокультурним оточенням. Процес формування особистісної самоідентичності включає механізми кристалізації особистісних уявлень, які й є відповідальними за безперервне розширення самосвідомість і процеси самопізнання. При цьому, розвиток особистісної «Его-ідентичності» відбувається за допомогою усвідомлення невідповідності дійсної «Я-ідентичності» на фоні розвитку розгубленості та пошук свого «нового» «Я», який спрямовується на продукування нової «Я-ідентичності» й корегування функціонування особистості. Еріксон Е. констатує, що оптимальне відчуття «Я-ідентичності» цілковито залежить від внутрішньої впевненості особистості в своєму життєвому спрямуванні.

Стейнс Дж. визначає особистісну «Я-концепцію» як існуючу у свідомості особи систему певних уявлень, оцінок і образів, які формуються самою людиною індивіда. Дана система уявлень, оцінок і образів формує оціночні уявлення, що продукуються особистісними реакціями людини на саму себе та як вона виглядає з точки зору оточуючого соціуму (на цій основі визначаються «ідеальні» уявлення особи про те, якою вона хотіла б бути і про її поведінку). Вчений формує визначення особистісної «Я-концепції», як існуючої у свідомості людини системи певних образів, уявлень, і оцінок, які

стосуються безпосередньо самої особи, включаючи оціночні уявлення через сприйняття самого себе та сприйняття оточуючими самої особи та їх оцінку, базуючись на яких і формується уявлення про те, якою людиною має бути.

Теорія Адлера А. щодо особистісної «Я-концепції» визначає її як певний поведінковий «стиль», що виокремлюється на протязі перших п'яти років завдяки певному соціальному оточенню, визначаючи провідну роль соціальних інституцій у формуванні особистісної «Я-концепції» [18]. Подібну до теорії Адлера А. щодо формування особистісної «Я-концепції» висловили Реан А., й Крайг Г. М. Савчин [179], які вважали, що розвиток дорослої особи залежить від трьох самостійних складових «Я»: «Я-особисте», «Я-родинне» (особа, як член родини, партнер, доросла дитини, батько/матір, тощо) і «Я-професійне» та «Я-індивідуальне» (визначення особистісної ідентичності при формуванні близьких стосунків) [163].

Інший представник психоаналітичної школи Марсія Дж. визначив поняття ідентичності з позицій певних внутрішніх звичок, наративів, потягів, вірувань, попереднього досвіду. Він припустив, що «Я-ідентичність» визначається як певний гіпотетичний особистісний стан поступової структурної трансформації особи та одночасно, як суб'єктивне відчуття, яке визначається інтроспекцією. Він вказує, що розвиток структурного концепту особистісного «Я» залежить від ступеня усвідомлення особою власної цілісності та подібності до інших й відмінності від них, наскільки вона сприймає свою «обмеженість» і можливості залучення в соціум. Ця взаємозалежна структура визначається більш «тендітнішою», якщо людина більшістю схильна до своєї трансформації на користь інших та чим більш вона вимушена звертатися до інших в процесі побудови своєї систему того чи іншого вибору.

Згідно з позицією Хорні К., значні розбіжності між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» може спровокувати депресію через недосяжність ідеалу. В свою чергу, Олпорт Г. визначив, що «Я-ідеальне» віддзеркалює цілі, які людина пов'язує зі своїм майбутнім. Комбс А. і Соупер Д. розглядають феномен «Я-

ідеальне» як певний людський образ, яким він хоче стати, тобто яких рис особистість намагається досягти задля досягнення адекватності та досконалості.

З точки зору Фрейда З. в основі розвитку власного «Я» знаходиться психосексуальна складова, а внутрішнє «Я» визначається вродженими та генетично набутими особливостями. Вчений виокремлює три основних структурних складових психічної особистісної структури: «Воно», «Я» та «Над-Я» та визначає такі поняття, як «Супер-его» та «Его-ідеал» (має значну актуальність для розуміння психологічних особливостей окремих соціальних груп). «Супер-его» є певним «караючим» агентом «сліпої моралі», а «Его-ідеал» взаємозалежний із набутими в дитинстві ідеалами. Таким чином, теорія Фрейда З. визначає діалогічні прояви раціонального «Его», що одночасно взаємодія як «ззовні», так і «з середини», контролюючи таким чином неусвідомлювані психічні особистісні процеси [12]. В подальшому, концепція Фрейда З. трансформувалася та доповнилася іншими постулатами та підходами до розуміння розвитку свідомості та самосвідомості й самої особистості [24].

З точки зору гуманістичної психології вивчалася особистісна «Я-концепція» як система самосприйняття у феноменологічному (Роджерс К., Маслоу А., Франкл В.) підході [44, 133]. Основними принципами даних постулатів вважався процес самосприйняття особистісної «Я-концепції» та сутності потреб особи. Так, Роджерс К. констатував, що внутрішня «Я-структура» виокремлюється при взаємодії з соціальним середовищем (дещо повторювало позиції неофрейдизму та «Его-психології»), що першочергово реалізується при взаємодії з близькими та рідними (батьки, брати сестри та інш.) [44]. Формування даних стосунків дає змогу структурувати «Я-реальне» та «Я-ідеальне», а в цьому процесі актуальне місце посідає «значимий інший» (дана позиція повторює визначення психоаналітичної теорії Лакана Дж., який визначив провідну роль при формуванні таких структур ранніх стосунків між дитиною та матір'ю). «Я-реальне» та «Я-ідеальне» є основними чинниками

для подолання виникаючих життєвих ситуацій та набутті досвіду, що в подальшому інтерналізується й формує цілісну особистісну «Я-концепцію» [19].

Вчений визначав, що особистісна «Я-концепція» складається з певних представлень людини про особисті характеристики та здібності й можливості особистісної взаємодії з оточуючими та з навколишнім соціумом. Окрім цього, до її складу входять ціннісні представлення, що пов'язані з певними оточуючими об'єктами та діями, та уявлень про особисті цілі чи ідеї та механізми їх реалізації, які мають позитивну чи негативну спрямованість. В цілому, особистісна «Я-концепція» ним представляється як складний структурований пейзаж, що формується в свідомості людини та включає особистісне «Я» та існуючі відносини особи з іншими, а також позитивні та негативні орієнтири, які взаємозалежні зі сприйняттям взаємовідносин цього «Я» у минулому, сьогоденні та майбутньому.

Слід зазначити, що засновниками феноменологічного підходу були Брентано Ф. і Гуссерль Е., але, на сучасному етапі розвитку психологічної школи він вивчається не тільки з позицій гуманістичного підходу, а й в рамках логотерапії, гештальт-терапії, психосинтезі, НЛП та з позицій інших психотерапевтичних підходів (Маслоу А., Франкл В., Роджерс К. та інш.). Серед вітчизняних психологічних шкіл феноменологічним підходом до розвитку особистості відрізняється Титаренко Т. М., яка визначає, що кожна особистість формує особистий феноменальний внутрішній світ, який віддзеркалює оточуючий соціум системою певних внутрішніх свідомих та надсвідомих конструктів, що й визначає особистісну «Я-концепцію». В цей процес, на думку авторки, залучаються когнітивні можливості задля дослідження оточуючого соціуму [207].

В своїй теорії Маслоу А. визначає ідею про функціонування певних мимовільних психофізіологічних процесів основним серед яких є процес самоактуалізації, яку він трактував як вроджену особливість та постійне прагнення до самовдосконалення й самореалізації особистісних здібностей і

можливостей. Самоактуалізація, за думкою вченого, визначає прагнення добре робити те, що хочеш і робиш. Дані процесі Маслоу А. констатував, як безперервний життєвий шлях із визначенням можливостей самореалізації та вільного вибору свого шляху, в якому розкривається повноцінний особистісний розвиток своїх потенціалів. «Я-концепція» при цьому визначається як цілісний конструкт отриманих знань та умінь, які взаємовідносяться з чуттєвим визначенням особистісного «Я». За теорією Маслоу А. особистісні потреби організують та вибудовують зовнішню реальність. З огляду на цю позицію вчений виокремлює певну ієрархічну структуру потреб, на нижньому рівні якої знаходяться фізіологічні потреби (потреба в їжі та воді, сексуальні відношення, тощо), вище розташовуються потреби у особистісній безпеці (захист від страху, болю, невпорядкованості, гніву та інш.), соціальних зв'язках (любов, спілкування та інш.). За цими потребами розміщуються потреби в самоповазі й визнанні та схваленні оточуючими й досягненні певного рівня успіху, а на верхівці структури він розташовує потреби в самоактуалізації (реалізація самого себе як особистості, власних можливостей, необхідність усвідомлення істини, тощо), яким надається найвища увага та значимість.

Роджерс К., який продовжив вчення Маслоу А., який є одним з перших представників гуманістичної психологічної школи аргументував феноменологічну позицію психологічного відношення до особистого «Я», вказуючи на тісну взаємозалежність об'єктивної та суб'єктивної особистісної реальності. З точки зору Роджерса К. особистісна «Я-концепція» являє собою певний контролюючий механізм поведінки людини, важливу роль при якому він відводить самоактуалізації особистості, яка виступає спонукальним концептом реалізації власного потенціалу. Роджерс К. з точки зору психіатрії та психотерапії (теоретичний і емпіричний підходи) констатує, що особистісна «Я-концепція» може бути по своїй суті як позитивною, так і негативною (цілковито залежить від характеристик власних можливостей, до яких він відносить уміння, здібності, знання, навички, досвід, тощо). Серед

структурних конструктів самосприйняття він виділяє «Я-ідеальне» (бажаний для практичної реалізації образ, який формується на основі особистісних визначених норм, правил, ідеалів, цінностей, що спонукає людину до саморозвитку) та «Я-реальне» (актуальний на певний момент часу дійсний особистісний профіль). Окрім цього, Роджерс К. констатував значний вплив на особистісну «Я-концепцію» та на її розвиток оточуючого соціуму, через що можливий розвиток соціальної дезадаптації (особливо в підлітковому оточенні) з-за психологічної невідповідності «Я-реального» та «Я-бажаного». Дані дезадаптації провокують реалізацію механізмів заперечення та викривленого сприйняття зовнішнього та внутрішнього світу.

Представник екзистенційного (Бернс Р., Петер С., Роджерс К. й інш.) підходу Бернс Р. спираючись на праці попередників (Джеймс У., Роджерс К., Еріксон Е.) досліджував визначення особистісної самосвідомості та можливості її самооцінки. Він підтвердив ідею Кона І. С. і визначив, що особистісна «Я-концепція» цілковито спирається на індивідуальній інтерпретації отриманого досвіду, що й формує поведінку особистості. Однак, Бернс Р. розширив цю інтерпретацію категорією сприйняття, яка, на його думку, визначає, що «Я-образ» є тією формацією, яка функціонує як певний внутрішній фільтр, що визначає особисте відношення до сприйняття будь-якої життєвої ситуації. При подоланні цього фільтру будь-яка життєва ситуація осмислюється та набуває певного значення, яке відповідає сформованим особистісним уявленням про самого себе. Таким чином, образ «Я» є тією формацією, яка допомагає особі осмислювати та адекватно сприймати те, що з нею відбувається, на основі чого, визначати певну лінію поведінки та реагувати відповідно до свого відношення до ситуації.

Бернс Р. визначив особистісну «Я-концепцію» з точки зору конструкту певних настанов та наративів, що спрямовані на саму особистість і констатував, що вона є певною динамічною сукупністю цих настанов. Бернс Р. визначає особистісну «Я-концепцію» як сукупність усіх уявлень особи про саму себе, пов'язаних із їх оцінкою.

Ним було виокремлено складові особистісної «Я-концепції»:

- уявлення особи про саму себе;
- експресивна оцінка даного уявлення;
- особистісні поведінкові реакції.

Окрім цього, ним виокремлено такий структурний елемент особистісної «Я-концепції», як «Я-фізичне», яке він розглянув з позиції певного комплексу особистісних настанов і наративів, що спрямовані на саму особистість. Серед основних елементів даних настанов Бернс Р. виділяє когнітивний елемент (переконання особи про саму себе), емоційно-оціночний елемент (ставлення та оцінка власних переконань), поведінковий елемент (реакція на переконання, що провокує особу до тих чи інших дій). Дані елементи за думкою вченого регулюють поведінкову складову та особистісні вчинки завдяки їх інтегративній єдності.

Дані настанови за Бернсом Р. можуть характеризуватися певними проявами самоідентичності й самооцінки через різні модальні установки [80]:

-«Я-Реальне» – самосприйняття особою своїх властивостей, які визначають соціальні самореалізаційні якості (реальне уявлення особистості про саму себе);

-«Я-дзеркальне» – певні суб'єктивні вираження об'єктивного сприйняття людини соціумом (особистісні уявлення про сприйняття особистості іншими);

-«Я-ідеальне» – особистісні уявлення людини щодо соціальних перспектив і намагань (конструкт бажаного «Я»).

Також, Бернс Р. визначає додаткові конструкти особистісної «Я-концепції»: «Я-інтелектуальне», «Я-соціальне», «Я-емоційне» та «Я-фізичне».

Окрім цього, Бернсом Р. було також визначено статеві особливості формування особистісної «Я-концепції», згідно з якими, для дівчат більш характерною є залежність особистісної «Я-концепції» від реалізації міжособистісних відносин з протилежною статтю (емоційний компонент), а для хлопців – пріоритетним розвиток м'язової сили та прагнення до

самоствердження та самовираження (фізичний компонент [240]).

Вченим також було доведено проблему розуміння феномену «Я-концепції» Роджерса К. із взаємозалежністю механізмів психологічного захисту та підтримки балансу між отриманим особистісним досвідом та особистісною «Я-концепцією». Цими захисними механізмами Бернсом Р. було визначено процеси «спотворення» та «заперечення», які й визначають індивідуальне реагування особи на загрозу для її особистісної «Я-концепції» через переживання. Спотворення, при цьому, сприяє трансформації особистісної значущості цих переживань, а заперечення – формуванню певних ілюзорних механізмів їх подолання. При неможливості психологічного повноцінного подолання цих переживань завдяки захисним механізмам, виникають певні ускладнення у «включенні» їх до структури особистісної «Я-концепції», що провокує розвиток дезадаптації.

Слід також відзначити розвиток вивчення феномену «Я-концепції» серед вітчизняних вчених, що на нашу думку й буде визначати підходи до цього поняття в нашій роботі. Так, дослідження феномену «Я» серед вітчизняних психологів розвинулося на рубежі XIX і XX століть. Поняття про «Я-особисте» було взаємозалежним від вивчення свідомості та самосвідомості. Так, Галич А. І., Корсаков С. С., Дриль Д. А., Сеченов І. М., Потебня А. А., Сікорський І. А. та інші вивчали феномен усвідомлення людиною самої себе, як нерозривної суб'єктно-об'єктної особи. Вони вказували на одночасність процесів усвідомлення особою самого себе та оточуючого соціуму, тобто відчуття двоякості: особистого «Я» та «не-Я».

Сеченов І. М. у своїх працях формує поняття «Я-фізичного» та «Я-духовного», вказуючи, що особистість безперервно відчуває певні враження від свого тіла та від свого духу. У людській свідомості формуються образи власного тіла, визначення свого фізичного стану та психофізичних якостей, що одночасно пов'язується із своєрідним емоційним фоном самовідчуттів. В результаті цього особа розумово виокремлює саму себе від чуттєвого самосприйняття оточуючого соціуму, формуючи процеси самоаналізу та

самооцінки й усвідомлення самого себе як особистості, яка сприймає та мислить.

В подальшому, науковими визначеннями Бехтерєва В. М., Франка С. Л., Лазурського А. Ф., Мясищева В. М. та інших було започатковано концептуальний базис теорії діяльності мозку, розвитку особистості, формування відносин та інших у нерозривній взаємозалежності від особистого «Я». В працях Ананьєва Б. Г., Бахтіна М. М., Абульханової К. А., Бодаєва А. А., Біблера В. С., Дьоміна М. В., Іванова А. В. та інших виразно проявилися традиції філософської рефлексії «Я» зарубіжних представників персоналізму, що в подальшому слугувало джерелом сучасної вітчизняної концептології вивчення феномену особистісної «Я-концепції».

В свою чергу, такі Деркач А. О. та Агапов В. С. На основі праць інших вчених (Бернс Р., Кін І. С., Маслоу А., Баклушинський С. А., Овчинникова Г. Г., Чеснокова І. І., Шибутані Т. та інш.) визначили базисні полярні структурні компоненти особистісної «Я-концепції», до яких вони віднесли:

- усвідомлення-неусвідомлення (об'єм усвідомлюваності особистістю соціальних процесів «Я-концепції»);

- складність-простота (ступень складності структурних характеристик «Я-концепції»);

- пізнаванність-трансцендентність (зрозумілість «Я-концепції», чи навпаки, деяка її незбагненність, яка перевищує можливості наукового пізнання);

- системність-хаосність (упорядкованість складових концептів особистісної «Я-концепції» певному);

- воля-обмеженість (ступінь обмеженості особистісної «Я-концепції» зовнішніми чи внутрішніми чинниками та міра суб'єктної участі особистості в її структурній побудові);

- суб'єктність-об'єктність (ступінь впливу зовнішніх та внутрішніх чинників на реалізацію особистісної «Я-концепції» у процесі її

онтогенетичного розвитку);

-сталість-гетеростаз (мотиваційні спрямування особистісної «Я-концепції» на сталість внутрішньої рівноваги чи пошук інших механізмів для більш кращих можливостей самореалізації);

-мінливість-незмінюваність (властивість особистісної «Я-концепції» трансформуватися протягом життя особи);

-активність-реактивність (спосіб життєдіяльності соціального суб'єкта, який спрямований на постійний пошук причинності тих чи інших дій та поведінкових реакцій або на повну «згоду» з їх сутністю згідно з особистісною «Я-концепцією»);

-спадковість-соціум (ступінь дії генетичних факторів або проявів навколишнього соціуму у формуванні та реалізації особистісної «Я-концепції»);

-перейманість-неперейманість змісту особистісної «Я-концепції» (емоційна залученість у реалізаційні механізми та структурні концепти);

-холізм-елементалізм (вивчення особистісної «Я-концепції» як єдиного суб'єктно-об'єктного утворення чи детальний аналіз її складових) [198].

Таким чином, вченими на протязі досить значного історичного проміжку часу було визначено та обґрунтовано основні підходи до визначення поняття особистісної «Я-концепції» та аспекти й модальності її дослідження. Визначені теоретичні підходи до вивчення феномену особистісної «Я-концепції» та її основні концепти й модальності дозволяють констатувати багатогранність та інтеріоризацію цього поняття та його конструкту. Особистісна «Я-концепція» у досліджених наукових творах визначається як певна багаторівнева та багатофункціональна компонентна система, яка тісно інтегрується та взаємопов'язується з поняттями свідомості та самосвідомості й формується в процесі реалізації і особистісного функціонування особистості в соціуми завдяки суб'єктивній інтерпретації та інтеріоризації як власних уявлень про самого себе, так і оточуючих.

В свою чергу, досить актуальним є визначення структурно-логічних та

функціональних механізмів практичної реалізації особистісної «Я-концепції», дослідженню яких також було приділено досить значну кількість наукових праць психологів та вчених на протязі досить тривалого історичного періоду. Структурний комплекс особистісної «Я-концепції» визначає певну функціональну спільність її складових компонентів, що реалізую практичну інтегративність поведінкових особистісних проявів і надає можливість особистісній самореалізації та успішність й позитивність налагодженню комунікативних взаємодій з оточуючим соціумом.

Вченими визначається, що кожен структурно-логічний компонент особистісної «Я-концепції» забезпечує певну її функціональність та модальність і реалізує взаємозв'язок між «внутрішнім» та «зовнішнім» світом особи, дозволяє гармонізувати людину та реалізувати її потенціал і приховані можливості й здібності, забезпечує особистісну адаптивність і одночасно цілісність та надає можливість успішного саморозвитку та самореалізації.

В процесі визначення структурно-логічних та функціональних особливостей особистісної «Я-концепції» при проведенні наукового аналізу від конкретно суб'єктного й рефлексивного визначення особистісного «Я» до феноменологічно об'єктного бачення даного феномену було констатовано, що самореалізація та самоствердження особи фокусується навколо практичної реалізації особистісної «Я-концепції», що реалізує не тільки фізичну продуктивність діяльності людини, а й можливість позитивно-гуманної взаємодії з оточуючим соціумом, вдало інтегруючись в нього (без чого неможлива функціональна дієвість людини) та визначає особисту ціннісно-мотиваційну позицію, соціальну роль та місце, професійний статус та практично увесь життєвий шлях. Таким чином, структурно-логічна постанова та функціональні можливості реалізації особистісної «Я-концепції» є досить актуальним таргетом для більш детального вивчення та характеристики з точки зору сучасної психологічної науки.

1.3 Структурно-логічні компоненти та функціональні прояви особистісної «Я-концепції»

Згідно з численними тлумаченнями щодо структурно-логічної обґрунтованості особистісної «Я-концепції» було виокремлено дві основних протилежних суперечливих позиції, які визначають «Я-концепцію» як цілісний концепт, який інтегрує різноманітні складові (ментальні позиції, інтернальні та поведінкові ролі й моделі, соціальні морально-етичні ідентифікації та інш.) або як певну сукупність різнобічних, в більшості випадків суперечливих структурних елементів і позицій (особистісних визначень особи про саму себе та оточуюче середовище, емоційно-рольових ціннісних позицій і патернів, ситуативних мотивацій та чинників, тощо), які надають можливість адаптування в оточуючому соціумі та адекватному реагуванні на ту чи іншу життєву ситуацію.

Інша точка зору виникла на можливість мінливості структурно-логічних елементів особистісної «Я-концепції» задля пристосування та адаптування. З одного боку, ряд вчених (Дмитрієва Н. В., Зливков В. Л., Брейкуелл Г., Іванова Н. Л., Саннікова О. П., Максименко С. Д. та інш.) визначають нерівнозначність окремих особистісних «Я-концепційних» складових й їх взаємозв'язків і вважають, що ця цілісна структура може змінюватися у часо-просторовому континуумі, що дає змогу в подальшому більш тісно інтегруватися та розвиватися в соціумі та надає можливість до трансформації і адаптації. З інших позицій (Бернс Р., Антонова Н. В., Гінзбург М. Р., Джерджен К., Заковоротна М. В., Румянцева Т. В., Ядов О. В. та інш.) особистісна «Я-концепція» констатує можливість конгломерації різних структурно-логічних елементів, які надають можливість динамічного особистісного адаптування.

Структурно-логічне визначення особистісної «Я-концепції» констатується необхідність набуття нею ознак цілісності, послідовності, динамічності та стійкості [82, 103]. З огляду на це, традиційно до структурно-

логічного конструкту особистісної «Я-концепції» відносять наступні компоненти [97]:

- когнітивний – представлення про самого себе (навички, можливості, здібності, соціальна роль та місце в соціумі, тощо);

- емоційно-оцінювальний – самооціночний компонент, який визначає афективну особистісну оцінку (людина як особистість, самоставлення, самоповага (зневага), відчуття власної важливості (непотрібності), тощо);

- поведінковий – поведінкові реакції у відповідь на ту чи іншу життєву ситуацію.

Згідно з сучасними уявленнями існує декілька класифікаційних характеристик складових особистісної «Я-концепції» [117]:

- за модальністю: «Я-реальне» (справжній «Я»), «Я-ідеальне» (яким я хочу бути);

- за характером властивостей: «Я-фізичне», «Я-соціальне», «Я-інтелектуальне» та «Я-особистісне»;

- за часовими вимірами: «Я-минуле», «Я-теперішнє» та «Я- майбутнє».

Першочергово, визначаючи структурно-функціональні особливості феномену особистісної «Я-концепції» необхідно звернути увагу на праці Бернса Р., який представив її у вигляді ієрархічної структури, на верхів'ї якої знаходиться «глобальна» особистісна «Я-концепція», яка розподіляється на «Я-освідомлювальне» та «Я-як об'єкт», який проявляється в образі «Я». Виділення цих структурних елементів є фактично умовним, оскільки вони формують практично нерозривний цілісний комплекс. Особливої уваги, згідно з вченням Бернса Р., в структурному комплексі «Я-концепції» приділяється увага установкам, на основі яких він виокремлює три основних елементи особистісної «Я-концепції», пов'язуючи їх з певними установками:

- «Я-реальне» – пов'язується з тим, як особа сприймає свої здібності, виконувати соціальні ролі, місце та статус в оточуючому середовищі (яким вона є насправді).

- «Я-ідеальне» – характеризує установки, які проявляються

представленнями особи, якою вона прагне стати.

-«Я-фізичне» – комплексу особистісних настанов, які спрямовуються на саму особу.

Кожна з цих «Я-модальностей» згідно з визначенням Бернса Р. має певні аспекти (фізичний, емоційний, розумовий, соціальний) та конструкти установки (когнітивні установки, емоційно-оцінні та поведінкові).

В свою чергу, Рубінштейн С. Л. виокремлює у структурі особистісної «Я-концепції» такі взаємопов'язані та взаємозалежні компоненти, як «Ми» (поєднання декількох суб'єктів), «Я» окремого суб'єкта, ставлення до соціуму, до інших і до самого себе та оточуючих до суб'єкта. Мясіщев В. М. доповнює дану теорію та визначає структуру особистісної «Я-концепції» як сукупність домінуючих ставлень людини до самої себе, інших і предметів оточуючого соціуму.

Кон І. С. виокремлює в структурі особистісної «Я-концепції» три структурних елементи:

-активно діюче «Я» (дає змогу реалізувати регулятивно-організаційні можливості повсякденного буття та окреслює механізми саморегуляції та самоконтролю);

-рефлексивне (категоріальне) «Я» (індивідуальні представлення особи про саму себе, що формують певну «Я-концепцію» та виконують функції «внутрішніх» конструктів самопізнання та самооцінки);

-невербалізоване, неусвідомлюване та нерефлексивне «Я» (психічно відтворений процес самовідчуття).

Ковальов А. Г. до структури особистісної «Я-концепції» включає наступні підструктури:

-природних властивостей (темперамент);

-психічні (властивості й здібності особи);

-соціальні (потреби, ідеали, інтереси, настанови).

Дані підструктури формуються за допомогою певних взаємозв'язків психічних характеристик особи.

Джеймс У. в структурі особистісної «Я-концепції» виокремлює «Я-пізнавальну» (комплекс усвідомлених думок) та «Я-емпіричне» (те, що особа може назвати своїм (власне тіло, психічні можливості, одяг, дім, родина, батьки, друзі, репутація, здобутки, тощо). «Я-емпіричне» розподіляється на три конструкти: «Я-матеріальне» (власне тіло, власність, одяг, дім та інш.), «Я-соціальне» (погляди на особу оточуючими; у кожного існує стільки «Я-соціальних» позицій, скільки існує соціальних груп, думкою яких особа переймається) та «Я-духовне (психічні здібності та особисті схильності).

Дорфман Л. Я. до структури особистісної «Я-концепції» відніс базові та вторинні компоненти. До базових було включено: «Я-авторське», «Я-втілене», «Я-перетворене», «Я-вторинне»; а до вторинних – «Я-внутрішнє» (сукупність «Я-авторського» та «Я-вторинного»), «Я-зовнішнє» (сукупність «Я-втіленого» й «Я-перетвореного»); «Я-суб'єктноорієнтованого» (сукупність «Я-авторського» та «Я-втіленого»), «Я-об'єктноорієнтованого» (сукупність «Я-вторинного» та «Я-перетвореного»).

Ананьєв Б. Г. до структурних елементів особистісної «Я-структури» відніс:

- сукупність віко-статевих, нейродинамічних, біохімічних і конституційно-фізіологічних властивостей людини;
- сукупність психофізіологічних здібностей, органічні особистісні потреби, здібності та темперамент;
- конгломерат виконуваних людиною соціальних ролей і функціональної активності та соціальний статус;
- мотиваційні поведінкові чинники та емоційно-ціннісні орієнтири;
- структурно-динамічні характеристики взаємовідношень.

В свою чергу, Платонов К. К. до структури особистісної «Я-концепції» відніс біологічно та соціально обумовлені аспекти, в яких він виокремлює чотири рівні:

- перший рівень – біологічно обумовлені риси особистості (віко-статеві, нервова система, темперамент, характер);

-другий рівень – психічно обумовлені особистісні процеси та властивості (пам'ять, мислення, сприйняття, здібності, емоції, тощо);

-третій рівень – соціально обумовлений (досвід, вміння та знання, отримані в процесі життєдіяльності, тощо);

-четвертий рівень – духовний рівень (визначає спосіб життєдіяльності особистості та складає «ядро» «Я-особистісного»).

Модель особистісної «Я-концепції» Крижанської Ю. С. і Грановської Р. М. визначає наступні конструкти:

-«Я-концепція» і «Я-образ», що представляють собою ядро внутрішньої моделі світу, на основі якої будується зовнішня модель. «Я-образ» визначає емоційний компонент, а «Я-концепція» включає когнітивні оцінки.

З сучасних позицій психології особистісна «Я-концепція» має досить складні структурно-логічні концепти [162]:

-«Я-тілесне» – суб'єктивне визначення своєї зовнішності та можливості до повноцінного функціонування; інтернальні психологічні фактори, що визначаються емоційно-ціннісним попереднім досвідом; соціологічні фактори, які формуються згідно з реагуванням оточуючого соціуму на особу; ідеальний тілесний образ;

-«Я-теперішнє» – особистісні якості. Даний концепт спрямований на мотивацію соціальної та функціональної активності людини, визначає найближчі життєві цілі та адаптивні стратегії й механізми;

-«Я-динамічне» – конструкт, що є відповідальним за домагання особи, досягнення її цілей та життєвої мети, можливостей ідентифікування з «ідеалами» соціальних груп, в яких індивід приймає участь;

-«Я-фантастичне» – уявлення про те, якою особистість хоче бути;

-«Я-ідеальне» – уявлення про те, якою людина повинна бути згідно з її морально-етичними та ціннісними орієнтирами;

-«Я-майбутнє» – уявлення про тип особистості, яким людина може стати в подальшому;

-«Я-показне» – певна «маска», яку особистість приміряє на себе, тип

особистості, виставлений напоказ із прихованими рисами. Даний конструкт визначається адаптивно-захисними реакціями та має частково фальшиві прояви, що утруднює комунікації, але допомагає досягти «Я-ідеального»;

-«Я-фальшиве» – викривлене «Я», яке є актуальним в даний момент часу. Для підтримки даного конструкту «Я-особистість» систематично залучає самообман, витискування та дискредитацію та набуває певних негативних рис (негативна самооцінка та ставлення оточуючих, нездатність до самоповаги й інш.).

Таким чином, констатується досить об'ємна категорія конструктів особистісної «Я-концепції», що, на нашу думку, слугує досить широкому її функціональному визначенню.

Так, Співак Л. М. [200] визначає найважливішою функцією особистісної «Я-концепції» надання можливості досягнення внутрішньої особистісної «узгодженості» (внутрішня стійкість, поведінкові реакції, мотивована діяльність, тощо). Він визначає, що той новий досвід, який отримує особистість із оточуючого соціуму, досить легко асимілюється за умови певної співставності та узгодженості з існуючою особистісною «Я-концепцією», що є проявом її адаптивної функції. При «несумісності» отриманого досвіду з особистісною «Я-концепцією» залучаються механізми психологічного захисту, які дають змогу трансформувати негативний травмуючий досвід. Таким чином, найважливішою функцією особистісної «Я-концепції» є збереження внутрішньої особистої узгодженості та поведінкової стійкості (набуття адекватної ідентичності) [216].

Агапов В. С. виокремлює наступні взаємопов'язані та взаємодоповнюючі функції особистісної «Я-концепції»: адаптаційна, системоутворююча, захисна, інтерпретативна, реконструктивна, репрезентативна, регулююча, емоційно-оцінювальна, очікувальна.

На думку Прокопенко О. А. [158] основні функції особистісної «Я-концепції» включають:

-самоідентичності (цілісність особистісного «Я») – визначає тотожність

особи самій собі в просторовому та часовому орієнтирах (минулому, теперішньому, майбутньому);

- активності «Я» – визначення особистої автономності та незалежності від оточуючих;

- самовдосконалення «Я» – спрямування до досягнення своїх цілей та життєвої мети;

- захисту «Я» – почуття особистісної гідності.

В свою чергу, Дацько М. В. [84] підтвердив, що основними функціями особистісної «Я-концепції» є забезпечення внутрішньої особистісної узгодженості між внутрішнім та зовнішнім світом та збереження стійкості й поведінкової активності. Кучер М. В. визначає наявність трьох основних функцій особистісної «Я-концепції»:

- підтримка внутрішньої особистісної узгодженості та поведінкової стійкості (допомагає завдяки отриманому досвіду адаптуватися або залучати механізми психологічного захисту та утримувати «Я-концепцію» у врівноваженому стані);

- інтерпретувати індивідуальний досвід (особистісна «Я-концепція» сприймається як певний внутрішній «фільтр», який визначає механізми сприймання окремих життєвих ситуацій та допомагає їх адекватно переосмислювати);

- визначення особистісних очікувань (з урахуванням уявлень особи про саму себе та очікування щодо відповідного ставлення оточуючих до неї) [119]

Ушакова К. Ю. в своїй роботі основною функцією особистісної «Я-концепції» визначає поведінкову саморегуляцію особистості [211]. Окрім цього, вона визначає, що особистісна «Я-концепція» дозволяє зберігати професійну ідентичність завдяки чому забезпечуються такі її функції: адаптаційна (щодо соціуму), визначальна (статус особи в професійному соціумі), смислова (визначення майбутніх професійних цілей), формалізаційна (сформованість особистісного профілю «Я-професіонал»).

Дане визначення доповнюється думкою Пасечнікової Л. П., яка вказує,

що досягнення своїх професійних цілей відбувається за рахунок уявного руху від «Я-реального» через «Я-динамічне» до «Я-ідеального» [154], що констатує важливість «Я-професійного» конструкта в цілісній структурі особистісної «Я-концепції».

1.4 Формування професійної «Я-концепції» військовослужбовця

Безліч проведених емпіричних досліджень дозволили визначити основні конструкти професійної «Я-концепції» військовослужбовців. Було зафіксовано, що професійна «Я-концепція» визначається як досить складна та динамічна система певних уявлень такої особи про саму себе як особистість і одночасно, як суб'єкта певної професійної діяльності, яка включає взаємопов'язані та взаємозумовлені конструкти. До таких конструктів першочергово було віднесено:

- «Я-образ» – даний конструкт визначає індивідуалізацію самосприйняття за допомогою певної соціально-рольової позиції та відповідних настанов (когнітивний конструкт);
- «Я-ставлення» – формується за допомогою певних професійно-необхідних якостей (емоційно-оцінний конструкт);
- «Я-вчинок» – констатує дію певної захисної поведінки в тому випадку, якщо існує «посягання» на ціннісно-цілісний сформований образ особистісного «Я» (поведінковий конструкт).

Цілісність даних конструктів визначається фаховою підготовкою та формуванням у майбутніх спеціалістів відповідної необхідної професійної «Я-концепції». Ціла низка проведених досліджень вказує на необхідність при підготовці майбутнього фахівця-військовослужбовця формування позитивної професійної «Я-концепції» окрім традиційно існуючого розвитку необхідних професійних здібностей і якостей та реалізації спеціалізованої підготовки, вивченням необхідних фахових знань та інш. [237]. В результаті даної роботи повинна бути сформована позитивна професійна «Я-концепція» ще на етапі

підготовки майбутнього спеціаліста, яка повинна мати такі емпіричні визначення:

- високий рівень диференційованості когнітивної складової «Я-образу»;
- відповідна професійна ідентифікація та мотивація («Я-майбутній військовослужбовець», «Я-майбутній захисник» та інш.);
- внутрішня узгодженість (гармонійність) певних модальностей («Я-реальне», «Я-ідеальне», «Я-дзеркальне»);
- стабільність та стійкість сформованих уявлень та суджень про себе як майбутнього фахівця;
- першочергове визначення морально-етичних компонентів професійної «Я-концепції».

В результаті цього повинна бути сформована відповідна позитивна професійна «Я-концепція» військовослужбовця ще на етапі його фахової підготовки, яка відзначається адекватною самооцінкою, значним рівнем симпатії та поваги до самого себе як особистості та професіонала й адекватною самокритичністю. Такі професіонали в майбутньому будуть мати відповідне адекватне ставлення до себе з боку керівництва та колег, бути емоційно стійкими та відзначатися певним сформованим психологічним бар'єром до дії психотравмуючих чинників. Дані особи відзначатимуться наявністю професійного й особистісного самовдосконалення, будуть мати високу здатність до певної вольової діяльності у напрямку подолання (за необхідності) певних вад особистісного «Я».

Дані концепти на думку Юрченко В. І. нададуть можливості такій особистості з позитивною професійною «Я-концепцією» цілковито та адекватно усвідомлювати та приймати свої бажання й потреби, активно їх реалізовувати без будь-яких внутрішніх докорів, так, як будуть реалізовувати це цілковито за власним бажанням [248].

Такі особи в своїй подальшій професійній діяльності будуть мати можливість самокерованої поведінки та долати виникаючі труднощі й контролювати себе в психотравмуючих ситуаціях, проявляючи значний рівень

адаптаційних можливостей, що є вкрай необхідним для військовослужбовців при виконанні свої професійних обов'язків [110]. Відповідно до цього, сформована позитивна професійна «Я-концепція» в подальшому спроможна визначати ступінь розкриття та реалізації особистісних внутрішніх можливостей військовослужбовця, що й є запорукою його успішної професійної діяльності, особливо, якщо вона реалізується в гармонії з внутрішніми особистісними цінностями та морально-етичними принципами й в цілому зі сформованою особистісною «Я-концепцією» [171].

В свою чергу, якщо не буде сформована позитивна професійна «Я-концепція» військовослужбовця та буде переважати негативна «Я-концепція», то, вона буде надавати досить значного деструктивного впливу на таку особистість (першочергово на її професійну діяльність), яка буде характеризуватися порушеннями диференціації конструктів «Я-образу»; викривленнями професійно-рольових настанов і цінностей та обмеженням до формально-функціональної професійної діяльності; критичній суперечливості між «Ідеальним» та «Реальним» «Я»; змінами «Я-образу»; негативним емоційним забарвленням своєї професійної діяльності; заниженій самооцінці як особистості так і професіонала; різко низькому рівні самоповаги й емоційній лабільності; постійній емоційній напрузі та очікуванню негативізму від керівництва та оточуючих; значному рівні тривожності з розвитком почуття незахищеності. Такі військовослужбовці матимуть занижені бажання до самопізнання та низьку професійну активність, будуть «незацікавленими» в професійній та особистісній самореалізації, мати безпорадність у розв'язанні виникаючих суперечностей особистісного «Я-образу» й переважання екстернальних тенденцій локус-контролю. Такі військовослужбовці будуть «замкненими у собі», ригідними та скутими, активними в досягненні особистісних професійних цілей та завдань, що буде віддзеркалюватися на усій їх професійній діяльності, особливо в тих випадках, які вимагають максимальної мобілізації усіх своїх внутрішніх та фізичних сил задля виконання своїх професійних обов'язків.

Окрім цього, така сформована негативна професійна «Я-концепція» буде перешкоджати професійному самовихованню, яке визначає активне особистісне усвідомлення власного «Я» та свого життєвого досвіду, особистісної поведінки, позитивні соціальні стосунки із оточуючим середовищем, постійну «роботу над собою», тощо. Як вказує Бугаєвська Ю., процес самовиховання відзначається необхідністю постійного планування та організації особистісної діяльності, контролю та оцінюванню результату своєї професійної діяльності та (за необхідності) стимулювання чи корегування своєї професійної поведінки [63].

Порушення процесу самовиховання, в свою чергу, провокує викривлення адекватності самооцінки (фундаментальна властивість особистості), за допомогою чого особистість отримує інформацію про самого себе від оточуючих та таким чином пізнає себе, адекватно усвідомлює особистісні дії та характеристики. Якщо порушується самооцінка, то, функціонально відбувається розбалансування процесу самоствердження, що проявляється у конкретному ставленні до своїх особистісних досягнень, до рівня домагань, досягнення своїх професійних цілей та мети й інш., що порушує усю професійну діяльність такої особистості, так, як будь-яка особистість в процесі реалізації своєї професійної діяльності намагається досягти таких професійних результатів, які б утотожнювалися рівнем особистісної самооцінки та сприяли її підкріпленню й стабілізації. Дані процеси залучення самооцінки до структурних особистісних мотиваційних компонентів надають можливість співвідносити особистісні можливості, психічні ресурси з визначеними засобами професійної діяльності та рівнями професійних домагань [124]. Сікора Я. Б. визначає, що формування особистісної самооцінки першочергово відбувається за допомогою адекватного зіставлення реального та ідеального особистісного «Я-образу» та схильністю професійно оцінювати самого себе з точки зору професійної оцінки оточуючих [197].

1.5 Психоаналітичний підхід до структурування окремих конструктів професійної «Я-концепції» військовослужбовців-учасників бойових дій

За проведеним науково-психологічним аналізом ми визначили, що високий рівень особистісної професійної «Я-концепції» відіграє визначну роль в процесі соціальної та професійної реалізації особистості та цілком визначає її повсякденну діяльність. Це визначення є провідним постулатом професійної та повсякденної діяльності й соціальної активності представників кризових професій, серед яких, першочергово, виокремлюють військовослужбовців, особливо тих, хто приймає участь в активних бойових діях. Вченими на прикладі учасників операції об'єднаних сил (ООС) [113] визначається, що для даного контингенту досить характерним є значна дисгармонійність окремих конструктів «Я-концепції» особистості, що характеризується значними можливостями розвитку дезадаптаційних проявів. Так, за даними автора, основними проявами соціальної та психологічної адаптації даного контингенту виступають:

- емоційне реагування на надзвичайну ситуацію;
- психоемоційна здатність свідомого управління емоціями;
- високі показники саморегуляції, які проявляються рішучими діями, впевненістю у собі та вчинках, дисциплінованістю та організованістю, тощо.

В свою чергу, дезадаптаційні прояви учасників ООС провокуються з розвитком у відповідь на стресову ситуацію депресії, тривожності, фрустрації, тощо. Автор визначає, що саме участь в активних бойових діях учасників ООС і є тією кризово-критичною особистісною детермінантою, яка й регулює емоційно-когнітивний, комунікативно-поведінковий, мотиваційно-ціннісний конструкти особистісної соціально-психологічної адаптації.

На нашу думку, визначити основну сутність такого феномену, як професійна «Я-концепція» військовослужбовців – учасників бойових дій можливо лише за умови використання відповідного методико-

методологічного комплексу сучасної психологічної науки, до якого слід залучити як відповідний теоретичний конструкт, так і напрацювання дослідницького дизайну з обґрунтуванням програми та методико-методологічного апарату емпіричного дослідження.

Слід вказати, що з точки зору основоположного принципу сучасної психологічної науки (принцип безперервного розвитку) при дослідженні феномену професійної «Я-концепції» військовослужбовців-учасників бойових першочергово необхідно провести аналіз динамічних парадигм даного феномену.

Необхідність дослідження процесів розвитку окремих концептів як особистісної, так і професійної «Я-концепції» визначається значною їх динамікою в залежності від оточуючого соціуму та «внутрішнього світу» особистості, які мають значну тенденцію до постійної мінливості. Дані визначення є постулатними та констатують можливості адекватної оцінки «Я-концепційних» конструктів лише в динаміці з обов'язковим структуруванням певних етапів та фаз в цих змінах, які й визначають ключові аспекти розвитку особистісної та професійної самосвідомості.

Окрім, цього, необхідно враховувати й певні відмінності та суперечності при розвитку окремих логіко-структуральних елементів професійної самосвідомості, які в цілому й визначають рівні розвитку окремих конструктів професійної «Я-концепції». Так, на думку Каламаж Р. В. [125] професійна «Я-концепція» являє собою закономірний результат особистісного та професійного розвитку та вказує на необхідність розділення таких понять, як «закономірні зміни», «розвиток», «формування» та «становлення». З точки зору вчених, «закономірні зміни» це певна трансформація під дією різноманітних чинників (як внутрішніх, так і зовнішніх). Ці зміни не є незворотними та не провокують формування стійких перетворень. В свою чергу, під «розвитком» слід вбачати певний процес закономірних і послідовних змін (будь то кількісних чи якісних), які є незворотними та в перспективі утворюють якусь нову формацію. З цієї точки зору певні зміни

професійної самосвідомості визначаються як трансформація самого її змісту та суті (її деталізації та диференціації, самоусвідомлюваності, та інших характеристик) і структурних констант (включаючи взаємозв'язки між окремими конструктами) під дією різноманітних середовищних впливів. «Формування» та «становлення» визначають у якості певних специфічних механізмів функціонування психічних явищ [97].

З точки зору принципів єдності свідомості та діяльнісних процесів особистості формування «Я-концепції» відбувається та проявляється в її діяльнісній активності. З точки зору Савчина М. В. поведінкова і діяльнісна особистісна активність завжди окреслені певними психологічними особливостями та мотивами й конструктами «Я-концепції» [178]. Така поведінкова та діяльнісна активність може суперечити існуючій самооцінці й самовизначенню. В результаті цього, особистість або повинна змінити таку активність або трансформувати саму себе. В першому варіанті залучаються певні психологічні захисні механізми, які допомагають уникати тієї інформації, яка не гармонізується з існуючою особистісною «Я-концепцією»; а другий варіант передбачає реалізацію механізмів саморозвитку та самовдосконалення [96].

Проведені емпіричні дослідження доводять і необхідність свідомого підходу до вибору своєї майбутньої професії серед осіб кризових спеціальностей, до яких саме і відносять військовослужбовців [69]. Якщо майбутня професія військовослужбовця була обрана не за власним бажанням, а через певні зовнішні чи внутрішні впливи психоемоційного чи мотиваційного характеру, то професійне становлення такої особистості буде значно ускладнюватися та можливо провокувати розвиток «краху надій» та професійного розчарування з професійним вигорянням та різкою дисгармонізацією окремих конструктів як професійної, так і особистісної «Я-концепції», що може різко порушити систему суспільно-моральних цінностей та відносин такої особи та призвести до асоціальної поведінки. Так, Зеєр Е. Ф. та Зеєр (Симанюк) Е. Е. вказують на високий відсоток розчарувань в обраній

майбутній професії серед студентської спільноти багатьох професійних спрямувань [48], що в майбутньому може спровокувати досить значні негативні наслідки. Тому, досить важливим для становлення позитивної особистісної «Я-концепції», як ядра особистості є формування гармонійного саме професійного її конструкту [202].

1.6 Роль професійної «Я-концепції» в діяльності військовослужбовців

Розвиток вивчення професійного концепту в особистісній «Я-концепції» активізувався на початку ХХІ сторіччя через назрілість визначення даного феномену як основи для формування зрілої професійно стійкої та ефективної особи.

Вченими визначається, що професійна «Я-концепція» являє собою окремий конструкт загальної особистісної «Я-концепції», актуалізованої з точки зору професійної діяльності завдяки дії певних суб'єктно-об'єктних чинників. За своїм змістом, професійна «Я-концепція» особистості є певним конгломератом особистісних представлень професіонала про свою професійну особистість з точки зору існуючих взаємовідносин в професійному середовищі, яке може бути представлено наступними складовими:

- професійне середовище, сама професія та кар'єрні можливості й здібності;
- професійний осередок;
- характеристики особистості, як професіонала;
- родина та близькі працівника;
- життєві події та виникаючі на професійному поприщі ситуації.

За думкою Абульханової-Славської К. О., Рябікіна З. І., Кудрявцева Т. В., Фонарьова О. Р. та інш., ступінь «важливості» для особи своєї професійної діяльності (професійна «Я-концепція») визначає міру загальної особистісної «Я-концепції». З цієї точки зору виокремлюють певні

варіанти рівневого співвідношення професійної та особистісної «Я-концепцій»:

- професійна «Я-концепція» прирівнюється за значенням до особистісної та є відображенням різних індивідуальних взаємовідносин, які виходять поза межі професійної діяльності;

- особистісна «Я-концепція» звужена до професійної, що, на думку Абрамова Г. С., Фромма Є. та інш., констатує сприйняття особою своєї професійної діяльності, як єдиної сфери особистісної реалізації та спрямування усієї своєї соціальної діяльності.

Визначається, що структура особистісної «Я-концепції» та професійної «Я-концепції» є значно подібними, вони розрізняються лише за суб'єктами-носіями. Так, особистісна «Я-концепція» в цілому відноситься до особистості, а професійна «Я-концепція» – тільки як до суб'єкта професійної діяльності. Так, Каламаж Р. В. констатує, що професійна «Я-концепція» є певним змістовним конструктом особистісної «Я-концепції», яка відображає усвідомлення особою-суб'єктом своєї професійної діяльності та визначається діяльнісним змістом професійних «Я-образів» і дає змогу інтеріоризувати професійну діяльність й умови її реалізації в систему особистісних визначень і поглядів спеціаліста, інтегрує особистісні психічні компоненти та професійні якості й реалізує саморегуляцію взаємовідношень і поведінки у професійній діяльності, забезпечуючи саморозвиток особистості як професіонала та її професійну самореалізацію [98].

Такої думки притримується й Бабелюк О. В., який визначив, що структурні складові професійної «Я-концепції» схожі на структуру особистісної «Я-концепції» й включають три основних компоненти [47]:

- когнітивний (розкриває особистісні уявлення щодо важливих для професійної діяльності якостей);

- емоційно-оцінювальний (професійна самооцінка);

- поведінковий (визначає особистісні уявлення про професійну самоефективність).

З цієї точки зору, Алексєєва Т. В., Бондар Л. С., Вісковатова Т. П. та інш. [117] необхідною запорукою формування позитивного професійного «Я-образу» вказали відповідність вибору професійного спрямування когнітивному, емоційно-вольовому та поведінковому конструктам. Вони визначили, що при руйнуванні взаємозв'язків між цими конструктами розвивається помилкове уявлення свого «Я-професійного», що значно впливає на власну самооцінку.

Слід вказати, що ці три структурних конструкти досліджені нерівнозначно. Найбільш дослідженим є когнітивний конструкт, менш вивченим – емоційно-оцінювальний, який складається з двох підструктур: афективно-оцінного та емоційно-ціннісного самовідношення. Ще менш дослідженим є поведінковий компонент, який включає інтенцію (готовність до активних дій), реальні активні дії, поведінку в цілому та її саморегуляцію.

Згідно зі структурною характеристикою Роджерса К., «Я-професійне» є складовим конструктом реальної особистісної «Я-концепції», поряд із «Я-соціальним», «Я-розумовим», «Я-моральним», «Я-тілесним», «Я-сімейним» та інш. Він визначив, що професійну «Я-концепцію» особистості слід представляти в якості певної сукупності власних уявлень як про професіонала, що формується під дією певної субкультури, професіональних спрямувань та реалізації соціальної позиції.

В свою чергу, Реан А. О. вказав, що професійна «Я-концепція» особистості являє собою уявлення людини про себе, як професіонала своєї справи та включає ідеальний та реальний особистісний образ «Я-професіонал», дзеркальне «Я» та професійну самооцінку спеціаліста. Подібною думки дотримується й Торгаєва І. Н., яка констатує, що професійна «Я-концепція» є відносно стійкою та сформованою узагальненою системою концептування індивідуальних знань, умінь та уявлень особи на тлі самооцінки про саму себе як про індивіда та суб'єкта професійної діяльності.

На думку Маркової Т. [153], «Я-професійне» цілковито визначається професійною самосвідомістю, яка включає:

- усвідомлення особою професійних норм, правил, нормативів, моделей професійної діяльності, як певних еталонів усвідомлення своїх професійних якостей. На цьому етапі професійного визначення відбувається формування професійного світогляду, майбутньої концепції своєї професійної діяльності та особистісного професійного кредо;

- усвідомлення професійних якостей інших працівників та порівняння себе з колегами;

- власну оцінку себе як професіонала та оцінку колег;

- самооцінювання своїх професійних можливостей, розуміння професійної поведінки та емоційне відношення до професії.

Подібної думки притримується й Крутько С. В., яка констатує, що професійна «Я-концепція» визначається конструктом різноманітних аспектів професійної діяльності в одну цілісну систему, виокремленні їх взаємозв'язків та взаємозалежностей, що дає змогу порівняти значимість кожного нового елементу відносно наявного та змісту основних конструктів даної системи (мета, завдання, предмети, засоби досягнення цілей, тощо). Дані принципи покладені у розуміння способу розвитку «образу» тієї чи іншої професійної діяльності та наповнення її новими уявленнями, які вимагають нових підходів до їх узагальнення та формування концептуальних конструктів професійної «Я-концепції» більш високого рівня [162].

Таким чином постулює й Онуфрієва Л. А., яка вказує, що стрижневий зміст професійної «Я-концепції» особистості складають уявлення про самого себе з точки зору різних аспектів професійної діяльності та кар'єрних домагань, професійного середовища, особистісних характеристик та визначень близьких, членів родини й родинних і життєвих подій та ситуацій.

Дані визначення підпорядковуються положенням Виготського Л. С., який при характеристиці особливостей професійної «Я-концепції» особистості звернувся до самих основ особистісної «Я-концепції» з точки зору єдності свідомості та діяльності. Він визначив, що саме діяльнісна особистісна активність людини й обумовлює розвиток її психіки, що, за думкою

Абульханової-Славської К. О., вказує на взаємозалежність рівня розвитку особистісної професійної діяльності та покращення взаємозв'язків із оточуючими явищами та предметами соціуму й сприяє розвитку особистісної професійної самосвідомості, яка являє собою складний психологічний конструкт та виступає у ролі певного діяльнісного «регулятора» (дає змогу оцінити особистісні професійні якості та досягнення й проводити певне планування професійної діяльності й визначати можливості саморозвитку особистості та її значущих професійних якостей).

Тобто, рівень сформованості особистісної професійної «Я-концепції» відзначає можливості формування професіонала будь-якого діяльнісного спрямування. Дані визначення підтверджують й Бондар Л. С., Алексєєва Т. В., Луньов В. С. та інші, що вказують на можливість впливу особистісної професійної діяльності на формування в особи нових характерологічних рис, поява та розвиток яких якраз таки й обумовлює цю професійну діяльність. Дані процеси й визначають можливості формування професійної самосвідомості, в реалізації яких значну роль має формування особистісної ідентичності, яка (в узагальненому розумінні) представляється ототожненням конкретної особистості іншої або певній моделі у формі певних переживань і дій. Цієї думки притримується й Сьюпер Д., який з точки зору власних поглядів на професійну «Я-концепцію» вказав на прагнення осіб вибирати ту професію, яка, на їх погляд, відповідає їх сформованим уявленням про самого себе. Досягаючи певних успіхів у своїй професійній діяльності та певним чином «стверджуючись» як професіонали, особи певним чином досягають самоактуалізації та проводять свою діяльність таким чином, щоб отримати максимальне задоволення особистісне зростання. В свою чергу, Дундюк В. О. та Романишина Л. М. додали, що професійна «Я-концепція» надає можливість вибудовувати стратегію своєї професійної поведінки заздалегідь, ще на етапі підготовки спеціаліста [177].

З наукової точки зору професійна самосвідомість є специфічним продуктом психіки особистості, який визначається самореалізацією нею своїх

дій, вчинків і спрямувань у професійній діяльності через усвідомлення певних професійних вимог і можливостей та емоційно-оцінного особистісного визначення як суб'єкта професійної діяльності. Професійна самосвідомість також має певні конструкти, основними з яких є певні образи: уявлення ідеального та реального професіонала й самого себе у якості такого професіонала [101–105].

В даному розрізі професійна самосвідомість визначається професійною самооцінкою (ретроспективною – «Я» як вчорашній фахівець, актуальною – «Я» як теперішній фахівець, потенційною – «Я» як майбутній фахівець та ідеальною – «Я» як фахівець у далекому майбутньому), позитивним оцінюванням самого себе в цілому як професіонала з виокремленням своїх позитивних якостей та майбутніх перспектив (визначає розвиток позитивної професійної «Я-концепції»).

В свою чергу, Шавір П. О. також характеризує особистісну професійну «Я-концепцію» як окрему діяльність самосвідомості, що визначається окресленими завданнями професійного самовизначення та віддзеркалюється в усвідомленні особи в образі суб'єктів професійної діяльності.

Інший вчений (Вачков І.) на відміну від думки Маркової Т. [100, 145, 238,] вказує на дещо інший конструкт професійної свідомості, який визначається в усвідомленні самого себе в системі:

- професійної діяльності;
- професійного спілкування та нормативності поведінки;
- своєї особистості як професіонала, оцінки своєї професійної компетентності.

Ротенберг В. у якості структурних конструктів професійної «Я-концепції» особистості виокремлює чотири форми взаємодій професійної особистості до певних сфер життєдіяльності:

- ставлення та вплив до об'єктів і суб'єктів свого професійного світу («я дію» та «я можу»);
- ставлення особи до різних аспектів життєдіяльності, що виражається у

формі певних інтенцій («я хочу»);

-ставлення до різних проявів реальної дійсності, що реалізується когнітивно у формі констатації або визнання їх існування («я думаю» та «я вважаю»);

-емоційна сторона ставлення професійної особи («я відчуваю» та «мені подобається» чи «не подобається»).

За визначеннями інших дослідників, структурними конструктами професійної «Я-концепції» слід визначити наступні [85]:

-основні форми особистісної оцінки професіоналом (інтенції, впливи, почуття, констатації, роздуми, тощо) сфер його повсякденного функціонування (чого він бажає, що вміє, про що думає, які відчуває почуття, тощо);

-структурно-компонентні конструкти (професійна «повнота», провідна форма професійних взаємовідносин, професійна узгодженість і професійна широта).

Автор визначає, що за допомогою поєднання професійної повноти та провідної форми професійних взаємовідносин виокремлюються певні види професійних «Я-концепцій»:

- операційна;
- виконавська;
- повна когнітивно-орієнтована;
- неповна когнітивно-орієнтована;
- повна інтенційно-орієнтована;
- конформістська;
- скорочена.

В свою чергу, на думку Яценко Т. С. структурно-компонентний зміст професійної «Я-концепції» визначає сукупністю певних сформованих уявлень особистості про саму себе у професійних відносинах до соціальних об'єктів і осередків своєї професійної життєдіяльності, до яких вона відносить характеристики професійної особистості та професійну та кар'єрну сутність,

які представлені наступним чином:

- предметна область професійної діяльності;
- професійні визначення та позиції;
- професійний рух;
- професійні досягнення та сфера професійної діяльності;
- умови та засоби розвитку професійної особистості;
- професійне середовище;
- члени родини та родинні події;
- життєві ситуації [254].

Слід вказати, що задля більш детального вивчення особливостей професійної «Я-концепції» необхідно визначити й її функціональні характеристики [167].

З огляду на це, Джанер'ян С. Т. запропонувала наступні характеристики професійної «Я-концепції» особистості:

- форма опису;
- повнота;
- несуперечність;
- широта;
- суб'єктність;
- самосприйняття себе [83].

Форма опису визначається перевагою того чи іншого конструкту професійної «Я-концепції», що вказує на актуальність певної форми професійних відносин. Повноту вона визначила як наявність чи відсутність її конструктів. Цінність повноти структурного концепту професійної «Я-концепції» визначається професійною самосвідомістю, яка залежить від різноманітності (однобічності) особистісних відносин, наявності (відсутності) усіх структурних елементів професійної «Я-концепції» (професійних впливів та інтенцій, констатацій, тощо) що й характеризує повноту професійної «Я-концепції». Несуперечність (узгодженість) різних конструктів визначається необхідною передумовою нормального професійного функціонування та

основною характеристикою професійної «Я-концепції» (Белінська О. П., Бернс Р., Антонова Н. В., Карцева Т. Є., Гінзбург М. Р., Кон І. С. та інш.). Широта професійної «Я-концепції» визначається кількістю об'єктів, які включають професійні інтереси особи. Суб'єктність розкривається в сукупності діяльній активності людини та продуктивності цієї діяльності (Ананьєв Б. Г.), сукупності професійних відносин, реалізованих особою (Леонтьєв О. М.), організації професійної поведінки та її трансформуванні в усвідомлений психологічний акт (Виготський Л. С.), здатності узгоджувати задумане та реалізоване, ідеальні та реальні професійні процеси (Ельконін Д. Б.). Суб'єктність виражається в стійкій характеристиці професійної особистісної активності та проявляється її професійною поведінкою, психічними процесами, практичною професійною діяльністю та самосприйняттям себе як професіонала.

Слід вказати, що, на нашу думку, рівень професійної «Я-концепції» відіграє досить значну роль в реалізації особистості та визначає її повсякденну діяльність. Даний постулат є досить важливим для професійної та повсякденної діяльності представників кризових професійних спрямувань, до яких першочергово відносять військовослужбовців, особливо під час виконання ними свої професійних обов'язків в умовах ведення активних бойових дій, що є досить актуальним та нагальним для нашої держави в даний кризовий період.

Світова психологічна практика проблематику впливу активних бойових дій на особистість розкриває в наукових працях Барлоу Д., Адлера А., Літца Б., Франкла В., Фрейда З. та інших науковців. Вітчизняними вченими активно досліджуються наслідки активних бойових дій на індивіда та особистісні особливості учасників воєнних конфліктів (Сафін О., Осьодло В., Тимченко О., Ширококов Ю. та інш.). Вектори психосоціальної підтримки учасників активних бойових дій визначали Блінов О., Кокун О., Колесніченко О., Мацегора Я. та інш.

На нашу думку, не дивлячись на значну кількість психологічних праць,

присвячених особистісній та професійній «Я-концепції», їх особливості серед учасників активних бойових дій практично не висвітлені у вітчизняних наукових працях.

Професійна «Я-концепція» військовослужбовців, як цілісний феномен, на даний момент широко не висвітлювалася та не вивчалася, оскільки було визначено, що для підготовки певного фахівця більш важливою є когнітивна складова, яка залучає професійно-важливі якості, що є важливими для формування адекватної професійної «Я-концепції» військовослужбовця й його професійної ідентичності. Таким чином, основну увагу було приділено когнітивному компоненту в формуванні моделі кваліфікованого професіонала-військовослужбовця. З цієї точки зору, пріоритетність надавалася таким якостям, як бойові та технічні здібності, навички, уміння та знання, прояви яких використовуються особистістю для виконання професійних обов'язків у процесі несення військової служби. При цьому, практично залишалися поза увагою морально-етичні та психологічні компоненти й якості військовослужбовців, що є значною прогалиною вітчизняних досліджень [146].

Слід відзначити, що широке коло досліджень професійної «Я-концепції» військовослужбовців було проведено в роботах Джанер'ян С. Т., Рікель А. М., Шнейдер Л. Б. та інш. [47].

Найбільш дослідженими на даний момент концептами особистісної «Я-концепції» в цілому, та її професійного компоненту є визначення їх специфіки та компонентного складу серед учасників ООС з порушеннями опорно-рухового апарату, які вивчали Шевцова А. та Чухрій І. В своїй роботі вони вказали на наступні конструкти професійної «Я-концепції»:

- «Я-фізичне» (комплекс, який включає досвід функціонування особи в якості фізичного об'єкта та формується з урахуванням оцінок оточуючих фізичного тіла особи, існуючих норм та уявлень й особистісних стереотипів);
- «Я-психічне» (залучає ідентичність і генеративність);
- «Я-соціальне», в якому вони виокремлюють «Я-професійне»

(ставлення професійної ідентичності та набутий професійний досвід) та «Я-сімейне» (особа як член родини чи доросла дитина, шлюбний партнер, матір чи батько, тощо) й «Я-учнівське» (попередній досвід та спрямування на навчальну діяльність) [7, 242].

Окрім цього, Чухрій І. констатувала вплив «Я-фізичного» на соціальну та соціально-психологічну адаптацію особистостей з обмеженнями життєдіяльності, що провокує збільшення значущості компоненту «Я-фізичне» й змінює структурний склад усієї особистісної та професійної «Я-концепції» [227, 230, 234]. На її думку, визначені вище структурні складові «Я-концепції» можуть розвиватися в різних пропорційних співвідношеннях, але, зберігаючи завдяки їх рівнозначності певну гармонійність «Я-концепції». Відповідно, різка зміна цієї пропорційності провокує розвиток дисгармонійності «Я-концепції», в результаті чого розвивається десоціалізація такої особистості та порушення усієї особистісної «Я-концепції», яка поєднує та врівноважує внутрішній та зовнішній особистісний світ. Таким чином, найменшим проявом цієї дисгармонізації осіб, які приймали участь в активних військових діях, є порушення їх здоров'я, а в більш значному їх прояві й повна десоціалізація та порушення активних взаємозв'язків із соціумом, що в результаті може призвести до асоціальної поведінки та ще більш негативних наслідків. Це, в свою чергу, спричинює зростання значущості компонента «Я-фізичне» та ще більшу дисгармонізацію особистісної «Я-концепції», а саме – зменшення рівнів «Я-соціальне» та «Я-психічне».

Дані зміни ці вчені визначали в ускладненнях психо-соціальної адаптації учасників ООС до мирного соціуму та в порушеннях особистісних сфер психічної та фізичної діяльності, що значно ускладнювало можливості пристосування до мирного соціуму. Окрім цього, визначалося порушення внутрішньосімейних стосунків (порушення «Я-сімейного» компоненту), перешкоди саморозвитку та самоосвіти (через травмуючий вплив травматичного досвіду на когнітивно-емоційні особистісні здібності й процеси), що позначалося порушеннями таких компонентів, як «Я-психічне»

та «Я-учнівське».

Таким чином, вони вказали на можливий розвиток дисгармонійності особистісної «Я-концепції» через непропорційність розвитку її компонентів, які спричинені трансформаційними змінами її окремих елементів (першочергово «Я-фізичне»), що було викликано участю осіб в активних військових діях (професійною діяльністю, яка й визначає професійну «Я-концепцію» військовослужбовців).

З огляду на вищевказане, нами було визначено актуальність дослідження особливостей та структурних конструктів професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових діях, порушення їх пропорційності, можливу аструктуризацію та спровоковану цим дисгармонізацію такої особистості, що провокує можливу асоціалізацію, порушення соціальної активності та пристосування в мирному соціумі й дисгармонізацію взаємозв'язків «внутрішнього» та «зовнішнього» «Я» особистісної «Я-концепції».

Висновки до розділу

Таким чином, поданий науково-історичний та теоретико-методологічний аналіз феномену формування особистісної та професійної «Я-концепції» дозволив констатувати:

1. Визначено основні концептуальні підходи та механізми розкриття феномену особистісної «Я-концепції» з точки зору основних психологічних позицій: основоположного підходу Джеймса У. та інш., символічного інтеракціоналізму Кулі Ч. та інш., соціально-когнітивного визначення Бандури А. та інш., представлень про особистісну ідентичність Еріксона Е. й феноменалістичного Маслоу А. Доведено історичну трансформацію визначення сутності особистісної «Я-концепції» від унітарного представлення Роджерса К. і Маслоу А., з точки зору якої особистісна «Я-концепція» виступає як самоідентичність і самосвідомість до багаторівневого

представлення структурно-логічної ідентичності та дієвості особистісної «Я-концепції», конструкт якої включає цілу низку складових («Я-образів»), які виконують певні функціональні навантаження та виступають в ролі різноманітних концептів. Наголошено, що особистісна «Я-концепція», формуючи складну внутрішню структуру є динамічним утворенням найвищого рівня самоідентичності та самосвідомості, який формується та розвивається на протязі усього життєвого шляху людини, забезпечуючи її саморозвиток та адаптивні можливості, регулювання поведінкових реакцій, адаптацію й інтеграцію в оточуючому соціумі та дає можливість досягти певної особистісної узгодженості (як внутрішньої, так і між зовнішнім та внутрішнім середовищем) й визначає усі прояви особистісної життєдіяльності.

2. Проаналізовано структурно-логічний та функціональний конструкт особистісної «Я-концепції», що дало змогу конкретизувати її як цілісну, певним чином стабільну, усвідомлювальну динамічну систему загальних особистісних уявлень людини про саму себе та з урахуванням думки оточуючого середовища в комплексі з їх емоційно-оцінною оцінкою й поведінковими проявами. Виокремлено основні взаємопов'язані та взаємодоповнюючі структурно-логічні конструкти особистісної «Я-концепції»: когнітивну (самопізнання та продукування особистісної системи уявлень людини про саму себе, «Я-образ»), емоційно-оцінювальну (цілісне ставлення особи до самої себе та до окремих аспектів своєї особистості, що визначається процесами самооцінки та самоототожнювання) та поведінкову (когнітивний та оцінний конструкти).

3. Теоретичний аналіз визначив, що науковці переважно розглядають професійну «Я-концепцію» у якості певного конгломерату настанов і особистісних уявлень людини про себе та відношення оточуючих до особи, як до професіонала. Зафіксовано, що професійна «Я-концепція» є продуктом загальної особистісної «Я-концепції» та має схожі з нею структурно-логічні та функціональні прояви, які формуються в процесі професійного ставлення та особистісного самовизначення. Констатовано, що в сучасних реаліях

вітчизняного сьогодення проблематика дослідження структурно-логічних і функціональних конструктів формування професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових діях набуває особливої актуальності. Усвідомлення даного феномену слугує рушійною силою поглибленого вивчення особливостей та структурних конструктів професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових діях, визначенню рівнів порушення їх пропорційності, встановлення можливих рівнів деструктуризації та дисгармонізації, що провокує можливу асоціалізацію та різноманітні порушення соціальної активності в мирному соціумі й дисгармонізацію взаємозв'язків «внутрішнього» та «зовнішнього» середовища особистісної «Я-концепції».

4. Встановлено, що участь військовослужбовців в бойових діях може спровокувати важкі наслідки через їх професійну діяльність (що визначає професійну «Я-концепцію»), які виражаються різноманітними розладами психічного та фізичного здоров'я людини, бойовими травмами і стресреакціями, що, в свою чергу порушує гармонійність загальної особистісної «Я-концепції», викликаючи дисгармонізацію її складових, що проявляється в зменшенні значимості «Я-соціальної» та «Я-психічної» складових та збільшенні значущості «Я-фізичної». Констатовано, що дані процеси значно ускладнюють адаптацію до умов мирного соціуму та провокують десоціалізацію такої особистості й порушення активних взаємозв'язків із соціумом, що в результаті може призвести до асоціальної поведінки та ще більш негативних наслідків, які проявляються порушеннями внутрішньосімейних стосунків («Я-сімейного» компоненту), перешкодами саморозвитку та самоосвіти (через травмуючий вплив травматичного досвіду на когнітивно-емоційні особистісні здібності).

За матеріалами розділу опубліковано:

[188]. Сальнікова Т. Формування «Я-концепції» особистості військовослужбовців та воїнів АТО. Sectoral research XXI: *characteristics and*

features: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference. March 26, 2021. Chicago, USA: European Scientific Platform. Vol. 3. С. 19–20.

[189]. Сальнікова Т. Формування внутрішніх та зовнішніх «Я-концепційних» орієнтирів особистості учасників АТО/ООС. *Theory, practice and science. Abstracts of XXIII International Scientific and Practical Conference Tokyo, Japan April 27–30, 2021.* С. 249–251.

[186]. Сальнікова Т. Соціальна реабілітація комбатантів з урахуванням «Я-концепційних» принципів. *Multidisciplinary academic notes. theory, methodology and practice.* Proceedings of the XVII International Scientific and Practical Conference Tokyo, Japan May 03–06, 2021. С. 935–936.

[180]. Сальнікова Т. В. Індивідуальні та середовищні медикореабілітаційні механізми формування й розвитку професійної особистісної «Я-концепції» у ветеранів АТО/ООС. *Проблеми особистісних ресурсів у навчальній та професійній діяльності.* Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 27–28 травня 2021 року. Харків, 2021. С. 232–235.

[183]. Сальнікова Т. Реабілітаційні можливості особистісного формування «Я-концепції» військовослужбовців та воїнів АТО/ООС. *Issues of practice and science. Abstracts of II International Scientific and Practical Conference London, Great Britain (September 27–29, 2021).* С. 157–159.

[184]. Сальнікова Т. Сімейна соціалізація особистості військовослужбовців та воїнів АТО/ООС через реалізацію «Я-концепції». *Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 2), October 1, 2021.* Vilnius, Republic of Lithuania: European Scientific Platform. С. 60–61.

[190]. Сальнікова Т. Формування лідерських якостей учасників АТО/ООС в розрізі визначення внутрішніх особистісних «Я-концепційних» орієнтирів. *Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної*

діяльності сил безпеки та оборони України. Матеріали VII всеукраїнської науковопрактичної конференції 29 листопада 2021 року. Національна Академія Національної Гвардії України науково-дослідний центр. С. 224–227.

[182]. Сальнікова Т. Психологічні підґрунтя визначення аксіологічних передумов реалізації «Я-концепції» особистості військовослужбовців та воїнів АТО. *Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу*. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції 7–8 грудня 2021 р. м. Полтава. Полтавський інститут економіки і права. С. 45–47.

[111]. Сальнікова Т. Соціальна реабілітація військовослужбовців у розрізі реалізації «Я-концепційної» особистісної моделі. *Видатні постаті психології: історія, сучасність і перспективи*. Матеріали VIII регіонального наукового семінару 10 травня 2022 р., Львівський державний університет безпеки життєдіяльності навчально-науковий інститут психології та соціального захисту. Львів. С. 156–159.

[185]. Сальнікова Т., Перелигіна Л. Морально-етична «Я-концепційна» складова військовослужбовця. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «*Стратегічні орієнтири освіти та реабілітації в умовах воєнного стану та повоєнного часу: проблеми, рішення, перспективи*». 26–27 жовтня 2023 року. Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія. С. 461–463 (*Здобувач брав участь у підготовці матеріалу до друку*).

[191]. Сальнікова Т. Соціальні реабілітаційні принципи соціалізації військовослужбовців у контексті реалізації особистісної «Я-концепційної» моделі. Збірник тез наукових доповідей XXIII Міжнародної науково-практичної конференції «*Людина, культура, техніка в новому тисячолітті*». 28 квітня 2022 року. Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут». Ч. I. С. 328–329. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.6969763>.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

2.1 Методико-методологічний апарат організації та проведення емпіричного дослідження особливостей професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій

Слід констатувати, що професійна «Я-концепція» на сьогодні визначається з точки зору представлення особи як професіонала та включає певні компоненти, до яких першочергово відносять «Я-реальне», «Я-ідеальне» та «Я-дзеркальне» професіонала. Проведені емпіричні дослідження професійної «Я-концепції» фахівців різних спрямувань стосуються в основному вивченню особливостей окремих структурних конструктів та їх взаємодію як один з одним, так і з іншими особистісними психологічними структурами та їх вплив на особистість в цілому та особистісну «Я-концепцію», яка формується на основі індивідуального життєвого досвіду й впливає на його інтерпретацію з урахуванням ціннісно-мотиваційних та особистісних характеристик й відповідних професійних та соціальних очікувань [64].

Процес визначення цих професійних та соціальних очікувань у розрізі професійного становлення військовослужбовця (вибір самої професії, визначення майбутніх професійних цілей, актуалізація особистісних можливостей задля реалізації професійних домагань, тощо) є досить тривалим, який формується індивідуально з урахуванням усіх зовнішніх та внутрішніх психофізіологічних чинників, які діють на особу протягом усього її життєвого та професійного шляху [212] та складає саму суть утворення основних конструктів професійної «Я-концепції» та їх взаємозв'язків між собою. Тому, процес становлення професійної «Я-концепції» є досить складним і тривалим,

особливо для такої професії, як «військовослужбовець».

З цієї точки зору, Іванова Т. П. [241] визначає, виділяє та формулює наступні етапи утворення професійної «Я-концепції»:

- формування ідеального образу «Я-професіонала»;
- актуалізація особистісної рефлексії задля зіставлення ідеального та реального образу «Я-професіонала»;
- мотивація особистісного професійного зростання задля досягнення образу ідеального «Я-професіонала».

Враховуючи ідеї Іванової Т. П. формування реального образу «Я-професіонала» реалізується за рахунок рефлексії набутих професійних якостей, знань та умінь та постійного його співставлення з ідеальним образом «Я-професіонал» та професійного самовдосконалення. При формуванні ідеального образу «Я-професіонала» відбувається певне емоційне його сприйняття з урахуванням мотиваційних спрямувань на його досягнення (професійна самореалізація). Рівень дзеркального образу «Я-професіонала» відповідає за рефлексію відношення до особи його колег та керівництва, що й визначає прагнення особи відповідати певним очікуванням значимих для неї колег-професіоналів.

Таким чином, при проведенні емпіричного дослідження феномен професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій розглядався саме з позиції системного взаємозв'язку її основних конструктів як один з одним, так і з іншими особистісними утвореннями та з урахуванням позицій професіонального «Я-реальне», «Я-ідеальне» та «Я-дзеркальне».

Окрім цього, нами було враховано існуючі стратегії загальної організації та проведення емпіричних психологічних досліджень. Так, згідно з позиціями Андрійчук І. П. було враховано наступні особистісні риси та якості: адекватність, високі значення самоповаги, сталість самооцінки, перевага інтернальних тенденцій локусу контролю та відсутність внутрішньоособистісних проблем [41].

Було враховано думку американських психологів, які вказують на

необхідність дослідження різниці між професійною та загальною самоефективністю [168] з точки зору того, що одночасно з суб'єктивним самооцінюванням рівня досягнення свого професійного успіху в професійній «Я-концепції» наявна й самооцінка ефективності виконання конкретних професійних навантажень, що необхідно для досягнення певного професійного результату. В тому випадку, коли особа надає реальної самооцінки своєї кар'єрної ефективності, вона ґрунтується цілковито на суб'єктивному ставленні до своїх вимог та домагань у професійній діяльності й оцінює ці результати. В тому випадку, коли особа з професійної точки зору оцінює свої можливості реалізовувати конкретні професійні навантаження незалежно від фінальної ефективності своєю професійної діяльності, то вона реально оцінює ефективність виконання своїх професійних функцій при реалізації своїх професійних навантажень [132].

Окрім цього, притримано позицій Джанерьян С. Т. щодо необхідності дослідження повноти професійної «Я-концепції», провідної форми взаємовідносин, несуперечливості, самосприйняття самого себе та суб'єктивності при комплексному вивченні професійної «Я-концепції» [87].

Також, емпіричне дослідження професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій проводилося з урахуванням певних загальнонаукових принципів [126]:

- детермінізму – має на увазі дослідження психічних явищ згідно з утворюючими їх факторами (в нашому випадку відповідно до дії внутрішніх (психофізіологічних) і зовнішніх (соціальних));

- об'єктивності – дослідження з урахуванням комплексності дії цих внутрішніх та зовнішніх факторів (вирішення питання суб'єктивного та об'єктивного в психології);

- синергічності – вивчення явища з точки зору взаємозалежності його окремих елементів, структур та функцій із внутрішньою цілісністю (взаємозв'язки між окремими конструктами професійної «Я-концепції» та особистісним ядром – особистісною «Я-концепцією»);

- єдності соціального та біологічного – визначає природну сутність вивчаємих психологічних явищ та проявів особистісної «Я-концепції» та їх вплив на окремі конструкти професійної «Я-концепції»;

- розвитку – враховує постійну динаміку вивчаємих психологічних явищ з точки зору постійного їх перетворення через певні системоутворюючі особливості на даний момент часу з урахуванням особливостей їх формування та розвитку й подальших перспектив.

Методологічний базис нашої роботи визначили існуючі наукові теорії та підходи до проведення психодіагностичного дослідження (Бурлачук Л., Рубінштейн С., Акімова М. та інші.) [90]), вивчення соціально-психологічних особливостей особистості (Максименко С., Реан А., Кудашев А.) [131, 215]) та факторів соціально-психологічної діяльності (Реан А., Собчик Л. та інші) [192, 193]), вивчення психологічних особливостей учасників бойових дій (Кондратенко Л., Чухрій І., Пророк Н. та інші) [152]).

Метою проведення емпіричного дослідження постало: на основі комплексного психологічного дослідження теоретично обґрунтувати та емпірично визначити особливості професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій з розробкою відповідної психокорекційної програми.

Емпіричне дослідження реалізовувалося на протязі 2021–2024 років на базі навчально-наукової лабораторії екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру Національного університету цивільного захисту України. Практичний етап дослідження виконано на базі Державного підприємства (ДП) «Клінічний санаторій «Роща» приватного акціонерного товариства (ПРАТ) «Укрпрофоздоровниця».

У дослідженні взяли участь 129 учасників бойових дій, які проходили курс психореабілітації на базі ДП «Клінічний санаторій «Роща» ПРАТ «Укрпрофоздоровниця».

Емпіричне дослідження проведено відповідно до існуючих біоетичних норм та правил. Усі респонденти були проінформовані про добровільну участь

у емпіричному дослідженні та конфіденційність отриманої інформації. Військовослужбовці приймали участь у емпіричному дослідженні цілковито за власним бажанням, що підтверджувалося підписанням відповідної інформованої згоди.

Відповідно до поставленої мети та основних завдань дослідження проведення констатувального експерименту реалізовувалося в п'ять основних та послідовних етапів:

- перший: «Обробка та аналіз сучасної світової літератури щодо проблематики дослідження». На даному етапі було проведено аналіз світових результатів емпіричних психологічних досліджень із визначення проблемних питань та перспектив щодо вивчення особливостей професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій. Пошук та аналіз літературних джерел виконувався за допомогою вітчизняних та закордонних інтернет-ресурсів мережі Google Scholar, баз даних Scopus і Web of Science, тощо;

- другий: «Формування дизайну дослідження». На даному етапі було визначено методологічне підґрунтя дослідження, сформовано його мету та завдання, розроблено програму та методологічний апарат із остаточним визначенням основного напрямку, формуванням предмету й об'єкту та обсягів дослідження. Даний етап відповідно до теоретичного та методологічного науково-психологічного аналізу та теоретичних засад вивчення особливостей «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій остаточно сформував психодіагностичний комплекс методів та методик, які в подальшому було включено в емпіричну дослідницьку модель;

- третій етап «Формування груп респондентів» визначив остаточно групи дослідження серед 129 військовослужбовців – учасників бойових дій, які проходили курс психореабілітації на базі ДП «Клінічний санаторій «Роща» ПРАТ «Укрпрофоздоровниця». В результаті цього із усіх військовослужбовців (129 осіб) було сформовано 2 основні групи та 5 підгруп за певними соціально-професійними якостями військовослужбовців: перша група – в залежності від професійних службових характеристик (2 підгрупи: мобілізовані особи

($n = 106$) чи кадрові військові ($n = 23$)) та друга група – з огляду на місце розташування несення військової служби (3 підгрупи: служба на лінії зіткнення ($n = 64$) чи на 2–4 лінії оборони ($n = 42$) або в тилу ($n = 23$));

- четвертий етап «Констатувального дослідження особливостей професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій. Даний етап включив в себе проведення психодіагностичного дослідження за визначеним психодіагностичним комплексом методів та методик емпіричної дослідницької моделі та проведення статистичної обробки даних із визначенням кореляційних взаємозалежностей між досліджуваними явищами та виокремленням певних особливостей і соціально-психологічних факторів впливу на рівень професійної «Я-концепції» таких осіб із розробкою прогностичного алгоритму. В кінцевому результаті розроблено модель прогнозування досягнутого рівня професійної «Я-концепції» залежно від соціально-психологічних характеристик військовослужбовців – учасників бойових дій. Медико-статистичний розрахунок отриманих результатів дослідження включав визначення середнього значення (M) та стандартного квадратичного відхилення (SD , σ) кількісних ознак ($M \pm SD$) та якісних характеристик (представляли в абсолютних та відносних (процентних) величинах із розрахунком стандартного відхилення (абс., %)); розрахунок вірогідності відмінностей отриманих якісних та кількісних ознак; визначення взаємозв'язку між отриманими характеристиками за допомогою коефіцієнту рангової кореляції R_{h_0} Спірмена (Spearman rank correlation R) та проведення регресійного аналізу за допомогою уніваріативного та мультиваріативного аналізу (методи одночасного включення та покрокового виключення Вальда змінних в математичну модель для отримання найбільш вірогідних незалежних предикторів). Для отриманої моделі додатково розраховано показники чутливості (частка коректно ідентифікованих позитивних результатів, які були вірно визначені моделлю) та специфічності (частка коректно ідентифікованих негативних результатів, які були вірно визначені моделлю). Порогова величина рівня достовірності розрахованих ознак була

прийнята за 0,05 ($p = 0,05$);

- п'ятий етап «Розробка, наукове обґрунтування та апробація програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій». На даному етапі було розроблено та апробовано відповідну програму серед обстежених респондентів. Для цього серед певного відсотку обстежених військовослужбовців до та після застосування психокорекційної програми було визначено показники опитувальника «Шкала оцінки впливу травматичного події» (ШОВТС, IES-R) та методики «Дослідження особливостей Я-концепції» Чухрій І.

Результати проведеного теоретичного аналізу сучасних наукових досліджень дозволили визначити провідні конструкти професійної «Я-концепції» та відповідні їм діагностичні психологічні критерії, згідно з якими й була побудована загальна стратегія та конкретні механізми проведеного емпіричного дослідження феномену особливостей професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій. Компонентний склад емпіричної дослідницької моделі констатувального дослідження включив наступні блоки та методи дослідження (табл. 2.1):

- визначення психо-соціальних та професійних характеристик військовослужбовців – учасників бойових дій: авторська анкета дослідження особистих психо-соціальних характеристик учасників бойових дій (психосоціальний анамнез) та особливостей несення військової служби (професійний анамнез);

- дослідження механізмів соціальної адаптації військовослужбовців – учасників бойових дій: методика «Діагностика психологічних механізмів соціальної адаптації» (Чухрій І.) [231];

- дослідження когнітивного конструкту формування професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій: методика «Шкала оцінки впливу травматичної події» (ШОВТС, IES-R) [111, 159], методика «Міссісіпська шкала для оцінки посттравматичних реакцій (військовий варіант)» [92];

- дослідження емоційно-оцінного конструкту формування професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій: методика «Шкала самооцінки та рівня домагань» (Прихожан Г. М.) [40], методика «Самооцінка психічних станів» (Айзенк Г. Ю.) [93];

- дослідження мотиваційного конструкту формування професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій: методика «Вивчення професійної мотивації кандидатів на службу в органи внутрішніх справ» (Москаленко А. П.) [73, 74, 89, 140];

- дослідження поведінкового конструкту формування професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій: методика «Діагностика рівня готовності до ризику» (Шуберт Г. М.) [251], методика «SACS» (стратегії і моделі поведінки подолання стресових ситуацій) (Хоббфол С.) [251], методика «Прогноз» (оцінка нервово-психічної стійкості (НПС)) [120, 251];

- дослідження духовно-ціннісного конструкту формування професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій: методика «Ціннісні орієнтації» (Рокич М.) [72];

- дослідження цілісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій: методика «Дослідження особливостей Я-концепції осіб з порушеннями функцій опорно-рухового апарату» Чухрій І. [6, 221–224, 226, 232, 236], методика «Шкала Я-концепції Теннессі» [142].

Таблиця 2.1

Емпірична дослідницька модель констатувального дослідження особливостей «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій

Особливості формування та конструкти професійної «Я-концепції» військовослужбовців	Методики дослідження
Психо-соціальні та професійні характеристики	авторська анкета дослідження особистих психо-соціальних характеристик учасників бойових дій (психосоціальний анамнез) та особливостей несення військової служби (професійний анамнез)

Соціальна та професійна адаптація	методика «Діагностика психологічних механізмів соціальної адаптації» (Чухрій І.)
Когнітивний конструкт	методика «Шкала оцінки впливу травматичної події» (ШОВТС, IES-R) , методика «Міссісіпська шкала для оцінки посттравматичних реакцій (військовий варіант)»
Емоційно-оцінний конструкт	методика «Шкала самооцінки та рівня домагань» (Прихожан Г. М.), методика «Самооцінка психічних станів» (Айзенк Г. Ю)
Мотиваційний конструкт	методика «Вивчення професійної мотивації кандидатів на службу в органи внутрішніх справ» (Москаленко А. П.)
Поведінковий конструкт	методика «Діагностика рівня готовності до ризику» (Шуберт Г. М.), методика «SACS» (стратегії і моделі поведінки подолання стресових ситуацій) (Хоббфол С.), методика «Прогноз» (оцінка НПС)
Духовно-ціннісний конструкт	методика «Ціннісні орієнтації» (Рокич М.)
Особистісна «Я-концепція»	методика «Дослідження особливостей «Я-концепції» осіб з порушеннями функцій опорно-рухового апарату» (Чухрій І.), методика «Шкала Я-концепції Теннессі»

2.2 Організація емпіричного дослідження особливостей формування та конструктів професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій

На початковому етапі емпіричного дослідження респондентам було запропоновано авторську анкету дослідження особистих психо-соціальних та професійних характеристик учасників бойових дій задля визначення психосоціального та професійного анамнезу. Даний опитувальник призначений для виявлення психо-соціальних характеристик військовослужбовців – учасників бойових дій і включає 26 професійно та соціально спрямованих запитань (додаток А).

Слід вказати, що розробка авторської анкети проводилася з урахуванням основних положень формування анкет для проведення основного методу емпіричного дослідження (анкетування), першочергово притримуючись визначення, що анкета повинна давати правдиві відповіді щодо респондента

та феномену, який становить предмет вивчення [65, 141]. Окрім цього, опитувальник формувався з урахуванням теоретичних уявлень щодо сутності предмету вивчення, відповідно обиралися оцінювальні шкали, види запитань та їх кількісно-якісний склад і порядок. Також, опитувальник передбачав відповідну його структуру та послідовність запитань і їх емоційну насиченість [135, 136]. За допомогою авторської анкети першочергово було вивчено психо-соціальні характеристики військовослужбовців (психосоціальний анамнез) та особливості несення військової служби (професійний анамнез).

Наступним кроком проведеного констатувального дослідження постало визначення механізмів соціальної адаптації військовослужбовців – учасників бойових дій за методикою «Діагностика психологічних механізмів соціальної адаптації» (Чухрій І.).

Дана методика призначена для визначення особливостей особистісної соціальної адаптації. Опитувальник дає змогу вивчити адаптивні та дезадаптивні особистісні стратегії психологічних механізмів соціальної адаптації. Опитувальник складається з 25 питань адаптаційних стратегій (твердження А) та 25 питань дезадаптаційних стратегій (твердження В) і містить твердження, які потрібно оцінити від 0 до 3 балів, проте так, щоб сума балів в одній парі тверджень (А та В) в одному рядку дорівнювала 3. За отриманими результатами можна визначити особливості наступних психологічних механізмів соціальної адаптації: пізнавальний, поведінковий, комунікативний, емоційно-афективний, мотиваційно-вольовий з їх біполярним потенціалом (адаптивне чи дезадаптивне ставлення).

Проведеними дослідженнями констатовано, що адаптивні стратегії однаково розвинуті як в поведінковому, так і в пізнавальному та мотиваційно-вольовому механізмах соціальної адаптації

Пізнавальний механізм: адаптивні стратегії – форма поведінки, яка направлена на аналіз виникаючих труднощів та можливих механізмів їх подолання, здобуття адаптаційного досвіду, збільшення самооцінки та самоконтролю, усвідомлення власної особистісної цінності та віру у власні

психофізіологічні ресурси подолання складних ситуацій, вміння та стратегії розв'язання психологічних завдань задля соціальної адаптації, пізнання власної активності у контексті активності оточуючих; дезадаптивні стратегії – пасивна поведінка з відмовою від подолання перешкод та зневірою у власні сили й інтелектуальний потенціал, навмисна недооцінка існуючої ситуації та негативний індивідуальний досвід.

Поведінковий механізм: адаптивні стратегії – така особистісна поведінка, яка визначає співпрацю з досвідченими людьми та пошук підтримки в найближчому соціальному оточенні або пропонування її оточуючим задля подолання труднощів, компроміс та співпраця, активне прийняття «боротьби»; дезадаптивні стратегії – поведінка, яка спрямована на уникання неприємних ситуацій, пасивність, самотність та ізоляцію, уникнення активних контактів і відмову від вирішення існуючих проблем та суперництва.

Емоційно-афективний механізм: адаптивні стратегії – активний протест існуючим труднощам та впевненість у можливості вирішення будь-якої складної ситуації; дезадаптивні стратегії – поведінка з пригніченим емоційним станом і відчуттям безнадії, піддатливість, переживання злості та провини по відношенню до себе та оточуючих, відсутності позитивних емоцій і переживань.

Комунікативний механізм: адаптивні стратегії – комунікативні стратегії, форми й методи, які в результаті надають можливості до соціальної адаптації; дезадаптивні стратегії – комунікативні стратегії, конфліктні й неадекватні форми, які провокують соціальну дезадаптацію та міжособистісні й міжгрупові конфлікти.

Мотиваційно-вольовий механізм: адаптивні стратегії – внутрішньо-мотиваційні стратегії та вольові якості, що сприяють соціальній адаптації; дезадаптивні стратегії – дезадаптивні мотиваційні механізми (мотиваційні стратегії уникнення невдач та екстернальний локус контролю).

В подальшому нами було досліджено ступінь розвитку окремих конструктів професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників

бойових дій за допомогою відповідних психометричних методик.

Так, формування когнітивного конструкту передбачає особистісне уявлення про професіонала та свою професію, оточуючу професійну спільноту, ідеальні риси професіонала-військовослужбовця, індивідуальні професійні якості, особистісні пізнавальні психічні процеси та властивості, спрямовані на професійну діяльність, психофізіологічні якості та можливості, тощо.

Для визначення ступеня розвитку цього конструкту було застосовано:

- «Шкалу оцінки впливу травматичного події» (ШОВТС, IES-R).

ШОВТС – клінічна тестова методика, яка застосовується для виявлення симптомів посттравматичного стресового розладу (ПТСР) і оцінки ступеню їх вираженості. Методика опублікована в 1979 році Horowitz J., Wilner N та інш.). Опитувальник включає 22 питання, які розподіляють на три шкали – «вторгнення», «уникнення» і «збудження». Кожен пункт оцінюють наступним чином: «ніколи» – 0 балів, «рідко» – 1 бал та «інколи» – 3 бали або «часто» – 5 балів). Всі пункти мають пряме значення, показники підраховуються підсумовуванням відповідей за пунктами.

Проведена психометрична перевірка даного опитувальника та результати проведених досліджень вказують на те, що IES-R є надійним і валідним інструментом визначення наявності негативних емоційно-особистісних особливостей, розвиток яких відбувся в наслідок суб'єктивного сприйняття загрози. Опитувальник призначений цілковито для вивчення наявності та ступеня вираженості симптомокомплексу ПТСР. Опитувальник зарекомендував себе як надійний та валідний інструмент, що пройшов крос-культурну апробацію.

Субшкала «вторгнення» відповідальна за схильність особи заново переживати травматичну подію при будь-якому нагадуванні про неї. При цьому, відзначається спрямованість та зосередженість на травматичній події з неможливістю відволіктися і переключитися на щось інше. Можуть раптово виникати окремі епізоди травматичних подій у свідомості проти волі особи,

супроводжуючись нестерпно важкими переживаннями, пов'язаними з пережитою ситуацією.

Субшкала «уникнення» відповідальна за спрямування особистості на уникнення будь-чого, що може нагадати про травматичну подію (ні з ким не говорити про це, не думати, витісняти травмуючі спогади). При цьому виникають відчуття, що травматичні події сталися не насправді, чи все це взагалі було нереальним.

Субшкала «збудливість» відповідальна за тенденції до відчуження неприємних фізичних відчуттів (пітливість, прискорене дихання, нудота, прискорення серцебиття) у ситуаціях, які нагадують про травмуючі події. Даний стан супроводжується дратівливістю, внутрішньою напруженістю, труднощами зосередитися на чому-небудь, настороженістю, очікуванням негативного. В даних ситуаціях травмована особа схильна діяти чи відчувати себе таким чином, наче все ще перебуває в травмуючій ситуації.

Ця методика дозволяє визначити, яким чином вплинула травматична подія на особу та до чого більш вона схильна. Також, є можливість визначити прояв ПТСР на індивідуальному рівні.

Максимальна можлива кількість балів за першою і третьою шкалами становить 35, за другою – 40. При досягненні 24–32 балів визначається, що ПТСР є клінічною проблемою. 33–38 балів – порогове значення для ймовірного ПТСР. 39–88 балів – високий прояв ПТСР;

- «Міссісіпську шкалу для оцінки посттравматичних реакцій (військовий варіант)».

Міссісіпська шкала для оцінки ПТСР – клінічна методика, що була розроблена в Keane T. M., Caddell J. M., Taylor K. L. в 1988 р. та адаптована Тарабріною Н. В. та інш. в 2001 р. для діагностики ПТСР у військовослужбовців – учасників бойових дій. Створена на основі ММРІ. Шкала має 35 питань: 30 питань формують три основні шкали, що співвідносяться з трьома групами симптомів ПТСР: 11 питань першої шкали визначають симптоми «вторгнення», 11 питань другої шкали описують

симптоми «уникнення», 8 питань третьої шкали визначають симптоми «збудливості». П'ять інших питань описують симптоми провини та суїцидальні схильності. Отримана загальна сума балів дає можливість визначити наявність ПТСР, який діагностується при 112 і більше балів. Якщо результат від 86 до 112 балів, це явна ознака характерних проявів ПТСР (яких недостатньо щоб із впевненістю стверджувати про ПТСР). Значення менше 86 балів свідчить про відсутність розладу.

В подальшому при проведенні констатувального дослідження нами було вивчено ступінь розвитку емоційно-оцінного конструкту за допомогою:

- методики «Шкала самооцінки та рівня домагань» (Прихожан Г. М.).

Методика Прихожан Г. М. «Шкала самооцінки та рівня домагань» була розроблена на основі методики Дембо-Рубінштейна для визначення рівня домагань. При роботі з респондентами ми дотримувалися авторських рекомендацій щодо спостереження за військовослужбовцями, що виконували це завдання. Дана позиція давала змогу отримати додаткову інформацію, яку було враховано при інтерпретації отриманих результатів. Наприклад, якщо в процесі виконання респондент проявляв збудження чи демонстративні висловлювання, або небажання їх виконання та іншу подібну поведінку, то, визначалася підвищена тривожність таких респондентів. Повільне виконання даного завдання визначало його новітність та значимість. Якщо при цьому відзначалися численні правки, то, констатувалися значні утруднення для респондентів в оцінці самого себе. Швидке виконання констатувало формальність до цього завдання.

Обробка та інтерпретація отриманих результатів реалізовувалася згідно з авторськими пропозиціями по шести шкалам (тренувальна шкала («здоров'я») не враховувалася). Кожна відповідь виражалася у балах. Відповідно до довжини кожної шкали (100 мм) 1 мм шкали визначав 1 бал.

По кожній із шести авторських шкал визначали:

- рівень домагань – відстань від нижньої границі шкали «0» до позначки «Х»;

- висоту самооцінки – відстань від нижньої границі шкали «0» до позначки «-»;

- значення розбіжності між рівнем домагань та самооцінки – відстань від позначки «х» до позначки «-» (якщо рівень домагань був нижчим за самооцінку, він відображався від'ємним числом).

Після цього розраховувалася середня величина кожного показника рівня домагань і самооцінки за всіма шести шкалами.

Інтерпретацію результатів проводили відповідно до авторських рекомендацій:

Висота самооцінки (-): кількість набраних балів від 50 до 75 («середній» та «високий» рівень) вказують на реалістичну або адекватну самооцінку. Кількість балів від 75 до 100 визначає завищену самооцінку та вказує на певні відхилення у формуванні особистості (може свідчити про певні спотворення у формуванні особистості – закритість для нового, нечутливість до помилок, зауважень та оцінок). Кількість балів нижче 50 вказує на занижену самооцінку.

Рівень вимог (х): кількість балів від 60 до 90 вказує на реалістичний рівень вимог респондента. Результат 90–100 балів визначає нереалістичне та некритичне ставлення до своїх реальних можливостей. Отриманий результат менше за 60 балів констатує занижений рівень претензій (вказує на несприятливий розвиток особистості).

Згідно з класичною моделлю актуальна самооцінка (-) повинна розміщатися дещо вище середини; ідеальний показник (о) – трохи нижче верхнього полюсу, а оцінка своїх можливостей (х) – між ними.

Самооцінка є заниженою, якщо більшість відміток актуальної самооцінки розміщені нижче середньої позначки. В цьому випадку слід визначати надмірну самокритичність чи вимогливість до самого себе.

Співвідношення між параметрами самооцінки. В класичному варіанті символи «х» повинні розміщуватися між символами «о» і «-», а відстань між «х» та «о» – це інтервал недосяжного (бажаного, але недосяжного); «х» – це той вимір, який, особа «зможе» досягти, те що вище за це – «недоступно».

Нижче «х» аж до актуальної самооцінки – той рівень, якого особа може досягти. Співвідношення між цими двома інтервалами – рівень оптимізму респондента (чим більший інтервал можливого і менший – неможливого, тим вищим є рівень оптимізму респондента).

Висота «о» повинна розміщуватися дещо нижче за верхній полюс. Якщо «о» розташовується на полюсі, то, це свідчить про незріле ставлення до цінностей (зріла особистість не мріє бути ідеальною). Надмірно висока актуальна самооцінка вказує на нереалістичність. В свою чергу, отримані нерівномірні оцінки (якщо значення окремих шкал серйозно різняться) вказують на емоційну нестійкість.

«О» – є ідеальною самооцінкою, яка визначає рівень мрії респондента. (зазвичай усі особи мають потребу мріяти, якщо мрія реалізовується, то, виникає нова мрія). Мрія, яка повинна реалізуватися, має трансформуватися на мету. Тобто «х» – є рівень мети чи реальних перспектив. При досягненні мети, місце тієї мрії, яка стала ціллю, займає інша мрія, а «о» знову розміщується вище «х». Якщо цього не відбувається, відзначають «інфляцію мрії»;

- методики «Самооцінка психічних станів» (Айзенк Г. Ю) [127]. Ця методика дає змогу визначити значення таких емоційних станів, як тривожність, фрустрація, агресивність та ригідність.

Тривожність – емоційний стан переживання певного емоційного неблагополуччя, що граничить із передчуттям небезпеки або катастрофи чи невдачі. Будь-яка емоційна нестабільність, або відхилення від нормального (звичного) перебігу подій може спровокувати розвиток тривожності [58].

Фрустрація (від латин. Frustratio – невдача, марне очікування, обман, розлад, руйнування (перспектив чи задумів)) – емоційний психічний стан, який визначається в ситуаціях розчарування або нездійснення значущої для особи мети чи потреби або нереалізованість планів [129]. Дана ситуація виникає при подіях, які сприймаються особистістю у якості невідвортної загрози при досягненні значущої для неї мети або реалізації певної потреби та

проявляється гнітючою напругою, тривожністю, відчуттями безвиході та відчаю. Сила прояву фрустрації цілком залежна від значущості події чи мети, яку не досягнуто та від близькості її досягнення (чим ближчою була мета, тим сильніша вираженість фрустрації). У відповідь на стан фрустрації особа може реагувати або «відходом» від реальної оцінки ситуації в область марень, мрій та фантазій; чи внутрішньою тенденцією до агресивності (від дратівливості до відкритого гніву та агресії); чи загальною «регресією» поведінки (трансформація до більш легких і примітивніших способів дії). У результаті дії фрустрації досить часто відзначають остаткову невпевненість у собі та підвищену фіксованість на способах діяльності, що реалізовувалися при фрустрації [91].

Ригідність (від латин. *Rigidus* – твердий, жорсткий) – емоційний стан, що відзначається нездатністю (складністю) змінюватися (за потреби певних обставин) при виконанні складних завдань [128]. Даний стан проявляється певними поведінковими реакціями: в пізнавальній особистісній діяльності повільною зміною особистісних уявлень при зміні діяльнісних умов життя; в емоційній діяльності – в певній залякості та млявості, емоційній малорухливості; в поведінці – в інертності мотивів поведінки та морально-ціннісних і етичних проявів й негнучкості при повній очевидності недоцільності таких вчинків [68].

Агресивність (від латин. *Aggressio* – нападати) – стійка суб'єктна характеристика (схильність), що констатує відношення особи до своєї поведінки, метою якої є нанесення шкоди оточуючому середовищу [43]. Причинами такої поведінки можуть бути різноманітні конфлікти (як внутрішні, так і зовнішні). При внутрішніх конфліктах певні психологічні процеси (емпатія, ідентифікація та децентрація) дещо стримують агресію, так, як є основою розуміння та усвідомлення самостійної цінності інших осіб [116].

Методика включає 40 тверджень. Респонденту пропонують уважно прочитати опис різноманітних психічних станів і якщо він збігається з його станом, а стан виникає часто, то таку ситуацію оцінюють в 2 бали; якщо

зрідка – то ставиться один бал. У випадку, коли опис не збігається зі станом респондента – проставляють 0 балів. Бали додаються за кожною групою запитань за 4 шкалами: шкали тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності.

Інтерпретують результати згідно з авторським ключем за допомогою встановлення рівня вираження кожного стану, де сума балів 0–7 визначає низький рівень, 8–14 – середній та 15–20 – високий.

Наступним кроком проведення констатувального дослідження було визначено вивчення мотиваційного конструкту професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій.

Для визначення ступеня розвитку цього конструкту було застосовано:

- методику «Вивчення професійної мотивації кандидатів на службу в органи внутрішніх справ» (Москаленко А. П.).

Методика «Вивчення професійної мотивації кандидатів на службу в органи внутрішніх справ» застосовується для визначення ієрархії мотиваційної сфери та домінуючого типу професійної мотивації разом із провідними мотивами вибору професії. Дана методика застосована нами з огляду схожості професії поліціанта та військовослужбовця – учасника бойових дій через спільне їх відношення до кризовості (особливо в умовах участі військовослужбовців в активних бойових діях).

Згідно з автором, професійна мотивація має шість основних типів:

- адекватний – ціннісні орієнтири та професійні мотиви цілковито узгоджені з реальною (суспільно значущою) особистісною поведінкою;

- ситуаційний, залежний від професійного престижу та матеріальних стимулів. Даний мотиваційний тип узгоджується з престижем професії та матеріальними стимулами, прагненнями до досягнення певного престижного стану в соціумі без вираженого професійного інтересу, а також з матеріальними міркуваннями;

- ситуаційний, залежний від професійної романтичної привабливості;

- конформістський – професійний вибір реалізовується під дією

референтної (суб'єктивно значимої) групи (батьки, родичі, знайомі, друзі, тощо). Норми такої групи є основним регулятором професійної поведінки;

- компенсаційний – професійний вибір через певні можливості подолати особистісні слабкі риси характеру;

- кримінальний – антисоціальна спрямованість та прагнення використати професійні можливості у власних цілях, що, як правило, маскується під благородними поясненнями.

Опитувальник містить 36 тверджень, кожне з яких респондент повинен оцінити за 5 бальною шкалою. За отриманими результатами значним мотиваційним типом вважають мотивація, середній бал якої 3–5; зовсім не значним – середній бал 0–2,5; не дуже значним – 2,6–2,9 балів.

Поведінковий конструкт (конкретні дії, які зумовлюються «Я-образом» та особистісною самооцінкою) – стратегії та способи подолання стресових ситуацій, відчуття обов'язку, готовність до ризику, НПС.

Для визначення ступеня розвитку цього конструкту було застосовано:

- методику «Діагностика рівня готовності до ризику» (Шуберт Г. М.).

Методика «Діагностика рівня готовності до ризику» дає змогу провести оцінку особистісних особливостей поведінкових реакцій в ситуаціях, які пов'язані з певною життєвою невизначеністю та вимагають порушення існуючих і встановлених норм та правил [249]. Дана методика рекомендована для підбору та вивчення поведінкових реакцій професіоналів, професійна діяльність яких проводиться в умовах, пов'язаних зі значним ризиком. Ризик в цьому сенсі слід розуміти як дію навімання (задля досягнення позитивного результату) або пов'язану з можливою небезпекою та в умовах невизначеності [79, 86].

Опитувальник містить 25 запитань. Загальний час анкетування – близько 7 хв. Загальна оцінка тесту відбувається згідно з безперервною шкалою, яка вказує відхилення від середнього значення. Позитивні відповіді вказують на схильність до ризику (від -50 до +50 балів). Значення менші за 30 балів констатують низький рівень готовності до ризику та надмірну

обережність (особа намагається практично завжди уникати ризикових ситуацій та діяти досить обачливо та обережно в екстремальних ситуаціях. Має значно високий рівень мотивації до уникання будь-яким чином невдач, тому, при виконанні своїх професійних завдань можливість помилок зводиться до мінімуму). Отримані бали від -30 до -10 вказують на середній рівень готовності до ризику з більшою тенденцією до низького (особи ризиковані, але з переважним уникненням екстремальних ситуацій. Мотивація таких осіб до уникання невдач значно висока, тому, помилки при виконанні професійних обов'язків допускаються досить не часто). Кількість балів від -10 до +10 вказує на середній рівень готовності до ризику (поведінка таких осіб відзначається середнім рівнем готовності до ризику, які в екстремальних ситуаціях діють залежно від умов та особистої значимості. Особистісна мотивація уникнення невдач знаходиться на середньому рівні, а рівень помилок при виконанні своїх професійних обов'язків знаходиться на середніх рівнях). Отримані бали від +10 до +20 вказують на середній рівень готовності до ризику зі значною тенденцією до високого (такі особи практично не уникають екстремальних ситуацій та високо вірогідно можуть ризикувати. Їх мотивація уникання невдач знаходиться на досить низькому рівні, тому, при виконанні своїх професійних обов'язків такі особи можуть припускаться помилок через непередбачуваність наслідків своїх дій). Бали більше за +20 вказують на високий рівень готовності до ризику (такі особи досить ризиковані, не уникають екстремальних ситуацій (аж до свідомого їх пошуку). Їх мотивація уникнення невдач знаходиться на досить низькому рівні, тому, при виконанні своїх професійних обов'язків можуть досить часто припускатися помилок);

- методику «SACS» (стратегії і моделі поведінки подолання стресових ситуацій) Хоббфол С.).

Методика «SACS» Хоббфолла С. призначена для визначення стратегій і моделей копінг-поведінки (як типу реакції на стресову ситуацію), яким віддається перевага при подоланні стресових ситуацій [151]. Хоббфолл С.

визначає долаючу поведінку стресогенних ситуацій, як певну сукупність дій когнітивно-поведінкового характеру, які залежні від існуючого ситуаційного контексту [57]. Опитувальник Хобфолла С. ґрунтується на розробленій багатовісьовій моделі поведінки подолання стресу та включає 54 твердження, кожне з яких необхідно оцінити за 5 бальною шкалою. Отримані результати визначають домінування певної копінг-поведінкової моделі (стратегії подолання стресу) серед дев'яти запропонованих:

- асертивні дії (активна стратегія подолання);
- вступ у соціальний контакт (просоціальна стратегія подолання);
- пошук соціальної підтримки (просоціальна стратегія подолання);
- обережні дії (пасивна пряма стратегія подолання);
- імпульсивні дії (пасивна пряма стратегія подолання);
- уникнення (пасивна непряма стратегія подолання);
- маніпулятивні (непрямі) дії (пасивна непряма стратегія подолання);
- асоціальні дії (асоціальна стратегія подолання);
- агресивні дії (асоціальна стратегія подолання).

На думку автора, багатовісьова модель має 2 основні осі: просоціальна-асоціальна, активна-пасивна та одну додаткову: пряма-непряма. Ці осі представляють собою вимір загальних стратегій подолання стресогенних ситуацій. Про- та асоціальна осі визначають, що: переважна більшість життєвих стресорів є міжособистісними чи мають міжособову складову; індивідуальні зусилля стресогенного подолання мають певні соціальні наслідки; дії стресогенного подолання вимагають взаємодії з оточуючими; активні і пасивні копінг-стратегії мають різний психо-соціальний контекст. При цьому, соціальний контекст подолання стресогенних ситуацій дозволяє більш збалансовано порівнювати жінок і чоловіків за особливостями копінг-стратегій. Пряма-непряма вісь підвищує міжкультурну застосовність SACS.

Відповідно до ключа підраховується сума балів за кожною шкалою. Аналіз отриманих результатів проводять за допомогою зіставлення отриманих індивідуальних даних по кожній шкалі з середніми значеннями авторських

моделей подолання стресогенних ситуацій. Після цього роблять висновок щодо подібності чи відмінності долаючої поведінки особи щодо досліджуваної групи. Інший спосіб інтерпретації отриманих результатів враховує створення індивідуального «портрета».

- методику «Прогноз (оцінка рівня НПС)» (Баранов Ю. О.).

Методика «Прогноз» оцінює рівні НПС [130, 165] особи, при визначенні яких виділяють 4 рівні [77]:

- виражений високий – відноситься до групи високої адаптації. Такі особи легко адаптуються до нових умов своєї діяльності, швидко «вливаються» у новий колектив, легко та адекватно орієнтуються в складних ситуаціях і досить швидко визначають стратегію поведінки. Такі особи не конфліктні, володіють високою емоційною стійкістю та вираженням значним рівнем НПС і поведінкової регуляції, мають адекватну самооцінку та реальне сприйняття оточуючого. Прогноз в даній ситуації сприятливий;

- нормальний – відноситься до групи нормальної адаптації. Такі особи легко адаптуються до нових умов своєї повсякденної діяльності, швидко «вливаються» в новий колектив і адекватно орієнтуються в ситуації. Практично не конфліктують і мають гарний рівень НПС та поведінкової регуляції з адекватною самооцінкою й реалістичним сприйняттям дійсності. Прогноз таких осіб сприятливий;

- задовільний рівень – відноситься до групи задовільної адаптації. Такі особи мають ознаки акцентуації, які при функціонуванні в звичайних умовах частково компенсовані та можуть проявлятися при зміні діяльності. Успіх адаптації таких осіб цілковито залежить від зовнішніх середовищних умов. Такі особи мають невисоку емоційну стійкість та прояви асоціальних зривів із агресивністю та конфліктністю. Потребують індивідуального підходу та постійного спостереження із реалізацією певних корекційних впливів. Мають задовільний рівень НПС і поведінкової регуляції та практично адекватну самооцінку, дійсність сприймають реалістично в неконфліктних і нестресових ситуаціях. Прогноз таких осіб в цілому сприятливий;

- низький рівень НПС – відноситься до групи низької адаптації. Такі особи мають певні ознаки явної акцентуації та психопатії, їх психічні стани характеризують як нестійкі. Визначають можливості нервово-психічних зривів і мають низьку НПС із високою конфліктністю та можливими асоціальними діями. Потребують пильного спостереження. Мають низьку НПС та поведінкову регуляцію зі схильністю до нервово-психічних зривів. У таких осіб цілковито відсутня реальне сприйняття дійсності та адекватна самооцінка. Прогноз доволі несприятливий.

Методика призначена для первинно-орієнтовного виявлення осіб, які мають ознаки нервово-психічної нестійкості. За допомогою даної методики визначаються окремі первинні, донозологічні ознаки порушень особистості та проводиться оцінка ймовірності їх подальшого розвитку й прояву в поведінці та повсякденній діяльності. Опитувальник містить 84 запитання, на кожне з яких респондент відповідає «так» чи «ні». Результати опитування виражаються бальними значеннями, на основі яких формують висновки про рівень НПС. Аналіз отриманих відповідей дає змогу досконально дослідити особливості особистісної поведінки й стану психічної діяльності в будь-яких ситуаціях.

Якщо в респондента за шкалою відвертості більше ніж 10 балів, аналізувати його дані не рекомендують, а причини такої нещирості з'ясовують у процесі бесіди.

В подальшому при проведенні констатувального дослідження ми визначили духовно-ціннісний конструкт професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій.

Для дослідження ступеня розвитку даного конструкту було застосовано:

- методику «Ціннісні орієнтації» (Рокич М.).

Методика «Ціннісні орієнтації» (Рокич М.) застосовується для дослідження ціннісних орієнтацій. Опитувальник призначений для дослідження змістовної особистісної спрямованості – життєвих цінностей, що є основою ставлень особи до самої себе та оточуючого соціуму й є ядром

мотивації життєвої особистісної активності.

Рокич М. виокремлює два класи цінностей [50]:

- термінальні – мають на увазі те, що, що фінальний результат особистісного існування вартий того, щоб до нього прагнути (цінності – цілі);
- інструментальні – визначають, що якась стратегія діяльної активності чи особистісна властивість є кращою в будь-якій ситуації (цінність – засіб).

Термінальними цінностями на думку автора є: активне, діяльнісне життя; життєва мудрість (здоровий глузд і зрілість суджень, що досягаються отриманим життєвим досвідом); здоров'я; цікава робота; природа та мистецтво (переживання прекрасного); кохання (духовна і фізична близькість); матеріальні статки (відсутність матеріальних труднощів); вірні друзі; щастя інших; суспільне визнання (повага колег, рідних, тощо); пізнання (освіта, кругозір, культуральність, інтелектуальний розвиток); загальний розвиток (робота над собою, фізичне та духовне вдосконалення, тощо); продуктивне життя (максимальне використання своїх можливостей і здібностей); свобода (незалежність і самостійність у вчинках і судженнях); щасливе сімейне життя; творчість (творча діяльність); упевненість у собі (свобода від сумнівів, внутрішніх суперечностей та внутрішня гармонія); розваги (приємне проведення часу). До інструментальних цінностей автор відносить: акуратність (уміння утримувати в порядку свої справи та речі, охайність, тощо); вихованість (манери, ввічливість); високі вимоги до життя і високі домагання; життєрадісність (почуття гумору); дисциплінованість; незалежність (можливість діяти рішуче та самостійно); нетерпимість до недоліків (як чужих, так і своїх); освіченість (знання, висока загальна культура); відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати своє слово); раціоналізм (логічне мислення, приймання рішення); самоконтроль (стриманість, самодисципліна); сміливість у відстоюванні своїх поглядів і думок; сила волі (уміння наполягати на своєму та не відступати перед труднощами); терпимість (уміння вибачати); широта поглядів (можливості

зрозуміти погляди інших та поважати їх смаки й звички); чесність (щирість, правдивість); ефективність у справах (професійна продуктивність, працелюбність); чутливість (дбайливість).

Основними перевагами даної методики є її універсальність і зручність та економічність (при проведенні обстеження та обробці результатів), гнучкість – можливість варіювати список цінностей і інструкції. Її основними недоліками є можливий вплив соціальної бажаності та нещирість.

Аналізуючи ієрархію цінностей необхідно звернути увагу на їх можливі групування у змістовні блоки: «конкретні» (кохання, родина) і «абстрактні» (творчість, пізнання) цінності; професійні цінності; цінності ставлення до інших, тощо. Інструментальні цінності можливо поєднувати в етичні цінності та цінності спілкування; індивідуалістичні та конформістські цінності, альтруїстичні цінності, тощо.

Згідно з теорією Рокич М., ціннісні орієнтації є основним компонентом як свідомості, так і особистісної поведінки, індивідуальним життєвим здобутком, однією з основних утворень особистості, які визначають мотиваційну складову особистісної поведінки та її діяльнісної активності й детермінують процес становлення духовності [56].

Інтерпретація результатів. Отриману індивідуальну ієрархію цінностей можна розподілити на три групи:

- бажані, значущі цінності (ранги 1–6);
- індиферентні, байдужі (ранги 7–12);
- незначущі (ранги 13–18).

Наступним кроком констатувального дослідження постало вивчення окремих конструктів особистісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій. Дослідження проведено з урахуванням того, що окремим конструктом особистісної «Я-концепції» є професійний, який має взаємозалежний вплив з іншими її конструктами. Окрім цього, конструкт, що має найнижчу вираженість є «проблемною» зоною, яка потребує психокорекційної підтримки (що враховано нами в подальшому при розробці

відповідної програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій).

Для дослідження особливостей особистісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій було застосовано:

- методику «Дослідження особливостей «Я-концепції» осіб з порушеннями функцій опорно-рухового апарату» (Чухрій І.).

За допомогою опитувальника особливостей «Я-концепції» осіб з порушеннями функцій опорно-рухового апарату» визначається конструктивний склад «Я-концепції», який включає:

- «Я-фізичне» (представлення про образ свого тіла);
- «Я-психічне» (представлення про власну ідентичність);
- «Я-професійне» (професійні досягнення та діяльність і професійний досвід);
- «Я-сімейне» (особа, як член родини, доросла дитина, шлюбний партнер, батько чи матір);
- «Я-учнівське» (існуючий освітній рівень та спрямованість особи на навчальну діяльність).

Дана методика за визначенням Чухрій І. використовується для діагностики компонентного складу особистісної «Я-концепції» осіб з певними обмеженнями повсякденної життєдіяльності. Нами обрано дану методику з огляду на те, що практично всі військовослужбовці, що приймають участь в бойових діях набувають різноманітних травмувань (більшість – по декілька), що провокує збільшення значущості окремих конструктивів та певні адаптивні зміни усіх інших конструктивів із розвитком дисгармонії в цілісній «Я-концепції».

Опитувальник містить твердження, які необхідно оцінити від 0 до 3 балів, залежно від ступеня погодження чи непогодження від «майже завжди» (3 бали) до «майже ніколи» (0 балів). За результатами дослідження встановлюється «проблемна» зона розвитку «Я-концепції» (конструкт, що набрав найменшу кількість балів) для подальшої психокорекційної допомоги;

- методику «Шкала Я-концепції Теннессі».

«Шкала Я-концепції Теннессі» містить 90 тверджень для аналізу особистісної «Я-концепції» і 10 тверджень шкали «неправди». застосовують п'ятиваріативну шкалу відповідей від «цілком згоден» до «абсолютно не згоден». Шкала має як рядки, так і стовпчики. У рядках визначається «самокритичність», «самозадоволення», «поведінка»; у стовпчиках – «Я-фізичне», «Я-моральне», «Я-особистісне», «Я-сімейне» та «Я-соціальне». Розрахунок отриманих значень для рядків і стовпчиків дає вісім індексів шкали. Додатково розраховують індекси варіабельності (узгодженість сприйняття самого себе в різних галузях) і розподілу (розташування відповідей за п'ятиваріативною шкалою). Вибір середніх значень респондентом (низький індекс розподілу) вказує на значне включення захисних процесів. За допомогою шкали можливо виявити глобальне самоставлення (самозадоволення) і певні специфічні форми самоставлення до свого тіла, до самого себе, як морального суб'єкта, члена родини, тощо.

Інструкція з розрахунку отриманих результатів.

А. Шкала самокритичності (SC). Загальний бал отримубть шляхом додавання балів відповідних пунктів (прямий ключ), сума заноситься в кліточку (вічко) SC=.

В. Позитивні бали – сирі бали, бали колонок, загальні бали Р. Лист балів має 3 горизонтальних ряди й 5 вертикальних колонок, які в результаті формують 15 вічок, кожне з яких має 5 пунктів:

- необхідно просумувати 6 обведених відповідей в першому вічку. Записати суму біля «Р» внизу вічка. Зробити те ж саме з кожним із 15 вічок;

- бали рядів. Необхідно просумувати суму чисел 5 вічок в першому ряду (ряд Ідентифікації). Вписати результат в колонку «Загальне по ряду». Необхідно виконати те саме для інших рядів;

- бали колонок. Необхідно додати вертикальні три суми з вічок колонки А («Я-Фізичне»). Результат записати в «Загальне по колонці». Необхідно виконати те саме для слідуєчих чотирьох колонок;

- загальний «Р-бал». Може бути розрахований складанням або загальних «Р» для ряду, або для колонок. Необхідно ввести результат у вічко «Загальне Р».

С. Бали варіативності (V):

- бали V по ряду. Для 1 ряду (Ідентифікація) необхідно знайти найнижчий бал із сумарних п'яти вічок. Його слід вирахувати з найвищого сумарного балу цього ряду. Різницю вписати в крайню праву колонку. Необхідно виконати те саме для слідуючих рядів. Необхідно просумувати три результати по рядах та ввести суму у вічко «Загальне V рядів»;

- бали V по колонці. В колонці А необхідно знайти найменший сумарний бал із трьох вічок «Р-балів». Вирахувати його з найбільш високого з трьох сумарних балів. Вписати різницю у вічко «Загальне V» для колонки А. Необхідно виконати те саме для наступних чотирьох колонок. Просумувати всі 5 результатів та вписати суму у вічко «Загальне для колонок V»;

- загальне V. Просумувати бали «Загальне V для рядів» та «Загальне V для колонок». Вписати результати в «Загальне V».

Високий бал за шкалою V вказує на достатню гнучкість респондента, низький бал означає малу гнучкість, яка може межувати з ригідністю (при менше 1-го процентиля балу).

D. Бали розподілу (D):

- необхідно підрахувати кількість відповідей «5». Вписати отримане число зліва внизу в ряду «Загальне». Підрахувати також кількість відповідей «4», «3», «2», «1». Окремо слід вписати кожне число над відповідною лінією. Провести підрахунки, вказані в ряду «Загальне» (помножити кількість п'ятірок на 2, записавши результат множення в лінії D, скопіювати число четвірок, відкинути число трійок, скопіювати число двійок та, помноживши число одиниць на 2, сумувати ці результати для отримання балу D).

Дана шкала інтерпретується якою мірою респондент себе сприймає. Високий бал вказує на значну впевненість того, що суб'єкт говорить про себе, низький – прямо протилежне. Низький бал також відзначають при реакції

захисту та самооборони (особа відгороджується та уникає ризику, обираючи в основному відповіді «3»). У будь-якому випадку екстремальні бали за цією шкалою небажані, так, як частіш за все вказують на певні розлади.

Е. Шкала часу. Ця шкала вимірює час, який використано для заповнення. Особи, що мають достатню освіту та інтелект у більшості випадків заповнюють Шкалу менше 20 хв.

«Шкала Я-концепції Теннессі» є досить зручним інструментом діагностики особистісної «Я-концепції» на всіх її рівнях: емоційному, когнітивному та поведінковому, що є важливим інструментарієм для планування відповідних корекційних програм.

Висновки до розділу

Таким чином, поданий науково-історичний та теоретико-методологічний аналіз феномену формування особистісної та професійної «Я-концепції» дозволив вказати, що:

1. Розроблений дизайн дослідження дозволив провести сучасний та якісний аналіз світового наукового досвіду з досліджуваного феномену визначення особливостей професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та встановити світові й національні особливості емпіричного його вивчення. Результати проведеного теоретичного аналізу сучасних наукових досліджень дозволили визначити провідні дослідницькі конструкти професійної «Я-концепції» та відповідні їм діагностичні психологічні критерії, згідно з якими й була побудована загальна стратегія та конкретні механізми проведеного емпіричного дослідження з урахуванням основних принципів сучасної психологічної науки, стратегій загальної організації та проведення емпіричних психологічних досліджень й загальнонаукових принципів та існуючих наукових теорій і підходів до проведення психодіагностичного дослідження.

2. Організація та дизайн емпіричного дослідження щодо визначення

особливостей професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій повністю співставні із дослідницькою метою та цілковито відповідають поставленим завданням. Усі застосовані в емпіричному дослідженні психометричні шкали та методи й проведення медико-статистичного аналізу отриманих даних повністю співставні з поставленою метою та завданнями емпіричного дослідження, добре зарекомендували себе в сучасній світовій та вітчизняній психологічній практиці при проведенні подібних емпіричних досліджень, мають гарні параметричні якості та високу валідність і специфічність.

3. Сформована дослідницька вибірка в повній мірі співставна з основною метою та завданнями дослідження та включає в себе 129 військовослужбовців – учасників бойових дій, які проходили курс психореабілітації на базі ДП «Клінічний санаторій «Роща» ПРАТ «Укрпрофоздоровниця» з формуванням 2 груп (перша – 2 підгрупи, друга – 3 підгрупи) за певними соціально-професійними якостями військовослужбовців: в залежності від професійних службових характеристик (мобілізовані особи ($n = 106$) чи кадрові військові ($n = 23$)) та з огляду на місце розташування несення військової служби (служба на лінії зіткнення ($n = 64$) чи на 2–4 лінії оборони ($n = 42$) або в тилу ($n = 23$)). Сформовані дослідницькі групи цілковито паритетні за більшістю соціально-демографічних характеристик, що визначає отримані результати як репрезентативні та спроможні характеризувати генеральну сукупність.

4. Відповідно до поставленої мети та основних завдань емпіричного дослідження проведення констатувального експерименту реалізовувалося в 5 основних та послідовних етапів: «Обробка та аналіз сучасної світової літератури щодо проблематики дослідження», «Формування дизайну дослідження», «Формування груп респондентів», «Констатувального дослідження особливостей професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та «Розробка та апробація програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців».

5. Застосування валідних і репрезентативних психометричних шкал і методів емпіричного дослідження, цілковито репрезентативна вибірка та застосування відповідних методів медико-статистичного аналізу дозволили отримати вірогідні й обґрунтовані результати та сформувані інформативні наукову новизну й практичне значення і практичну цінність нашої роботи та зробити інформативні та доцільні висновки.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ І ПСИХОХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ «Я-КОНЦЕПЦІЙНІ» ДЕТЕРМІНАНТИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЇХ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Даний розділ присвячено аналізу впливу визначених за результатами емпіричного дослідження психосоціальних і характерологічних характеристик військовослужбовців – учасників бойових дій. При цьому було застосовано:

- авторська анкета дослідження особистих психосоціальних характеристик учасників бойових дій (психосоціальний анамнез) та особливостей несення військової служби (професійний анамнез) – визначено психосоціальні та професійні характеристики військовослужбовців;

- методика «Діагностика психологічних механізмів соціальної адаптації» (Чухрій І.) – досліджено ступінь соціальної адаптації військовослужбовців – учасників бойових дій;

- методика ШОВТС (IES-R) – проаналізовано когнітивний конструкт «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій;

- методика «Міссісіпська шкала для оцінки посттравматичних реакцій (військовий варіант)» – проаналізовано когнітивний конструкт «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій;

- методика «Шкала самооцінки та рівня домагань» (Прихожан Г. М.) – визначено ступінь розвитку емоційно-оцінного конструкту «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій;

- методика «Самооцінка психічних станів» (Айзенк Г. Ю) – вивчено мотиваційний конструкт «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій;

- методика «Вивчення професійної мотивації кандидатів на службу в органи внутрішніх справ» (Москаленко А. П.) – проаналізовано ступінь

розвитку мотиваційного конструкту «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій (методику застосовано з урахуванням однотиповості з огляду на кризовість виконання професійних обов’язків професії поліціанта та військовослужбовця – учасника бойових дій (особливо в умовах участі військовослужбовців в активних бойових діях в умовах війни));

- методика «Діагностика рівня готовності до ризику» (Шуберт Г. М.) – визначено ступінь розвитку поведінкового конструкту «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій;

- методика «SACS» (стратегії і моделі поведінки подолання стресових ситуацій) (Хоббфол С.) – вивчено ступінь розвитку поведінкового конструкту «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій;

- методика «Прогноз» (оцінка НПС) – проаналізовано поведінковий конструкт «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій;

- методика «Ціннісні орієнтації» (Рокич М.) – визначено ступінь розвитку духовно-ціннісного конструкту «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій;

- методика «Дослідження особливостей «Я-концепції» осіб з порушеннями функцій опорно-рухового апарату» (Чухрій І.) – проаналізовано цілісну «Я-концепцію» військовослужбовців – учасників бойових дій;

- методика «Шкала Я-концепції Теннессі» – вивчено цілісну «Я-концепцію» військовослужбовців – учасників бойових дій.

3.1 Особливості формування психосоціальних проявів військовослужбовців – учасників бойових дій під впливом кризових професійних умов

Першочергово нами було визначено соціо-професійні та психохарактерологічні особливості військовослужбовців – учасників бойових дій, які перебували під впливом особливо небезпечних для їх

психофізіологічної сфери умов, що характеризувалися значним впливом на усі конструкти їх професійного та особистісного «Я-концепційного» феномену.

Так, слід зазначити, що серед усього контингенту військовослужбовців – учасників бойових дій, що знаходилися в кризових умовах виконання своїх професійних обов’язків (перебування в умовах ведення бойових дій) за отриманими їх соціальними характеристиками очікувано було визначено значну перевагу чоловічого контингенту порівняно з жіночим (відповідно 91,5 та 8,5 %) – табл. 3.1. Дані особливості визначають значний вплив на фізичну та професійну складову феномену цілісної особистісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та на когнітивний, мотиваційний і поведінковий конструкти їх професійної «Я-концепції».

Таблиця 3.1

Соціальні характеристики військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($n = 129$; абс., %)

Показник	Абс.	%
<i>Стать</i>		
Чоловіки	118	91,5
Жінки	11	8,5
<i>Вік</i>		
До 30 років	33	25,6
30–45 років	64	49,6
45 та вище років	32	24,8
<i>Місце мешкання</i>		
Місто	71	55,0
Селище міського типу (СМТ)	13	10,1
Село	45	34,9

Слід вказати, що більшістю військовослужбовці відносилися до вікової групи 30–45 років (49,6 %) порівняно з особами до 30 років (25,6 %) та 45 років і вище (24,8 %). В свою чергу, переважна більшість військовослужбовців – учасників бойових дій була міськими мешканцями (55,0 %) на відміну від сільських (34,9 %) та проживаючих в умовах СМТ (0,1 %) – табл. 3.1.

Окрім цього, було вивчено освітні характеристики військовослужбовців – учасників бойових дій, які надають значного впливу на емоційно-оцінний, поведінковий, когнітивний і духовно-ціннісний

конструкти професійної «Я-концепції» та формують цілісну особистісну «Я-концепцію» – табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Освітні характеристики військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($n = 129$; абс., %)

Освіта	Абс.	%
<i>Освіта</i>		
Вчений ступінь	1	0,8
Вища	39	30,2
Незакінчена вища	15	11,6
Середня спеціальна	57	44,2
Середня	15	11,6
Незакінчена середня	2	1,6

Так, було визначено, що більшістю військовослужбовці – учасники бойових дій мали середню спеціальну (44,2 %) і вищу (30,2 %) освіту. Також, досить часто зустрічалася незакінчена вища та середня отримані освіти (по 11,6 %) – табл. 3.2.

Окрім цього, нами було визначено професійні службові характеристики військовослужбовців – учасників бойових дій, які впливають на їх професійну цілісну особистісну «Я-концепційну» складову та на когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційний, поведінковий і духовно-ціннісний конструкти професійної «Я-концепції».

За отриманими результатами очікувано було констатовано значну перевагу рядового складу (65,1 %) військовослужбовців порівняно з сержантським (17,1 %) та офіцерським (17,8 %). При цьому, всі опитані військові мали досить тривалий бойовий досвід, знаходячись значний час в умовах ведення активних бойових дій ($15,6 \pm 6,15$ міс.) і піддаючись впливу негативних наднормових психоемоційних та фізичних й фізіологічних перенавантажень, які провокували трансформування усіх їх «Я-концепційних» конструктів (як особистісної, так і професійної «Я-концепції»). В цілому ж, враховуючи переважну більшість мобілізованих серед опитаних військовослужбовців – учасників бойових дій загальний період їх служби

склав лише $2,47 \pm 3,06$ років – табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Професійні службові характеристики військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($n = 129$; абс., %; $M \pm SD$)

Показник	Абс.	%
Звання		
Рядовий	84	65,1
Сержант	22	17,1
Офіцер	23	17,8
Професійна діяльність		
Років на службі	2,47 ± 3,06 (M ± SD)	
Місяців на службі з початку вторгнення	15,6 ± 6,15 (M ± SD)	
Психологічна обстановка в колективі		
Конфліктна	4	3,1
Напружена	14	10,9
Приязна	48	37,2
Нейтральна	56	43,4
Незадовільна	3	2,3
Інша	4	3,1
Виконання своїх професійних обов'язків		
Дуже добре	21	16,3
Добре	61	47,3
Задовільно	36	27,9
Незадовільно	7	5,4
Інше	4	3,1

При цьому, серед респондентів відзначалася значна частка осіб, які окрім психоемоційних перенавантажень, пов'язаних із виконанням своїх професійних обов'язків, мали напружену (10,9 %), конфліктну (3,1 %) і незадовільну (2,3 %) психологічну обстановку в колективі. Окрім цього, приязною психологічну обстановку в колективі визначили 37,2 % осіб, нейтральною – 43,4 % та іншою – (3,1 %) – табл. 3.3.

В свою чергу, більшість респондентів (47,3 %) визначила, що добре справляється зі своїми професійними обов'язками та менша частина – досить гарно (16,3 %). При цьому, були військовослужбовці, які визначали, що справляються зі своїми професійними обов'язками посередньо (27,9 %) та незадовільно (5,4 %) й по іншому (3,1 %) – табл. 3.3.

Слід вказати, що серед усіх респондентів переважна більшість мала сангвінічний та флегматичний типи особистості (відповідно 40,3 і 35,7 %) на відміну від меланхоліків (1,6 %) і холериків (12,4 %) – табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Типологічні особистісні характеристики військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($n = 129$; абс., %)

Тип особистості	Абс.	%
Меланхолік	15	11,6
Холерик	16	12,4
Флегматик	46	35,7
Сангвінік	52	40,3

Дані типологічні особливості очікувано визначали військовослужбовців – учасників бойових дій, як рухливих, лабільних, швидко реагуючих, легко переживаючих невдачі та неприємності зі стійкими прагненнями, більш-менш постійним настроєм та слабким зовнішнім виразом душевних станів які можливо дещо трансформувалися у відповідь на перебування в кризових умовах ведення активних бойових дій, що відзначає вплив на психофізичні конструкти цілісної особистісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та надають значного впливу на когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційний, поведінковий і духовно-ціннісний конструкти професійної «Я-концепції».

В свою чергу, за характеристиками складу родини військовослужбовців – учасників бойових дій нами також було визначено певні особливості, які цілковито визначали психологічну складову феномену особистісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та впливали на формування емоційно-оцінного та духовно-ціннісного конструктів їх професійної «Я-концепції».

Так, переважна більшість військовослужбовців – учасників бойових дій мала родину (80,6 %) на відміну від тих, у кого її не було (19,4 %) та мешкали з партнером (67,4 %) порівняно з тими, хто проживав один (15,5 %) або з іншими членами родини (з братом чи сестрою – 3,1 %, бабусею чи дідусем –

2,3 %, дітьми – 0,8 % чи іншими членами родини – 14,7 %) – табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Характеристики складу родини військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($n = 129$; абс., %)

Показник	Абс.	%
<i>Наявність родини</i>		
Є	104	80,6
Немає	25	19,4
<i>Мешкання</i>		
Один	20	15,5
З партнером	87	67,4
Брат/сестра	4	3,1
Бабуся/дідуся	3	2,3
Діти	1	0,8
Інше	19	14,7

В свою чергу, в родинному колі частіш за все констатувалася приязна (71,3 %) та нейтральна (17,8 %) психологічна обстановка на відміну від напруженої (4,7 %) і незадовільної (5,4 %) – табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Характеристики родинної атмосфери військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($n = 129$; абс., %)

Показник	Абс.	%
<i>Психологічна обстановка вдома</i>		
Конфліктна	1	0,8
Напружена	6	4,7
Приязна	92	71,3
Нейтральна	23	17,8
Незадовільна	7	5,4
<i>Спільне в родині</i>		
Обговорення проблем	62	48,1
Прийняття рішень	78	60,5
Прогулянки	66	51,2
Спілкування на різні теми	74	57,4
Інше	4	3,1
<i>Матеріальний рівень</i>		
Високий	5	3,9
Вище середнього	14	10,9
Середній	81	62,8
Нижче середнього	23	17,8
Низький	4	3,1
Дуже низький	2	1,6

При цьому, більша частина військовослужбовців – учасників бойових дій відзначала гарні родинні комунікації. Так, частіш за все респонденти відмічали спільне прийняття рішень (60,5 %) та спілкування на різноманітні теми (57,4 %), прогулянки (51,2 %) й обговорення проблем (48,1 %). За матеріальним рівнем переважна більшість військовослужбовців – учасників бойових дій відмічала його як середній (62,8 %) та нижче від середнього (17,8 %). На високий та вище середнього рівні матеріальних статків вказали лише відповідно 3,9 % і 10,9 % респондентів, а на низькі та досить низькі – відповідно 3,1 та 1,6 % військовослужбовців – табл. 3.6.

Визначені особливості мають значний вплив на психологічний конструкт феномену особистісної цілісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та надають значного впливу на емоційно-оцінний і духовно-ціннісний конструкти їх професійної «Я-концепції».

В свою чергу, більшість військовослужбовців відмічали зловживання тютюнопалінням (61,2 %) та незначна частина (9,3 %) вказала на зловживання алкогольними та алкогольвмісними речовинами. При цьому, третина опитаних (33,3 %) шкідливих звичок не мала взагалі, а невелика кількість (3,1 %) вказала на зловживання вейпами та наркотичними (0,8 %) і іншими (1,6 %) речовинами – табл. 3.7.

Таблиця 3.7

Характеристики поширеності шкідливих звичок військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($n = 129$; абс., %; $M \pm SD$)

Шкідливі звички	Абс.	%
Немає	43	33,3
Тютюнопаління	79	61,2
Вейпи	4	3,1
Алкоголь	12	9,3
Наркотичні речовини	1	0,8
Інше	2	1,6
Тривалість шкідливих звичок, років	$11,99 \pm 11,41 (M \pm SD)$	

Слід вказати, що середня тривалість шкідливих звичок відзначалася на

рівні $11,99 \pm 11,41$ років – табл. 3.7. Дані характеристики визначають вплив на фізичну складову особистісної «Я-концепції» військовослужбовців та формують когнітивний конструкт професійної «Я-концепції».

Окрім цього, військовослужбовці відмітили певні психологічні та професійні особливості виконання професійних обов’язків вказавши на значну частоту стресових ситуацій, з якими 20,9 % стикаються 1–2 рази на тиждень та 20,2 % кожного дня – табл. 3.8.

Таблиця 3.8

Характеристики виконання своїх професійних обов’язків респондентами-військовослужбовцями, що знаходилися в кризових умовах ($n = 129$; абс., %)

Показник	Абс.	%
<i>Частота стресових ситуацій</i>		
Відсутні	33	25,6
Кожен день	26	20,2
1–2 рази на тиждень	27	20,9
Декілька разів на міс.	19	14,7
1–2 рази на міс.	9	7,0
Кілька на півроку	15	11,6
<i>Тривалість участі в бойових діях</i>		
Не приймають участі	13	10,1
До 6 міс.	45	34,9
6–12 міс.	31	24,0
Більше 12 міс.	40	31,0
<i>Служба на:</i>		
Лінії зіткнення	64	49,6
Першій лінії	26	20,2
Другій лінії	15	11,6
Третій–четвертій лініях	1	0,8
Тиловому розміщенні	18	14,0
Лінії зіткнення	5	3,9
<i>Кількість поранень</i>		
Відсутні	47	36,4
1	65	50,4
2	14	10,9
3	2	1,6
4 та більше	1	0,8
<i>Ступінь тяжкості останнього поранення</i>		
Відсутні	47	36,4
Тяжке	28	21,7
Середньої тяжкості	24	18,6
Легке	30	23,3

При цьому, в 14,7 % респондентів їх частота відмічалася декілька разів на місяць, в 11,6 % – кілька разів на півроку, в 7,0 % – 1–2 рази на міс. та серед 25,6 % військовослужбовців – учасників бойових дій стресові ситуації не відмічалися – табл. 3.8.

Також, більшість опитаних відмічала великий проміжок часу участі в активних бойових діях. Так, до 6 міс. такої участі констатували 34,9 %, більше 12 міс. – 31,0 % і 6–12 міс. – 24,0 %. Не приймали прямої участі в бойових діях лише 10,1 % військовослужбовців-респондентів – табл. 3.8.

Слід зазначити, що практично половина (49,6 %) опитаних проходили службу безпосередньо на лінії зіткнення, а 20,2 % – на першій лінії. Окрім цього, на другій та третій лінії оборони проходили службу відповідно 11,6 та 0,8 % військовослужбовців, а в тилу та інше місце несення служби відмітили 14,0 і 3,9 % опитаних – табл. 3.8.

В свою чергу, відсутність поранень констатували лише 36,4 % військовослужбовців – учасників бойових дій, переважна ж частина опитаних (50,4 %) відмітила наявність одного поранення на відміну від двох (10,9 %), трьох (1,6 %) та чотирьох і більше (0,8 %). При цьому, значну тяжкість поранення відмітили 21,7 %, а середньої тяжкості – 18,6 %. Легким же поранення відмітили 23,3 % опитаних – табл. 3.8.

Слід вказати, що визначені особливості виконання своїх професійних обов'язків визначають психологічний, професійний та фізичний конструкти особистісної цілісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій і надають впливу на усі конструкти їх професійної «Я-концепції» (когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційний, поведінковий і духовно-ціннісний).

Окрім цього, нами були визначені характеристики нічного відпочинку та загального стану здоров'я військовослужбовців – учасників бойових дій, що надають прямого впливу на фізичну складову їх особистісної цілісної «Я-концепції» безпосередньо контролюючи професійний конструкт і визначаючи вплив на когнітивний конструкт їх професійної «Я-концепції» – табл. 3.9.

Таблиця 3.9

Характеристики відпочинку та загального стану здоров'я військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах (n = 129; абс., %)

Показник	Абс.	%
<i>Погіршення самопочуття на зміну погоди</i>		
Відсутнє	28	21,7
Дуже часто	21	16,3
Часто	20	15,5
Рідко	46	35,7
Дуже рідко	14	10,9
<i>Тривалість нічного сну</i>		
До 6 год.	56	43,4
6–8 год.	65	50,4
8–10 год.	6	4,7
10 та більше год.	2	1,6
<i>Ступінь відпочинку після сну</i>		
Повністю	28	21,7
Наполовину	76	58,9
Зовсім ні	19	14,7
Інше	6	4,7
<i>Якість сну</i>		
Достатній	39	30,2
Недостатній	31	24,0
Неспокійний	34	26,4
Безсоння	16	12,4
Погані сновидіння	15	11,6

Так, серед значної частини військовослужбовців – учасників бойових дій було відзначено наявність погіршення стану здоров'я на зміну погодних умов. Дуже частими такі погіршення констатували 16,3 % опитаних, а частими – 15,5 %. При цьому, рідко та дуже рідко погіршення фіксували 35,7 і 10,9 % військовослужбовців, а відсутність їх визначила 21,7 % опитаних – табл. 3.9.

Слід вказати, що значна кількість опитаних військовослужбовців – учасників бойових дій (43,4 %) визначила досить недостатню (до 6 год.) та низьку (6–8 год., 50,4 %) тривалість нічного сну. На відміну від цього, достатнім (8–10 і більше 10 год.) визначила тривалість нічного сну досить незначна кількість військовослужбовців – відповідно 4,7 і 1,6 % – табл. 3.9.

За якісними характеристиками нічного відпочинку військовослужбовці – учасники бойових дій також констатували низькі позиції. Так, більша частина опитаних після нічного сну відчували себе відпочившими лише наполовину (58,9 %) та більшість – зовсім не відпочившими (14,7 %). При цьому, 21,7 % респондентів визначила повний відпочинок після сну, а на інші відчуття вказали 4,7 %. Слід також відзначити, що достатнім сон відмітили лише 30,2 % військовослужбовців – учасників бойових дій, а більшість з них вказали на його недостатність (24,0 %) або неспокійність (26,4 %) чи напади безсоння (12,4 %) або наявність поганих сновидінь (11,6 %) – табл. 3.9.

Визначені вище негативні психосоціальні та професійні особливості військовослужбовців – учасників бойових дій, які перебували під впливом особливо небезпечних умов спроможні надавати значні психотравмуючі впливи на особистісні характеристики військовослужбовців та провокувати трансформування усіх конструктів їх особистісного та професійного «Я-концепційного» феномену.

3.2 Визначення особливостей розвитку особистісних психосоціальних проявів військовослужбовців – учасників бойових дій залежно від їх фахової підготовки та умов виконання професійних обов'язків

З огляду на вищевказане нами було визначено психосоціальні та професійні особливості військовослужбовців – учасників бойових дій з точки зору їх відношення до професійних військових чи мобілізованих цивільних задля аналізу їх впливу на конструкти «Я-концепційного» феномену.

Так, першочергово ми констатували, що статистично значимо ($\chi^2 = 11,065$, $p = 0,001$) серед кадрових військових очікувано більша частка була осіб жіночої статі порівняно з мобілізованими цивільними (відповідно 26,1 і 4,7 %) на відміну від чоловіків, де їх значно більша частка відзначалася

серед мобілізованих (95,3 %) ніж серед кадрових військових (73,9 %) – табл. 3.10. Дані особливості визначають фізичну та професійну складову феномену їх цілісної особистісної «Я-концепції» та впливають на когнітивний, мотиваційний і поведінковий конструкти їх професійної «Я-концепції».

Таблиця 3.10

Соціальні характеристики військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від їх фахової підготовки (абс., %)

Показник	Мобілізований (<i>n</i> = 106)		Кадровий (<i>n</i> = 23)		χ^2 <i>p</i>
	абс.	%	абс.	%	
Стать					
Чоловіки	101	95,3	17	73,9	11,065 0,001
Жінки	5	4,7	6	26,1	
Вік					
До 30 років	21	19,8	12	52,2	10,433 0,005
30–45 років	57	53,8	7	30,4	
45 та вище років	28	26,4	4	17,4	
Місце мешкання					
Місто	54	50,9	17	73,9	4,320 0,115
СМТ	11	10,4	2	8,7	
Село	41	38,7	4	17,4	

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців.

При цьому, статистично значимо ($\chi^2 = 10,433$, $p = 0,005$) серед кадрових військових більшість знаходилася у віковій групі до 30 років (52,2 %) на відміну від 30–45 (30,4 %) і 45 та вище (17,4 %) років. В свою чергу, серед мобілізованих цивільних осіб навпаки, більшість перебувала у віковій групі 30–45 років (53,8 %) порівняно з особами до 30 (19,8 %) і 45 та старше (26,4 %) років – табл. 3.10.

За місцем мешкання статистично значимої ($\chi^2 = 4,320$, $p = 0,115$) різниці встановлено не було, а лише констатовано незначиму перевагу мешканців міста як серед кадрових військових (73,9 %), так і серед мобілізованих цивільних військовослужбовців (50,9 %). При цьому, відповідних жителів СМТ нараховувалося 8,7 і 10,4 %, а сільських – 17,4 і 38,7 % – табл. 3.10.

В свою чергу, очікувано, нами отримано характеристики щодо значної переваги (практично в два рази) кількісного складу кадрових військовослужбовців – учасників бойових дій, які мали вищу освіту (47,8 %) порівняно з мобілізованими цивільними (25,5 %), що надавало значного впливу на емоційно-оцінний, поведінковий, когнітивний і духовно-ціннісний конструкти їх професійної «Я-концепції» та формували цілісну особистісну «Я-концепцію» – табл. 3.11.

Таблиця 3.11

Освітні характеристики військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від їх фахової підготовки (абс., %)

Освіта	Мобілізований (<i>n</i> = 106)		Кадровий (<i>n</i> = 23)		χ^2 <i>p</i>
	абс.	%	абс.	%	
Освіта					
Вчений ступінь	1	0,9	–	–	23,157 < 0,001
Вища	27	25,5	11	47,8	
Незакінчена вища	11	10,4	4	17,4	
Середня спеціальна	51	48,1	7	30,4	
Середня	14	13,2	1	4,3	
Незакінчена середня	2	1,9	–	–	

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців.

Окрім цього, серед мобілізованих цивільних визначено значну перевагу середньої спеціальної (48,1 %) та середньої (13,2 %) освіти на відміну від кадрових військових, де відповідні значення склали 30,4 і 4,3 % – табл. 3.11.

Окрім цього, ми вивчили професійні службові характеристики військовослужбовців – учасників бойових дій залежно від їх військово-професійної підготовки, які впливають на їх професійну цілісну особистісну «Я-концепційну» складову та когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційний, поведінковий і духовно-ціннісний конструкти їх професійної «Я-концепції». Слід вказати, що очікувано статистично значимо ($\chi^2 = 19,657$, $p < 0,001$) серед кадрових військових більша частина мала звання офіцера (47,8 %) порівняно зі сержантським (21,7 %) та рядовим (30,4 %) складом; а серед мобілізованих

цивільних більшість була рядового складу (72,6 %) на відміну від сержантського (16,0 %) і офіцерського (11,3 %). Різниця між характеристиками психологічної обстановки в колективі виявилася статистично не значимою ($\chi^2 = 5,386$, $p = 0,371$) та визначила перевагу нейтральної (60,9 %) і приязної (21,7 %) на відміну від напруженої (8,7 %), незадовільної та іншої (по 4,3 %) в середовищі професійних військових – табл. 3.12.

Таблиця 3.12

Професійні службові характеристики військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від їх фахової підготовки (абс., %)

Показник	Мобілізований (<i>n</i> = 106)		Кадровий (<i>n</i> = 23)		χ^2 <i>p</i>
	абс.	%	абс.	%	
Звання					
Рядовий	77	72,6	7	30,4	19,657 < 0,001
Сержант	17	16,0	5	21,7	
Офіцер	12	11,3	11	47,8	
Психологічна обстановка в колективі					
Конфліктна	4	3,8	—	—	5,386 0,371
Напружена	12	11,3	2	8,7	
Приязна	43	40,6	5	21,7	
Нейтральна	42	39,6	14	60,9	
Незадовільна	2	1,9	1	4,3	
Інша	3	2,8	1	4,3	
Виконання своїх професійних обов'язків					
Дуже добре	17	16,0	4	17,4	1,836 0,766
Добре	48	45,3	13	56,5	
Задовільно	32	30,2	4	17,4	
Незадовільно	6	5,7	1	4,3	
Інше	3	2,8	1	4,3	

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців.

Подібним чином констатувався розподіл психологічної обстановки в колективі серед мобілізованих цивільних: переважно приязна (40,6 %) та нейтральна (39,6 %) на відміну від конфліктної (3,8 %), напруженої (11,3 %), незадовільної (1,9 %) та іншої (2,8 %) – табл. 3.12.

При цьому, також статистично не значимою ($\chi^2 = 1,836$, $p = 0,766$)

виявилася різниця щодо характеристик виконання своїх професійних обов'язків. Так, найбільш поширеною була констатація факту гарного виконання своїх професійних обов'язків як серед професійних військових (56,5 %), так і серед мобілізованих цивільних (45,3 %). На другому та третьому місці визначилося задовільне та дуже гарне виконання своїх професійних обов'язків як серед професійних військових (по 17,4 %), так і серед мобілізованих цивільних (відповідно 30,2 і 16,0 %). Значно менший відсоток було респондентів як серед професійних військових, так і серед мобілізованих цивільних, які виконували свої професійні обов'язки незадовільно (відповідно 4,3 і 5,7 %) та визнавали інше їх виконання (відповідно 4,3 і 2,8 %) – табл. 3.12.

За типологічними особистісними характеристиками також були відзначені певні особливості залежно від військово-професійної підготовки, але статистична різниця не була статистично значимою ($\chi^2 = 3,812, p = 0,282$) – табл. 3.13. Типологічні особливості визначають психологічну та фізичну складову феномену цілісної особистісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та надають впливу на когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційний, поведінковий і духовно-ціннісний конструкти їх професійної «Я-концепції».

Таблиця 3.13

Типологічні особистісні характеристики військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від їх фахової підготовки (абс., %)

Тип особистості	Мобілізований ($n = 106$)		Кадровий ($n = 23$)		χ^2 p
	абс.	%	абс.	%	
Меланхолік	14	13,2	1	4,3	3,812 0,282
Холерик	15	14,2	1	4,3	
Флегматик	37	34,9	9	39,1	
Сангвінік	40	37,7	12	52,2	

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців.

Так, було визначено, що переважна більшість серед кадрових військових

була сангвініками (52,2 %) на відміну від флегматиків (39,1 %) та холериків і меланхоліків (по 4,3 %). В групі ж мобілізованих цивільних переважно відзначався сангвіністичний та флегматичний (відповідно 37,7 і 34,9%) типи особистості на відміну від холеристичного (14,2 %) та меланхолічного (13,2 %) – табл. 3.13. Дана особистість визначає більшу схильність до жвавості, рухливості, лабільності, швидкості реагування на навколишні події й більшу легкість переживання невдач і неприємностей серед кадрових військових.

В свою чергу, на психологічну особистісну цілісну «Я-концепційну» складову значно впливає також родинний стан, який також визначає формування емоційно-оцінного та духовно-ціннісного конструктів їх професійної «Я-концепції». – табл. 3.14.

Таблиця 3.14

Характеристики складу родини військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від їх фахової підготовки (абс., %)

Показник	Мобілізований (<i>n</i> = 106)		Кадровий (<i>n</i> = 23)		χ^2 <i>p</i>
	абс.	%	абс.	%	
Наявність родини					
Є	89	84,0	15	65,2	4,250 0,039
Немає	17	16,0	8	34,8	
Мешкання					
Один	13	12,3	7	30,4	4,763 0,029
З партнером	75	70,8	12	52,2	2,972 0,085
Брат/сестра	3	2,8	1	4,3	0,145 0,703
Бабуся/дідуся	2	1,9	1	4,3	0,504 0,478
Діти	1	0,9	—	—	0,219 0,640
Інше	16	15,1	3	13,0	0,492 0,483

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців.

З урахуванням цього, нами було констатовано, що статистично значимо ($\chi^2 = 4,250$, $p = 0,039$) серед професійних військових відсутність родини відмічала більша кількість опитаних (34,8 %) порівняно з мобілізованими цивільними (16,0 %). Наявність же родини більшістю констатовано серед мобілізованих цивільних осіб (84,0 %) порівняно з кадровими військовими (65,2 %) – табл. 3.14.

В свою чергу, статистично не значимо кадрові військові переважно мешкали з партнером (52,2 %), як і мобілізовані цивільні, кількість яких була значно вищою (70,8 %; $\chi^2 = 2,972$, $p = 0,085$). Також, значна кількість військовослужбовців – учасників бойових дій мешкала одна, кількість яких серед професійних військових статистично значимо ($\chi^2 = 4,763$, $p = 0,029$) була вищою (30,4 %) порівняно з мобілізованими цивільними (12,3 %) – табл. 3.14.

Проживали з братом чи сестрою або з бабусею чи дідусем мала кількість опитаних серед кадрових військових (по 4,3 %), але їх кількість статистично не значимо була дещо вищою порівняно з мобілізованими цивільними (відповідно 2,8 %, $\chi^2 = 0,145$, $p = 0,703$ і 1,9 %, $\chi^2 = 0,504$, $p = 0,478$). При цьому, зі своїми дітьми мешкав лише 1 мобілізований цивільний (0,9 %), а з іншими членами родини статистично не значимо ($\chi^2 = 0,492$, $p = 0,483$) більше проживали мобілізовані цивільні (15,1 %) ніж кадрові військові (13,0 %) – табл. 3.14.

В свою чергу, нами також було з'ясовано розподіл характеристик родинної атмосфери серед військовослужбовців-респондентів залежно від їх професійної підготовки, що впливають на психологічний компонент їх особистісної цілісної «Я-концепції» та визначають емоційно-оцінний і духовно-ціннісний конструкти їх професійної «Я-концепції».

Так, статистично не значимими ($\chi^2 = 1,845$, $p = 0,764$) виявилися особливості психологічної обстановки в родинному колі опитаних. При цьому, серед респондентів більшість вказала на приязну обстановку як серед професійних військових (73,9 %), так і в когорті мобілізованих цивільних (70,8 %). Окрім цього, серед кадрових військових відзначалася нейтральна

(21,7 %) і незадовільна (4,3 %) психологічна обстановка, а в групі мобілізованих цивільних така обстановка відмічалася відповідно в 17,0 і 5,7 % випадків. В когорті мобілізованих цивільних ми фіксували ще й конфліктну (0,9 %) і напружену (5,7 %) психологічну родинну обстановку – табл. 3.15.

Таблиця 3.15

Характеристики родинної атмосфери військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від їх фахової підготовки (абс., %)

Показник	Мобілізований (n = 106)		Кадровий (n = 23)		χ^2 p
	абс.	%	абс.	%	
Психологічна обстановка вдома					
Конфліктна	1	0,9	—	—	1,845 0,764
Напружена	6	5,7	—	—	
Приязна	75	70,8	17	73,9	
Нейтральна	18	17,0	5	21,7	
Незадовільна	6	5,7	1	4,3	
Спільне в родині					
Обговорення проблем	52	49,1	10	43,5	0,236 0,627
Прийняття рішень	64	60,4	14	60,9	0,965 0,002
Прогулянки	54	50,9	12	52,2	0,915 0,011
Спілкування на різні теми	59	55,7	15	65,2	0,706 0,401
Інше	3	2,8	1	4,3	0,703 0,145
Матеріальний рівень					
Високий	5	4,7	—	—	5,463 0,362
Вище середнього	9	8,5	5	21,7	
Середній	67	63,2	14	60,9	
Нижче середнього	19	17,9	4	17,4	
Низький	4	3,8	—	—	
Дуже низький	2	1,9	—	—	

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців.

В свою чергу, усі військовослужбовці – учасники бойових дій як серед професійних військових, так і серед мобілізованих цивільних відзначали наявність гарних спільних родинних інтересів: обговорення проблем (відповідно 43,5 і 49,1 %), прийняття спільних рішень (відповідно 60,9 і

60,4 %), спільні прогулянки (відповідно 52,2 і 50,9 %), спілкування на різні теми (відповідно 65,2 і 55,7 %) та інші спільні інтереси (відповідно 4,3 і 2,8 %). Але, в усіх випадках статистичної значимої різниці визначено не було, окрім прийняття спільних рішень ($\chi^2 = 0,965$, $p = 0,002$) та спільних прогулянок ($\chi^2 = 0,915$, $p = 0,011$): відповідно $\chi^2 = 0,236$, $p = 0,627$ і $\chi^2 = 0,706$, $p = 0,401$ і $\chi^2 = 0,703$, $p = 0,145$ – табл. 3.15.

Слід вказати, що матеріальний рівень опитаних був кращим серед групи мобілізованих цивільних, які відмічали більшість середній статок (63,2 %) та вказували на наявність високого (4,7 %) і вище середнього (8,5 %) доходу, відзначаючи при цьому й невелику кількість низьких (3,8 %) і дуже низьких (1,9 %) статків. У групі ж професійних військових більшістю відзначався середній рівень (60,9 %) та констатувався також вище середнього (21,7 %) і нижче середнього (17,4 %) дохід. Але, різниця між цими показниками виявилася статистично не значимою ($\chi^2 = 5,463$, $p = 0,362$) – табл. 3.15.

Окрім цього, нами було досліджено й поширеність шкідливих звичок серед військовослужбовців – учасників бойових дій залежно від їх професійної підготовки, що надає значного впливу на фізичний компонент їх особистісної цілісної «Я-концепції» та визначає когнітивний конструкт їх професійної «Я-концепції».

Слід відзначити, що при цьому нами було отримано лише статистично не значимі результати. Так, переважна більшість опитаних відзначила наявність звички тютюнопаління, кількісно дещо більшим якого було серед мобілізованих цивільних (62,3 %) порівняно з професійними військовими (56,5 %, $\chi^2 = 0,608$, $p = 0,236$). При цьому, ми констатували статистично значиму значну кількість відсутності шкідливих звичок як серед професійних військових (34,8 %), так і серед мобілізованих цивільних (33,0 %, $\chi^2 = 0,871$, $p = 0,036$). Окрім цього, досить значима кількість військовослужбовців – учасників бойових дій зловживала алкоголем ($\chi^2 = 2,171$, $p = 0,141$) та вейпами ($\chi^2 = 2,916$, $p = 0,088$): відповідно професійні військові 17,4 і 8,7 % та мобілізовані цивільні 7,5 і 1,9 %. Також, серед мобілізованих цивільних в

деяких випадках ми фіксували зловживання наркотичними (0,9 %) та іншими (1,9 %) речовинами – табл. 3.16.

Таблиця 3.16

Характеристики поширеності шкідливих звичок військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від їх фахової підготовки (абс., %)

Шкідливі звички	Мобілізований (<i>n</i> = 106)		Кадровий (<i>n</i> = 23)		χ^2 <i>p</i>
	абс.	%	абс.	%	
Шкідливі звички					
Немає	35	33,0	8	34,8	0,871 0,036
Тютюнопаління	66	62,3	13	56,5	0,608 0,263
Вейпи	2	1,9	2	8,7	2,916 0,088
Алкоголь	8	7,5	4	17,4	2,171 0,141
Наркотичні речовини	1	0,9	—	—	0,640 0,219
Інше	2	1,9	—	—	0,441 0,507

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців.

Слід вказати, що нами було також отримано певні психологічні та професійні особливості виконання своїх професійних обов'язків військовослужбовцями – учасниками бойових дій, які визначають психологічний і професійний та фізичний конструкти їх особистісної цілісної «Я-концепції» та впливають на усі конструкти їх професійної «Я-концепції» (когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційний, поведінковий і духовно-ціннісний).

Так, було констатовано, що більш часте переживання стресових ситуацій було характерним для мобілізованих цивільних, які вказали на стикання з ними кожен день (21,7 %) і 1–2 рази на тиждень (23,6 %) на відміну від кадрових військових, які визначили їх відповідно серед 13,0 і 8,7 % (на нашу думку дана ситуація скоріш за все була пов'язана з професійною

підготовку кадрових військових та їх частіше розташування на більш віддалених позиціях від місця активних бойових дій) – табл. 3.17. Слід вказати, що статистичної значимості різниці цих характеристик нами отримано не було: $\chi^2 = 6,684$, $p = 0,245$.

Таблиця 3.17

Характеристики виконання своїх професійних обов'язків військовослужбовцями-респондентами, що знаходилися в кризових умовах залежно від їх фахової підготовки (абс., %)

Показник	Мобілізований (<i>n</i> = 106)		Кадровий (<i>n</i> = 23)		χ^2 <i>p</i>
	абс.	%	абс.	%	
Частота стресових реакцій					
Немає	27	25,5	6	26,1	6,684 0,245
Кожен день	23	21,7	3	13,0	
1–2 рази на тиждень	25	23,6	2	8,7	
Декілька разів на міс.	13	12,3	6	26,1	
1–2 рази на міс.	6	5,7	3	13,0	
Кілька на півроку	12	11,3	3	13,0	
Тривалість участі в активних бойових діях					
Не приймають участі	8	7,5	5	21,7	8,150 0,043
До 6 міс.	41	38,7	4	17,4	
6–12 міс.	27	25,5	4	17,4	
Більше 12 міс.	30	28,3	10	43,5	
Служба на:					
Лінії зіткнення	60	56,6	4	17,4	23,660 < 0,001
Першій лінії	21	19,8	5	21,7	
Другій лінії	12	11,3	3	13,0	
Третій–четвертій лініях	1	0,9	–	–	
Тиловому розміщенні	8	7,5	10	43,5	
Інше	4	3,8	1	4,3	
Кількість поранень					
Відсутні	31	29,2	16	69,6	13,763 0,008
1	60	56,6	5	21,7	
2	12	11,3	2	8,7	
3	2	1,9	–	–	
4 та більше	1	0,9	–	–	
Ступінь тяжкості останнього поранення					
Відсутні	31	29,2	16	69,6	5,922 0,115
Тяжке	28	26,4	–	–	
Середньої тяжкості	19	17,9	1	4,3	
Легке	28	26,4	6	26,1	

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців.

При цьому, відсутність таких ситуацій відмітили практично порівну професійні військовослужбовці (26,1 %) і мобілізовані цивільні (25,5 %). Що стосується рідшого стикання зі стресовими подіями при виконанні своїх професійних обов'язків, то, серед кадрових військових вони визначалися частіше, ніж серед мобілізованих цивільних: відповідно декілька разів на міс. 26,1 і 12,3 %, 1–2 рази на міс. – 13,0 й 5,7 % і кілька разів на півроку – 13,0 та 11,3 % – табл. 3.17. Слід вказати, що статистичної значимості різниці цих характеристик нами отримано не було: $\chi^2 = 6,684, p = 0,245$.

Статистично значимою ($\chi^2 = 8,150, p = 0,043$) виявилася різниця характеристик тривалості участі в активних бойових діях, де очікувано переважна більшість кадрових військових відмітила їх більшою за 12 міс. серед 43,5 % військових на відміну від мобілізованих цивільних (28,3 %). Також, значна кількість професійних військових (по 17,4 %) приймала участь в активних бойових діях на протязі 6–12 та до 6 міс. на відміну від мобілізованих цивільних, серед яких їх кількість була значно вищою (відповідно 25,5 і 38,7 %). В свою чергу, не приймали участі в активних бойових діях відповідно 21,7 % кадрових військових і 7,5 % мобілізованих цивільних – табл. 3.17.

Статистично значимою ($\chi^2 = 23,660, p < 0,001$) також визначилася характеристика несення військової служби. Так, очікувано, військовослужбовці з числа мобілізованих цивільних частіше служили на лінії зіткнення (56,6 %) на відміну від кадрових військових (17,4 %). При цьому, несення служби на першій та другій лініях оборони відзначали як кадрові військові, так і мобілізовані цивільні практично з однаковою частотою (відповідно 21,7 і 13,0 % та 19,8 і 11,3 %). На третій лінії оборони проходив службу лише 1 (0,9 %) військовий з числа мобілізованих цивільних, а в тиловому забезпеченні та в інших умовах більшість осіб несла службу з числа кадрових військових (відповідно 43,5 і 4,3 %) порівняно з мобілізованими цивільними (відповідно 7,5 і 3,8 %) – табл. 3.17.

Що стосується кількості поранень та їх тяжкості, то тут також було

визначено очікувані особливості. Але, в першому випадку їх різниця була статистично значимою ($\chi^2 = 13,763$, $p = 0,008$), а в другому – ні ($\chi^2 = 5,922$, $p = 0,115$). Так, серед кадрових військових значна кількість (69,6 %) відзначала відсутність поранень та лише одне поранення (21,7 %) на відміну від мобілізованих цивільних, серед яких ця кількість відповідно була 29,2 і 56,6 %. Два поранення констатувала практично однакова кількість військовослужбовців як серед кадрових військових (8,7 %), так і серед мобілізованих цивільних (11,3 %). В свою чергу, три та чотири й більше поранень фіксували лише мобілізовані цивільні (відповідно 1,9 і 0,9 %) – табл. 3.17.

При цьому, серед кадрових військових відзначалася переважна більшість легких поранень (26,1 %) та була невелика кількість поранень середньої тяжкості (4,3 %), а серед контингенту мобілізованих цивільних зустрічалися легкі і тяжкі поранення в 26,4 % випадків і середньої тяжкості – в 17,9 % – табл. 3.17.

В свою чергу, статистично незначимими виявилися результати щодо характеристик відпочинку та загального стану здоров'я військовослужбовців – учасників бойових дій залежно від їх військово-професійної підготовки, що впливає на фізичну складову їх особистісної цілісної «Я-концепції» безпосередньо визначаючи професійний конструкт і впливаючи на формування когнітивного конструкту їх професійної «Я-концепції».

Так, було визначено, що погіршення самопочуття на зміну погодних умов дуже часто більшістю відчують мобілізовані цивільні (18,9 %) порівняно з кадровими військовими (4,3 %; $\chi^2 = 4,714$, $p = 0,318$), які (в свою чергу) частіш за все мають такі відчуття рідко та часто (відповідно 30,4 і 21,7 %) на відміну від мобілізованих (відповідно 36,8 і 14,2 %). При цьому, тривалість нічного сну кадрові військові вказали більшістю 6–8 год. (73,9 %) на відміну від мобілізованих, у яких більшістю зустрічалася ця тривалість на рівні до 6 (47,2 %) і 6–8 (45,3 %) год. Але, статистична різниця виявилася

також статистично не значимою ($\chi^2 = 6,745, p = 0,080$) – табл. 3.18.

Таблиця 3.18

Характеристики відпочинку та загального стану здоров'я військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від їх фахової підготовки (абс., %)

Показник	Мобілізований (n = 106)		Кадровий (n = 23)		χ^2 p
	абс.	%	абс.	%	
Погіршення самопочуття на зміну погоди					
Ні	22	20,8	6	26,1	4,714 0,318
Дуже часто	20	18,9	1	4,3	
Часто	15	14,2	5	21,7	
Рідко	39	36,8	7	30,4	
Дуже рідко	10	9,4	4	17,4	
Тривалість нічного сну					
До 6 год.	50	47,2	6	26,1	6,745 0,080
6–8 год.	48	45,3	17	73,9	
8–10 год.	6	5,7	–	–	
10 та більше год.	2	1,9	–	–	
Ступінь відпочинку після сну					
Повністю	21	19,8	7	30,4	4,276 0,233
Наполовину	61	57,5	15	65,2	
Зовсім ні	18	17,0	1	4,3	
Інше	6	5,7	–	–	
Якість сну					
Достатній	29	27,4	10	43,5	2,328 0,127
Недостатній	26	24,5	5	21,7	0,081 0,777
Неспокійний	30	28,3	4	17,4	1,159 0,282
Проблеми засинання	23	21,7	2	8,7	2,045 0,153
Безсоння	16	15,1	–	–	3,963 0,047
Погані сни	13	12,3	2	8,7	0,234 0,682

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців.

Слід вказати, що ступінь відпочинку після сну більшістю в обох групах була зафіксована на рівні «наполовину» (відповідно кадрові військові та мобілізовані 65,2 і 57,5 %). Статистична різниця цього параметру також виявилася статистично не значимою ($\chi^2 = 4,276, p = 0,233$). Сон серед кадрових

військових статистично не значимо ($\chi^2 = 2,328$, $p = 0,127$) частіше був достатнім (43,5 %), значно переважаючи цей параметр групи мобілізованих, де частіш за все сон був достатнім (27,4 %) і недостатнім (24,5 %). Окрім цього, як кадрові військові, так і мобілізовані цивільні статистично не значимо відзначали неспокійний сон (відповідно 17,4 і 28,3 %; $\chi^2 = 1,159$, $p = 0,282$) та проблеми засинання (відповідно 8,7 і 21,7 %; $\chi^2 = 2,045$, $p = 0,153$). Також, відзначалися погані сни (відповідно 8,7 і 12,3 %; $\chi^2 = 0,234$, $p = 0,682$) та безсоння (тільки серед мобілізованих – 15,1 %) – табл. 3.18.

Окрім цього, нами було визначено вплив на психосоціальні характеристики військовослужбовців – учасників бойових дій місця несення військової служби.

Так, статистично значимо ($\chi^2 = 11,590$; $p = 0,003$) очікувано серед контингенту жінок – військовослужбовців більшість проходила військову службу в тилу (26,1 %) порівняно з лінією зіткнення (3,1 %) та 2–4 лінією оборони (7,1 %) – табл. 3.19.

Таблиця 3.19

Соціальні характеристики військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від місця несення військової служби (абс., %)

Показник	Служба на лінії:						χ^2 p
	зіткнення ($n = 64$)		2–4 ($n = 42$)		тиловій ($n = 23$)		
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	
Стать							
Чоловіки	62	96,9	39	92,9	17	73,9	11,590 0,003
Жінки	2	3,1	3	7,1	6	26,1	
Вік							
До 30 років	17	26,6	6	14,3	10	43,5	7,339 0,119
30–45 років	31	48,4	23	54,8	10	43,5	
45 та вище років	16	25,0	13	31,0	3	13,0	
Місце мешкання							
Місто	28	43,8	27	64,3	16	69,6	8,826 0,066
СМТ	6	9,4	4	9,5	3	13,0	
Село	30	46,9	11	26,2	4	17,4	

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками груп військовослужбовців лінії зіткнення, 2–4 ліній оборони та тилу.

При цьому, статистично не значимо ($\chi^2 = 7,339$; $p = 0,119$) більшість військовослужбовців – учасників бойових дій була у віці 30–45 років (відповідно тил – 43,5 %, 2–4 лініях оборони – 54,8 % та лінії зіткнення – 48,4 %). Більшість же військових, очікувано статистично незначимо ($\chi^2 = 8,826$; $p = 0,066$) мешкала в місті (відповідно тил – 69,6 %, 2–4 лініях оборони – 64,3 % та лінії зіткнення – 43,8 %), вказуючи, що мешканці села частіше проходили військову службу на лінії зіткнення (46,9 %), порівняно з 2–4 лініями оборони – 26,2 % та з тилом – 17,4 % – табл. 3.19. Визначені особливості цілковито визначають фізичну та професійну складову цілісної особистісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та на впливають на формування когнітивного, мотиваційного та поведінкового конструктів їх професійної «Я-концепції».

В свою чергу, при вивченні освітніх характеристик військовослужбовців – учасників бойових дій залежно від місця несення ними військової служби також визначено певні особливості – табл. 3.20.

Таблиця 3.20

Освітні характеристики військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від місця несення військової служби (абс., %)

Освіта	Служба на лінії:						χ^2 p
	зіткнення ($n = 64$)		2–4 ($n = 42$)		тиловий ($n = 23$)		
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	
Вчений ступінь	–	–	–	–	1	4,3	28,665 0,001
Вища	12	18,8	13	31,0	14	60,9	
Незакінчена вища	8	12,5	3	7,1	4	17,4	
Середня спеціальна	31	48,4	23	54,8	3	13,0	
Середня	11	17,2	3	7,1	1	4,3	
Незакінчена середня	2	3,1	–	–	–	–	

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками груп військовослужбовців лінії зіткнення, 2–4 ліній оборони та тилу.

Слід вказати, що даний психосоціальний компонент значно впливає на емоційно-оцінний, поведінковий, когнітивний і духовно-ціннісний

конструкти їх професійної «Я-концепції» та формує цілісну особистісну «Я-концепцію». Так, очікувано, статистично значимо ($\chi^2 = 28,665$; $p = 0,001$) було констатовано значну перевагу отриманої вищої та незакінченої вищої освіти у військовослужбовців, що несли службу в тилкових умовах (відповідно 60,9 і 17,4 %) порівняно з 2–4 лініями оборони (відповідно 31,0 і 1,7 %) та лінією безпосереднього зіткнення (відповідно 18,8 і 12,5 %). При цьому, отримана середня спеціальна та середня освіта переважали у осіб, що несли службу на лінії безпосереднього зіткнення (відповідно 48,4 та 17,2 %) і на 2–4 лініях оборони (відповідно 54,8 і 7,1 %) на відміну від військовослужбовців тилу (відповідно 13,0 і 4,3 %) – табл. 3.20.

Також, нами було вивчено професійні службові характеристики військовослужбовців – учасників бойових дій залежно від місця несення ними військової служби, що визначають їх професійну цілісну особистісну «Я-концепційну» складову та впливають на когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційний, поведінковий і духовно-ціннісний конструкти їх професійної «Я-концепції».

Так, визначається, що статистично значимо ($\chi^2 = 45,075$; $p < 0,001$) очікувано серед військових, що проходили службу в тилкових умовах більшість була офіцерського складу (65,2 %) порівняно з рядовими (30,4 %) та сержантами (4,3 %). На 2–4 же лініях оборони більшість служила рядових (73,8 %) порівняно зі сержантами (14,3 %) і офіцерами (11,9 %). При цьому, ті, що проходили військову службу на лінії зіткнення переважно мали звання «рядовий» (71,9 %) порівняно зі сержантським (23,4 %) та офіцерським (4,7 %). Очікувано, але статистично не значимо ($p = 0,106$) триваліше проходили службу в тилу ($3,51 \pm 2,75$ років), порівняно з 2–4 лініями оборони ($2,36 \pm 2,30$ років) та лінією зіткнення ($2,16 \pm 3,52$ років); але, з початку повномасштабного вторгнення статистично не значимо ($p = 0,125$) триваліше проходили службу на 2–4 лініях оборони ($17,2 \pm 6,33$ міс.) та в тилу ($15,95 \pm 7,32$ міс.) порівняно з лінією безпосереднього зіткнення ($14,5 \pm 5,39$ міс.) – табл. 3.21.

Таблиця 3.21

Професійні службові характеристики військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від місця несення військової служби (абс., %, $M \pm SD$)

Показник	Служба на лінії:						χ^2 p
	зіткнення ($n = 64$)		2–4 ($n = 42$)		тиловій ($n = 23$)		
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	
Звання							
Рядовий	46	71,9	31	73,8	7	30,4	45,075 < 0,001
Сержант	15	23,4	6	14,3	1	4,3	
Офіцер	3	4,7	5	11,9	15	65,2	
Років на службі усього	2,16 ± 3,52		2,36 ± 2,30		3,51 ± 2,75		0,106
Років на службі з початку вторгнення	14,5 ± 5,39		17,2 ± 6,33		15,95 ± 7,32		0,125
Психологічна обстановка в колективі							
Конфліктна	1	1,6	1	2,4	2	8,7	5,383 0,864
Напружена	8	12,5	3	7,1	3	13,0	
Приязна	25	39,1	15	35,7	8	34,8	
Нейтральна	27	42,2	21	50,0	8	34,8	
Незадовільна	1	1,6	1	2,4	1	4,3	
Інша	2	3,1	1	2,4	1	4,3	
Виконання своїх професійних обов'язків							
Дуже добре	10	15,6	7	16,7	4	17,4	5,303 0,725
Добре	28	43,8	20	47,6	13	56,5	
Задовільно	18	28,1	13	31,0	5	21,7	
Незадовільно	4	6,3	2	4,8	1	4,3	
Інше	4	6,3	—	—	—	—	

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками груп військовослужбовців лінії зіткнення, 2–4 ліній оборони та тилу.

Слід вказати, що в усіх військових колективах більшістю вказувалася приязна та нейтральна психологічна обстановка (відповідно тилова служба – по 34,8 %, 2–4 лінії оборони – 35,7 і 50,0 % та лінія зіткнення – 39,1 і 42,2 %). Але, зустрічалася й конфліктна та напружена психологічна обстановка в колективі (відповідно тилова служба – 8,7 і 13,0 %, 2–4 лінії оборони – 2,4 і 7,1 % та лінія зіткнення – 1,6 та 12,5 %). Вірогідність різниці виявилася статистично не значимою і склала $\chi^2 = 5,383$; $p = 0,864$. В цілому ж усі військовослужбовці справлялися з виконанням своїх професійних обов'язків добре, задовільно та дуже добре (відповідно тилова служба – 56,5 і 21,7 та

17,4 %, 2–4 лінії оборони – 47,6 і 31,0 та 16,7 % й лінія зіткнення – 43,8 та 28,1 і 15,6 %) – табл. 3.21.

За типом темпераменту статистично не значимо ($\chi^2 = 4,569$; $p = 0,600$) серед усіх військовослужбовців переважали сангвініки та флегматики (відповідно тилова служба – 47,8 і 39,1 %, 2–4 лінії оборони – 38,1 та 35,7 і лінія зіткнення – 39,1 та 34,4 %) порівняно з холериками та меланхоліками (відповідно тил – 13,0 %, 2–4 лінія оборони – 9,5 і 16,7 і лінія зіткнення – 14,1 й 12,5 %) – табл. 3.22.

Таблиця 3.22

Типологічні особистісні характеристики військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від місця несення військової служби (абс., %)

Тип особистості	Служба на лінії:						χ^2 p
	зіткнення ($n = 64$)		2–4 ($n = 42$)		тиловий ($n = 23$)		
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	
Тип особистості							
Меланхолік	8	12,5	7	16,7	–	–	4,569 0,600
Холерик	9	14,1	4	9,5	3	13,0	
Флегматик	22	34,4	15	35,7	9	39,1	
Сангвінік	25	39,1	16	38,1	11	47,8	

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками груп військовослужбовців лінії зіткнення, 2–4 ліній оборони та тилу.

Дана особливість відзначала, що всі військовослужбовці в переважній більшості (особливо при несенні служби в тилу) природньо мали та в процесі несення служби напрацювали й закріпили такі риси, як спокійність, врівноваженість, не часте виявлення емоції, велика терплячість та самоконтроль, неконфліктність, надійність та обережність у своїх рішеннях. Окрім цього, вони характеризувалися працездатністю, високим рівнем сконцентрованості, відкритістю, добродушністю та оптимізмом, товариськістю та соціальною контактністю, що впливало на психофізичні конструкти їх цілісної особистісної «Я-концепції» та формувало когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційний, поведінковий і духовно-ціннісний

конструкти їх професійної «Я-концепції».

За родинними характеристиками статистично не значимо ($\chi^2 = 4,265$; $p = 0,119$) в цілому переважали військовослужбовці, що мали сім'ю (більшістю, ті, які проходили військову службу на лінії зіткнення (87,5 %), порівняно з 2–4 лініями оборони (76,2 %) та тилом (69,6 %). При цьому, статистично значимо ($\chi^2 = 7,729$; $p = 0,021$) більшість проживала з партнером (лінія зіткнення – 75,0 %, 2–4 лінії оборони – 69,0 % і тил – 43,5 %). Також, статистично не значимо ($\chi^2 = 2,104$; $p = 0,349$) було зафіксовано високий відсоток військовослужбовців, що мешкали одні (лінія зіткнення – 10,9 %, 2–4 лінії оборони – 19,0 % і тил – 21,7 %) – табл. 3.23.

Таблиця 3.23

Характеристики складу родини військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від місця несення військової служби (абс., %)

Показник	Служба на лінії:						χ^2 p
	зіткнення ($n = 64$)		2–4 ($n = 42$)		тиловій ($n = 23$)		
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	
Наявність родини							
Є	56	87,5	32	76,2	16	69,6	4,265
Немає	8	12,5	10	23,8	7	30,4	0,119
Мешкання							
Один	7	10,9	8	19,0	5	21,7	2,104 0,349
З партнером	48	75,0	29	69,0	10	43,5	7,729 0,021
Брат/сестра	3	4,7	–	–	1	4,3	1,999 0,368
Бабуся/дідусь	2	3,1	1	2,4	–	–	0,728 0,695
Діти	–	–	1	2,4	–	–	2,088 0,352
Інше	7	10,9	4	9,5	8	30,4	4,121 0,127

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками груп військовослужбовців лінії зіткнення, 2–4 ліній оборони та тилу.

Визначені особливості формували психологічну складову їх особистісної цілісної «Я-концепції» дій та визначали емоційно-оцінний та

духовно-ціннісний конструкти їх професійної «Я-концепції».

За психологічною ж обстановкою в родинному колі більшість усіх військовослужбовців – учасників бойових дій статистично не значимо ($\chi^2 = 5,189$; $p = 0,723$) відмічали її як приязну та нейтральну (відповідно тилова служба – 82,6 і 13,0 %, 2–4 лінії оборони – 73,8 та 19,0 і лінія зіткнення – 65,6 та 18,8 %) порівняно з напруженою та незадовільною (відповідно тил – 4,3 %, 2–4 лінії оборони – 2,4 і 4,8 та лінія зіткнення – 7,8 й 6,3 %) – табл. 3.24.

Таблиця 3.24

Характеристики родинної атмосфери військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від місця несення військової служби (абс., %)

Показник	Служба на лінії:						χ^2 p
	зіткнення ($n = 64$)		2–4 ($n = 42$)		тиловій ($n = 23$)		
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	
Психологічна обстановка вдома							
Конфліктна	1	1,6	—	—	—	—	5,189 0,737
Напружена	5	7,8	1	2,4	—	—	
Приязна	42	65,6	31	73,8	19	82,6	
Нейтральна	12	18,8	8	19,0	3	13,0	
Незадовільна	4	6,3	2	4,8	1	4,3	
Спільне в родині							
Обговорення проблем	31	48,4	22	52,4	9	39,1	1,052 0,591
Прийняття рішень	40	62,5	26	61,9	12	52,2	0,809 0,667
Прогулянки	31	48,4	25	59,5	10	43,5	1,909 0,385
Спілкування на різні теми	36	56,3	22	52,4	16	69,6	1,859 0,395
Інше	2	3,1	1	2,4	1	4,3	0,192 0,909
Матеріальний рівень							
Високий	2	3,1	3	7,1	—	—	22,780 0,012
Вище середнього	2	3,1	5	11,9	7	30,4	
Середній	43	67,2	28	66,7	10	43,5	
Нижче середнього	11	17,2	6	14,3	6	26,1	
Низький	4	6,3	—	—	—	—	
Дуже низький	2	3,1	—	—	—	—	

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками груп військовослужбовців лінії зіткнення, 2–4 ліній оборони та тилу.

Слід вказати, що найбільший відсоток приязної родинної обстановки констатувався серед тилових військових, що вказувало на деякий «перенос» умов несення військової служби на родинні стосунки, вказуючи на дисгармонізацію серед інших військових «Я-родинного» конструкту – табл. 3.24.

При цьому, емоційно-комунікативна родинна обстановка теж статистично не значимо вказувала на досить вагомі недоліки, визначаючи порушення сімейного конструкту «Я-концепції». Так, лише близько половини респондентів, які проходили військову службу як в тилу, так і на 2–4 лініях оборони та на лінії зіткнення вказали на спільне обговорення проблем (відповідно 48,4 і 52,4 та 39,1 %; $\chi^2 = 1,052$; $p = 0,591$), спільне прийняття рішень (відповідно 62,5 й 61,9 і 52,2 %; $\chi^2 = 0,809$; $p = 0,667$), спільні прогулянки (відповідно 48,4 і 59,5 та 43,5 %; $\chi^2 = 1,909$; $p = 0,385$) та спілкування на різноманітні теми (відповідно 56,3 та 52,4 та 69,6 %; $\chi^2 = 1,859$; $p = 0,395$). Матеріальні ж родинні статки статистично значимо ($\chi^2 = 22,780$; $p = 0,012$) в переважній більшості були на середньому та нижче середнього рівні (відповідно тилова служба – 43,5 і 26,1 %, 2–4 лінії оборони – 66,7 та 14,3 % й лінія зіткнення – 67,2 та 17,2 %) порівняно з високими й вище середнього статками (відповідно тил – 30,4 %, 2–4 лінії оборони – 7,1 та 11,9 % й лінія зіткнення – по 3,1 %). Слід вказати, що очікувано більш кращими матеріальні статки були серед тилових військових, де більшістю проходять службу кадрові офіцери – табл. 3.24.

Визначені особливості формують психологічний конструкт особистісної цілісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та впливають на емоційно-оцінний і духовно-ціннісний конструкти їх професійної «Я-концепції».

В свою чергу, за поширенням шкідливих звичок очікувано статистично значимо ($\chi^2 = 9,945$; $p = 0,007$) їх відсутність відзначала значна кількість осіб, що проходили військову службу в тилу (60,9 %) порівняно з 2–4 лініями оборони та лінією зіткнення (відповідно 23,8 і 29,7 %). При цьому, висока доля

поширеності статистично значимо ($\chi^2 = 13,193$; $p = 0,001$) припадала на тютюнопаління (відповідно тил – 30,4 %, 2–4 лінії оборони – 76,2 % і лінія зіткнення – 62,5 %) та статистично не значимо ($\chi^2 = 5,411$; $p = 0,067$) – на алкогольну залежність (відповідно тилова служба – 21,7 %, 2–4 лінії оборони – 4,8 % і лінія зіткнення – 7,8 %). При цьому, статистично значимо ($p = 0,007$) тривалість шкідливих звичок значно переважала серед військовослужбовців, що служили на лінії зіткнення ($12,68 \pm 11,39$ років) і на 2–4 лініях оборони ($14,42 \pm 11,72$ років) порівняно з тиловими військовослужбовцями ($5,60 \pm 8,64$ років) – табл. 3.25. Таким чином, висока доля поширеності шкідливих звичок вказує на можливі впливи на фізичну складову особистісної цілісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій і формують когнітивний конструкт їх професійної «Я-концепції».

Таблиця 3.25

Характеристики поширеності шкідливих звичок військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від місця несення військової служби (абс., %)

Шкідливі звички	Служба на лінії:						χ^2 p
	зіткнення ($n = 64$)		2–4 ($n = 42$)		тиловій ($n = 23$)		
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	
Шкідливі звички							
Немає	19	29,7	10	23,8	14	60,9	9,945 0,007
Тютюнопаління	40	62,5	32	76,2	7	30,4	13,193 0,001
Вейпи	3	4,7	–	–	1	4,3	1,999 0,368
Алкоголь	5	7,8	2	4,8	5	21,7	5,411 0,067
Наркотичні речовини	1	1,6	–	–	–	–	1,024 0,599
Інше	1	1,6	1	2,4	–	–	0,552 0,759
Тривалість шкідливих звичок	12,68 ± 11,39		14,42 ± 11,72		5,60 ± 8,64		0,007

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками груп військовослужбовців лінії зіткнення, 2–4 ліній оборони та тилу.

Респонденти статистично не значимо ($\chi^2 = 10,743$; $p = 0,378$) вказували на стресові навантаження кожного дня та 1–2 рази на тиждень, частіше на лінії зіткнення (відповідно 26,6 і 20,3 %) та на 2–4 лініях оборони (відповідно 14,3 і 26,2 %) порівняно з тилом (відповідно по 13,0 %) – табл. 3.26.

Таблиця 3.26

Характеристики виконання своїх професійних обов’язків військовослужбовцями-респондентами, що знаходилися в кризових умовах залежно від місця несення військової служби (абс., %)

Показник	Служба на лінії:						χ^2 p
	зіткнення ($n = 64$)		2–4 ($n = 42$)		тиловий ($n = 23$)		
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	
Частота стресових реакцій							
Немає	15	23,4	13	31,0	5	21,7	10,743 0,378
Кожен день	17	26,6	6	14,3	3	13,0	
1–2 рази на тиждень	13	20,3	11	26,2	3	13,0	
Декілька разів на міс.	8	12,5	7	16,7	4	17,4	
1–2 рази на міс.	4	6,3	1	2,4	4	17,4	
Кілька на півроку	7	10,9	4	9,5	4	17,4	
Тривалість участі в активних бойових діях							
Не приймають участі	–	–	1	2,4	12	52,2	63,517 < 0,001
До 6 міс.	26	40,6	15	35,7	4	17,4	
6–12 міс.	22	34,4	6	14,3	3	13,0	
Більше 12 міс.	16	25,0	20	47,6	4	17,4	
Служба на:							
Лінії зіткнення	64	100,0	–	–	–	–	258,000 < 0,001
Першій лінії	–	–	26	61,9	–	–	
Другій лінії	–	–	15	35,7	–	–	
Третій–четвертій лініях	–	–	1	2,4	–	–	
Тиловому розміщенні	–	–	–	–	18	78,3	
Інше	–	–	–	–	5	21,7	
Кількість поранень							
Відсутні	11	17,2	20	47,6	16	69,6	25,986 0,001
1	40	62,5	18	42,9	7	30,4	
2	10	15,6	4	9,5	–	–	
3	2	3,1	–	–	–	–	
4 та більше	1	1,6	–	–	–	–	
Ступінь тяжкості останнього поранення							
Відсутні	27	42,2	35	83,3	23	100,0	35,303 < 0,001
Тяжке	8	12,5	–	–	–	–	
Середньої тяжкості	12	18,8	4	9,5	–	–	
Легке	17	26,6	3	7,1	–	–	

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками груп військовослужбовців лінії зіткнення, 2–4 ліній оборони та тилу.

При цьому, статистично значимою ($\chi^2 = 63,517$; $p < 0,001$) визначилася перевага досить тривалої (6–12 міс. та більше 12 міс.) участі в бойових діях респондентів, вказуючи на значні можливості стресогенних впливів і розвитку ознак посттравматичного стресового розладу з порушеннями психологічного конструкту «Я-концепції» (відповідно тилова служба – 13,0 і 17,4 %, 2–4 лінії оборони – 14,3 та 47,6 і лінія зіткнення – 34,4 та 25,0 %) – табл. 3.26.

На можливі порушення фізичного конструкту особистісної цілісної «Я-концепції» вказували анамнестичні результати щодо кількості та тяжкості поранень військовослужбовців – учасників бойових дій. Так, очікувано статистично значимо ($\chi^2 = 25,986$; $p = 0,001$) значний відсоток одного та двох поранень відзначався серед військових, які проходили службу на лінії зіткнення (відповідно 62,5 і 15,6 %) та на 2–4 лініях оборони (відповідно 42,9 і 9,5 %) порівняно зі службою в тилових умовах (лише одне поранення в 30,4 %). При цьому, очікувано статистично значимо ($\chi^2 = 35,303$; $p < 0,001$) тяжким поранення було лише серед тих, хто проходив службу на лінії зіткнення (12,5 %), а середньотяжким – на лінії зіткнення (18,8 %) і на 2–4 лініях оборони (9,5 %) – табл. 3.26.

Таким чином, дані особливості формують психологічний, професійний та фізичний конструкти особистісної цілісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій і впливають на усі конструкти їх професійної «Я-концепції» (когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційний, поведінковий і духовно-ціннісний).

На можливі порушення фізичної складової особистісної цілісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій з безпосереднім впливом на формування її професійного конструкту та на когнітивний конструкт їх професійної «Я-концепції» вказували також результати емпіричного дослідження щодо характеристик здоров'я респондентів. Так, статистично не значимо ($\chi^2 = 13,910$; $p = 0,084$) серед значної кількості респондентів-військовослужбовців відзначалися досить часті та часті погіршення самопочуття на зміну погодних умов, які частіше констатувалися

при службі на лінії зіткнення (відповідно 25,0 і 15,6 %) та на 2–4 лініях оборони (відповідно 7,1 і 16,7 %) порівняно зі службою в тилу (відповідно 8,7 і 13,0 %) – табл. 3.27.

Таблиця 3.27

Характеристики відпочинку та загального стану здоров'я військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах залежно від місця несення військової служби (абс., %)

Показник	Служба на лінії:						χ^2 p
	зіткнення ($n = 64$)		2–4 ($n = 42$)		тиловий ($n = 23$)		
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	
Погіршення самопочуття на зміну погоди							
Ні	13	20,3	9	21,4	6	26,1	13,910 0,084
Дуже часто	16	25,0	3	7,1	2	8,7	
Часто	10	15,6	7	16,7	3	13,0	
Рідко	18	28,1	21	50,0	7	30,4	
Дуже рідко	7	10,9	2	4,8	5	21,7	
Тривалість нічного сну							
До 6 год.	32	50,0	19	45,2	5	21,7	9,784 0,134
6–8 год.	26	40,6	22	52,4	17	73,9	
8–10 год.	4	6,3	1	2,4	1	4,3	
10 та більше год.	2	3,1	—	—	—	—	
Ступінь відпочинку після сну							
Повністю	13	20,3	8	19,0	8	34,8	8,628 0,196
Наполовину	35	54,7	30	71,4	12	52,2	
Зовсім ні	13	20,3	3	7,1	2	8,7	
Інше	3	4,7	1	2,4	1	4,3	
Якість сну							
Достатній	18	28,1	11	26,2	10	43,5	2,373 0,305
Недостатній	14	21,9	14	33,3	3	13,0	3,675 0,159
Неспокійний	15	23,4	15	35,7	4	17,4	3,128 0,209
Проблеми засинання	13	20,3	7	16,7	5	21,7	0,315 0,854
Безсоння	11	17,2	4	9,5	1	4,3	3,043 0,218
Погані сни	10	15,6	4	9,5	1	4,3	2,362 0,307

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками груп військовослужбовців лінії зіткнення, 2–4 ліній оборони та тилу.

При цьому, недостатня тривалість нічного сну (до 6 год.) також статистично не значимо ($\chi^2 = 9,784$; $p = 0,134$) частіше констатувалася при службі на лінії зіткнення (50,0 %) та на 2–4 лініях оборони (45,2 %) порівняно зі службою в тилу (21,7 %). Після сну військові статистично не значимо ($\chi^2 = 8,628$; $p = 0,196$) відчували себе переважно наполовину чи зовсім не відпочившими (відповідно тилова служба – 52,2 і 8,7 %, 2–4 лінія оборони – 71,4 та 7,1 і лінія зіткнення – 54,7 та 20,3 %), відзначаючи частіше на лінії зіткнення та на 2–4 лініях оборони порівняно з тилем несення служби недостатність сну (відповідно 21,9 і 33,3 та 13,0 %), його неспокійність (відповідно 23,4 і 35,7 та 17,4 %) та проблеми засинання (відповідно 20,3 та 16,7 і 21,7 %) й безсоння (відповідно 17,2 і 9,5 та 4,3 %) і погані сни (відповідно 15,6 і 9,5 та 4,5 %) – табл. 3.27. отримані результати статистичної значимості не визначили – табл. 3.27.

3.3 Особливості формування окремих психохарактерологічних конструктів особистісної та професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій як результат їх професійної діяльності

Першочергово нами було визначено особливості соціальної та професійної адаптації військовослужбовців – учасників бойових дій, як необхідної передумови формування їх професійної «Я-концепції» за методикою «Діагностика психологічних механізмів соціальної адаптації» (Чухрій І.).

Так, за механізмами соціальної адаптації серед військовослужбовців – учасників бойових дій переважали поведінкові та пізнавальні адаптивні (відповідно $11,49 \pm 2,48$ і $11,35 \pm 2,10$ балів) психологічні механізми та комунікативні й емоційно-афективні дезадаптивні (відповідно $5,51 \pm 3,41$ і $5,03 \pm 2,83$ балів) – табл. 3.28

Таблиця 3.28

**Психологічні механізми соціальної адаптації військовослужбовців-
респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($M \pm SD$)**

Механізми	Групи порівняння		p			
в цілому (n = 129)						
адаптивні						
Пізнавальні	11,35 ± 2,10		—			
Поведінкові	11,49 ± 2,48					
Емоційно-афективні	9,99 ± 2,80					
Комунікативні	9,63 ± 2,80					
Мотиваційно-вольові	10,36 ± 2,44					
дезадаптивні						
Пізнавальні	3,67 ± 2,09		—			
Поведінкові	3,50 ± 2,49					
Емоційно-афективні	5,03 ± 2,83					
Комунікативні	5,51 ± 3,41					
Мотиваційно-вольові	4,64 ± 2,44					
професійні службові характеристики						
	мобілізований (n = 106)		кадровий (n = 23)		p1-2*	
адаптивні						
Пізнавальні	11,37 ± 2,07		11,26 ± 2,30		0,906	
Поведінкові	11,41 ± 2,54		11,87 ± 2,18		0,472	
Емоційно-афективні	9,80 ± 2,86		10,87 ± 2,34		0,102	
Комунікативні	9,56 ± 2,82		9,96 ± 2,79		0,660	
Мотиваційно-вольові	10,35 ± 2,54		10,39 ± 1,92		0,919	
дезадаптивні						
Пізнавальні	3,65 ± 2,06		3,74 ± 2,30		0,874	
Поведінкові	3,58 ± 2,55		3,13 ± 2,18		0,501	
Емоційно-афективні	5,23 ± 2,89		4,13 ± 2,34		0,098	
Комунікативні	5,61 ± 3,53		5,04 ± 2,79		0,647	
Мотиваційно-вольові	4,65 ± 2,54		4,61 ± 1,92		0,919	
служба на лінії:						
	зіткнення (n = 64)	2–4 (n = 42)	тиловій (n = 23)	p1-2	p1-3	p2-3
адаптивні						
Пізнавальні	11,17 ± 2,11	11,60 ± 1,81	11,39 ± 2,57	0,299	0,425	0,928
Поведінкові	11,22 ± 2,61	11,88 ± 2,42	11,52 ± 2,19	0,197	0,698	0,502
Емоційно-афективні	9,67 ± 2,79	10,55 ± 2,86	9,87 ± 2,65	0,120	0,735	0,351
Комунікативні	9,14 ± 2,90	10,10 ± 2,52	10,13 ± 2,90	0,148	0,201	0,825
Мотиваційно-вольові	10,23 ± 2,45	10,76 ± 2,37	9,96 ± 2,53	0,286	0,652	0,226
дезадаптивні						
Пізнавальні	3,86 ± 2,09	3,40 ± 1,81	3,61 ± 2,57	0,271	0,389	0,928
Поведінкові	3,77 ± 2,63	3,10 ± 2,42	3,48 ± 2,19	0,198	0,716	0,928
Емоційно-афективні	5,33 ± 2,79	4,52 ± 2,96	5,13 ± 2,65	0,147	0,735	0,377
Комунікативні	6,19 ± 3,94	4,83 ± 2,56	4,87 ± 2,90	0,104	0,175	0,901
Мотиваційно-вольові	4,77 ± 2,45	4,24 ± 2,37	5,04 ± 2,53	0,286	0,652	0,226

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками: p_{1-2}^* – групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців, p_{1-2} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та 2–4 ліній оборони, p_{1-3} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та тилу, p_{2-3} – груп військовослужбовців 2–4 ліній оборони та тилу.

Таким чином, обстежені військовослужбовці – учасники бойових дій відзначалися такою особистісною поведінкою, яка характеризувалася активною співпрацею з більш досвідченими товаришами по службі та за необхідності пошуком підтримки в професійному оточенні з проявами відповідної підтримки своїм побратимам у напрямку подолання будь-яких професійних та особистих труднощів. Окрім цього, військовослужбовці при виконанні своїх професійних обов'язків відзначалися постійним пошуком компромісів та активною співпрацею з оточуючими, активним прийняттям «боротьби» та ретельним аналізом виникаючих труднощів із визначенням можливих шляхів їх подолання, набуттям та застосуванням індивідуального адаптаційного потенціалу й досвіду, підвищеною самооцінкою та самоконтролем, усвідомленням власної особистісної професійної цінності, вірою у власні ресурсні можливості подолання складних ситуацій і проявами активності у контексті психосоціальної активності свого професійного оточення. Дані психологічні особливості, на нашу думку, були напрацьовані під впливом особливостей виконання своїх професійних обов'язків (участь в бойових діях), які характеризуються досить значними психоемоційними та психофізіологічними перенавантаженнями й напрацюванням «психологічної стійкості» та продукуванням відповідних особистісних психологічних можливостей подолання даних кризових ситуацій. Слід вказати, що дані психологічні механізми провокували й певні негативні психологічні «моменти», які відзначали можливий розвиток стійкого пригніченого емоційного стану з відчуттям певної «безнадії» та «піддатливості», що супроводжувалися проявами злості та особистісної й колективної провини та часом проявлялися неадекватними та конфліктними формами спілкування, асоціальною поведінкою, міжособистісними та груповими конфліктами – табл. 3.28.

Дані адаптивні стратегії в більшій мірі були вираженими серед кадрових військових, які мали певну фахову підготовку та достатній рівень психологічної готовності характерними для військових, що проходили службу

на 2–4 лініях оборони й в тилу (з огляду на переважне несення служби на цих позиціях саме кадрових військових). Дезадаптивні ж стратегії були значно вираженішими серед мобілізованих цивільних та серед осіб, що проходили службу на 2–4 лініях й в тилу, характеризуючи значну психологічну «неготовність» долати наднормові психоемоційні та психофізіологічні перенавантаження та визначаючи їх більш деструктивний вплив на психічну сферу військовослужбовців, розвиток у них бойових стресових реакцій. Дані особливості й підтверджували трансформуючий вплив на усі структурні конструкти професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та розвиток значного «дисбалансу» усіх її складових – табл. 3.28.

Так, відповідні значення для поведінкових та пізнавальних адаптивних психологічних механізмів у групі кадрових військових склали відповідно $11,87 \pm 2,18$ і $11,26 \pm 2,30$ балів, а серед мобілізованих цивільних – відповідно $11,41 \pm 2,54$ та $11,37 \pm 2,07$ балів. Відповідні значення у групах тилових військовослужбовців та тих, хто несе службу на 2–4 лініях оборони склали $11,52 \pm 2,19$ і $11,39 \pm 2,57$ та $11,88 \pm 2,42$ і $11,60 \pm 1,81$ балів, що було значно вищим, чим у групі військових, що несли службу на лінії безпосереднього зіткнення (відповідно $11,22 \pm 2,61$ й $11,17 \pm 2,11$). За комунікативними та емоційно-афективними дезадаптивними психологічними механізмами значна перевага була відзначена серед мобілізованих цивільних порівняно з кадровими військовими (відповідно $5,61 \pm 3,53$ і $5,23 \pm 2,89$ й $5,04 \pm 2,79$ і $4,13 \pm 2,34$ балів) та у групі осіб, що несли службу в тилових умовах та на 2–4 лініях зіткнення (відповідно $10,10 \pm 2,52$ і $10,55 \pm 2,86$ та $10,13 \pm 2,90$ і $9,87 \pm 2,65$ балів) порівняно з лінією безпосереднього зіткнення (відповідно $9,14 \pm 2,90$ і $9,67 \pm 2,79$ балів) – табл. 3.28. Але, різниця у всіх випадках виявилася статистично не значимою.

В подальшому, нами було визначено особливості формування когнітивного конструкту за допомогою методики ШОВТС (IES-R) та «Міссісіпська шкала для оцінки посттравматичних реакцій (військовий варіант)».

Так, за отриманими даними шкали ШОВТС у військовослужбовців – учасників бойових дій було констатовано значно негативні емоційно-особистісні особливості, які розвинулися в наслідок суб'єктивного сприйняття загрози отримати бойову психологічну травму при участі в бойових діях. В цілому, слід вказати, що військовослужбовці мали значні прояви посттравматичного стресового розладу ($29,32 \pm 14,93$ бали), які більш виразно статистично не значимо ($p = 0,088$) відзначалися серед кадрових військових порівняно з мобілізованими цивільними (відповідно $33,61 \pm 12,68$ і $27,39 \pm 15,27$ балів) та статистично значимо ($p = 0,054$) серед військових, які проходили службу в тилу ($33,65 \pm 13,04$ балів) порівняно з лінією зіткнення ($26,98 \pm 15,25$ балів) і 2–4 лініями оборони ($28,50 \pm 15,05$; $p = 0,285$) – табл. 3.29.

Таблиця 3.29

Оцінка впливу травматичних подій на військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($M \pm SD$)

Шкали	Групи порівняння		p			
в цілому (n = 129)						
Вторгнення	7,89 ± 5,18		—			
Уникнення	8,92 ± 5,37					
Збудження	8,50 ± 5,39					
Загальний бал	29,32 ± 14,93					
професійні службові характеристики						
	мобілізований (n = 106)		кадровий (n = 23)		p1-2*	
Вторгнення	7,59 ± 5,37		9,26 ± 4,03		0,129	
Уникнення	8,58 ± 5,46		9,48 ± 4,70		0,097	
Збудження	9,21 ± 5,53		10,87 ± 4,58		0,165	
Загальний бал	27,39 ± 15,27		33,61 ± 12,68		0,088	
служба на лінії:						
	зіткнення (n = 64)	2–4 (n = 42)	тиловий (n = 23)	p1-2	p1-3	p2-3
Вторгнення	8,0 ± 5,29	8,50 ± 5,17	9,26 ± 4,61	0,200	0,058	0,390
Уникнення	8,47 ± 5,56	8,86 ± 5,53	9,30 ± 4,43	0,741	0,161	0,257
Збудження	8,52 ± 5,65	10,14 ± 5,08	11,08 ± 4,80	0,183	0,056	0,475
Загальний бал	26,98 ± 15,25	28,50 ± 15,05	33,65 ± 13,04	0,285	0,054	0,387

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками: p_{1-2}^* – групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців, p_{1-2} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та 2–4 ліній оборони, p_{1-3} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та тилу, p_{2-3} – груп військовослужбовців 2–4 ліній оборони та тилу.

В свою чергу, серед респондентів відзначалися значні схильності заново «повертатися» та переживати травматичну подію знову при будь-якому нагадуванні про неї. Даний процес супроводжувався неможливістю відволіктися і «перемкнути» свою увагу на щось інше та раптовою «появою» окремих картин минулих психотравмуючих подій в свідомості військовослужбовця проти його волі, які супроводжувалися нестерпно важкими переживаннями (симптом посттравматичного стресового розладу). На дані факти вказували значення шкали «вторгнення» ($7,89 \pm 5,18$ балів), які очікувано більш значно проявлялися серед кадрових військових (враховуючи їх більш тривалий професійний шлях ($9,26 \pm 4,03$ балів) порівняно з мобілізованими цивільними ($7,59 \pm 5,37$ балів)) та осіб, які несли службу в тилу ($99,26 \pm 4,61$) порівняно з 2–4 лініями оборони ($8,50 \pm 5,17$ балів) та лінією безпосереднього зіткнення ($8,0 \pm 5,29$ балів). Отримані результати виявилися статистично значимими лише при порівнянні показників шкали «вторгнення» військовослужбовців, які несли службу на лінії зіткнення та тилу ($p = 0,058$) – табл. 3.29.

Окрім цього, респонденти проявляли поведінку, спрямовану на уникнення всіх можливих ситуацій та всього, що могло б нагадати їм про психотравмуючі події (уникати розмов і думок, якби «витісняючи травмуючі події і пов'язані з ними переживання зі своєї свідомості та пам'яті). При цьому, у них виникали відчуття «несправжності» того, що вони перенесли. Дані характеристики визначалися показниками шкали «уникнення» ШОВТС ($8,92 \pm 5,37$ балів), значення якої також статистично не значимо ($p = 0,097$) переважали серед кадрових військових ($9,48 \pm 4,70$ балів) порівняно з мобілізованими цивільними ($8,58 \pm 5,46$) та серед військовослужбовців, які несли службу в тилу ($9,30 \pm 4,43$ балів) порівняно з 2–4 лініями оборони ($8,86 \pm 5,53$ балів) і лінією зіткнення ($8,52 \pm 5,65$), але значення статистично значимими не виявилися – табл. 3.29.

За шкалою «збудження» серед військовослужбовців було визначено значну тенденцію до неприємних фізичних відчуттів (пітливість, прискорення

дихання, нудота, прискорення серцевої діяльності, тощо) в ситуаціях, що тим чи іншим чином «нагадували» про психотравмуючі події. Дані відчуття супроводжувалися внутрішньою напруженістю, значною дратівливістю, труднощами зосередження та концентрації своєї уваги, настороженістю та передчуттям негараздів і схильністю до поведінкових реакцій, подібних до тих, які відзначалися при наявності психологічній бойовій травмі. Дані особливості більшою мірою були характерними для кадрових військових ($10,87 \pm 4,58$ балів) порівняно з мобілізованими цивільними ($9,21 \pm 5,53$ балів) та для тилових військовослужбовців ($11,08 \pm 4,80$ балів) порівняно з респондентами, що несли службу на 2–4 лініях оборони ($10,14 \pm 5,08$ балів) та на лінії зіткнення ($8,52 \pm 5,65$ балів) – табл. 3.29. Статистична різниця виявилася значущою лише у порівнянні значень ($p = 0,056$) військовослужбовців, які несли службу на лінії зіткнення та тилу.

Значення ШОВТС щодо значного поширення симптомокомплексу ПТСР було підтверджено й отриманими показниками Міссісіпської шкали для оцінки посттравматичних реакцій – табл. 3.30.

Таблиця 3.30

Оцінка впливу травматичних подій на військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($M \pm SD$)

Показник	Групи порівняння			<i>p</i>		
<i>в цілому (n = 129)</i>						
Загальний бал	80,16 ± 19,58			–		
<i>професійні службові характеристики</i>						
	мобілізований (n = 106)		кадровий (n = 23)		p ₁₋₂ *	
Загальний бал	81,61 ± 19,73		73,43 ± 17,77		0,074	
<i>служба на лінії:</i>						
	зіткнення (n = 64)	2–4 (n = 42)	тиловий (n = 23)	p ₁₋₂	p ₁₋₃	p ₂₋₃
Загальний бал	85,92 ± 19,11	76,09 ± 17,21	71,52 ± 20,66	0,026	0,010	0,361

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками: p_{1-2}^* – групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців, p_{1-2} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та 2–4 ліній оборони, p_{1-3} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та тилу, p_{2-3} – груп військовослужбовців 2–4 ліній оборони та тилу.

Так, емпіричним дослідженням доведено високі значення Міссісіпської шкали для оцінки посттравматичних реакцій ($80,16 \pm 19,58$ балів), що вказувало на значний розвиток симптомокомплексу ПТСР, які визначалися вищевказаними проявами «вторгнення», «уникнення» та «збудження». При цьому, цей симптомокомплекс на межі статистичної значимості ($p = 0,074$) був більш вираженішим серед мобілізованих цивільних ($81,61 \pm 19,73$ балів) порівняно з кадровими військовими ($73,43 \pm 17,77$) та статистично значимо серед військових, які несли службу на лінії зіткнення ($85,92 \pm 19,11$ балів) порівняно з 2–4 лініями оборони ($76,09 \pm 17,21$ балів; $p = 0,026$) та тилом ($71,52 \pm 20,66$ балів; $p = 0,010$) – табл. 3.30.

В подальшому при виконанні емпіричного дослідження нами було визначено ступінь розвитку емоційно-оцінного конструкту професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій за методикою «Шкала самооцінки та рівня домагань» (Прихожан Г. М.) і методикою «Самооцінка психічних станів» (Айзенк Г. Ю).

Так, за отриманими даними «Шкали самооцінки та рівня домагань» серед військовослужбовців – учасників бойових дій було констатовано низький рівень домагань ($56,11 \pm 9,05$ балів), що, на нашу думку, визначає значний негативний вплив участі в бойових діях, який спровокував несприятливу трансформацію розвитку особистості, що супроводжувалася повною відсутністю прагнень в досягненні своїх професійних цілей та уявою, що будь-яка їх ідея приречена на провал, що свідчить про наявність бойової психологічної травми. При цьому, за отриманими результатами рівня самооцінки ($53,90 \pm 10,24$ балів – межові рівні між нормальною і заниженою самооцінкою) військовослужбовці – учасники бойових дій характеризувалися реалістичним його рівнем та можливістю проявів деякої неготовності до отримання нового професійного досвіду та певних «острахів» розвитку в професійній сфері й відсутністю віри у власну мрію. Дані позиції формувалися з огляду на значну перевагу серед респондентів саме мобілізованих цивільних, які до початку повномасштабного вторгнення не планували пов'язувати свою професійну діяльність зі службою в Збройних Силах

та після мобілізації були вимушені кардинальним чином змінити свої професійні та особистісні мотиви та спрямування – табл. 3.31.

Таблиця 3.31

Рівні самооцінки та домагань військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($M \pm SD$)

Показник	Групи порівняння		p			
в цілому (n = 129)						
Рівень самооцінки	53,90 ± 10,24		—			
Рівень домагань	56,11 ± 9,05					
професійні службові характеристики						
	мобілізований (n = 106)	кадровий (n = 23)	p ₁₋₂ *			
Рівень самооцінки	53,87 ± 10,83	54,07 ± 7,11	0,719			
Рівень домагань	56,13 ± 9,43	56,03 ± 7,18	0,739			
служба на лінії:						
	зіткнення (n = 64)	2–4 (n = 42)	тиловий (n = 23)	p ₁₋₂	p ₁₋₃	p ₂₋₃
Рівень самооцінки	54,18 ± 11,10	53,78 ± 10,48	53,36 ± 7,24	0,972	0,522	0,519
Рівень домагань	55,98 ± 9,96	56,07 ± 8,51	56,59 ± 7,52	0,829	0,802	0,800

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками: p_{1-2}^* – групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців, p_{1-2} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та 2–4 ліній оборони, p_{1-3} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та тилу, p_{2-3} – груп військовослужбовців 2–4 ліній оборони та тилу.

Слід вказати, що рівень самооцінки статистично не значимо був дещо вищим серед кадрових військових (54,07 $\pm$ 7,11 балів) порівняно з мобілізованими цивільними (53,87 $\pm$ 10,83 балів), а рівень домагань, навпаки, статистично не значимо дещо переважав серед мобілізованих порівняно з кадровими військовими (відповідно 56,13 $\pm$ 9,43 і 56,03 $\pm$ 7,18 балів), вказуючи на дещо вищу самооцінку та нижчий рівень домагань при наявності попередньої професійної військової підготовки – табл. 3.31.

Кардинально протилежна тенденція визначилася для феномену локаційного проходження військової служби. Військові, що проходили службу на лінії зіткнення мали дещо вищий рівень самооцінки та нижчий рівень домагань (відповідно 54,18 $\pm$ 11,10 і 55,98 $\pm$ 9,96 балів) порівняно зі службою на 2–4 лініях оборони (відповідно 53,78 $\pm$ 10,48 і 56,07 $\pm$ 8,51 балів)

та в тилу (відповідно $53,36 \pm 7,24$ і $56,59 \pm 7,52$ балів) – табл. 3.31.

В свою чергу, серед усього контингенту військовослужбовців – учасників бойових дій переважна більшість (70,5 %) мала адекватну самооцінку та низький рівень домагань (66,7 %) – табл. 3.32.

Таблиця 3.32

Рівні самооцінки та домагань військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах (абс., %)

Показник	Групи порівняння			χ^2 p
в цілому ($n = 129$)				
самооцінка				
Низька	36 (27,9)			—
Адекватна	91 (70,5)			
Висока	2 (1,6)			
домагання				
Низькі	86 (66,7)			—
Адекватні	43 (33,3)			
професійні службові характеристики				
	мобілізований ($n = 106$)	кадровий ($n = 23$)		p^*
самооцінка				
Низька	30 (28,3)	6 (26,1)		0,512 0,774
Адекватна	74 (69,8)	17 (73,9)		
Висока	2 (1,9)	—		
домагання				
Низькі	70 (66,0)	16 (69,6)		0,106 0,745
Адекватні	36 (34,0)	7 (30,4)		
служба на лінії:				
	зіткнення ($n = 64$)	2–4 ($n = 42$)	тиловий ($n = 23$)	p^{**}
самооцінка				
Низька	19 (29,7)	12 (28,6)	5 (21,7)	2,725 0,605
Адекватна	43 (67,2)	30 (71,4)	18 (78,3)	
Висока	2 (3,1)	—	—	
домагання				
Низькі	43 (67,2)	28 (66,7)	15 (65,2)	0,030 0,985
Адекватні	21 (32,8)	14 (33,3)	8 (34,8)	

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками: p* – групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців, p** – груп військовослужбовців лінії зіткнення, 2–4 ліній оборони та тилу.

При цьому, дещо вищий відсоток з адекватною самооцінкою відзначено серед кадрових військових (73,9 %) порівняно з мобілізованими цивільними

(69,8 %) та в групі, що проходили службу в тилу (34,8 %) порівняно зі службою на 2–4 лініях оборони (71,4 %) і безпосередньо на лінії зіткнення (67,2 %). Також, більший відсоток адекватного рівня домагань відмічено серед мобілізованих цивільних (34,0 %) порівняно з кадровими військовими (30,4 %) та в групі, що проходили службу в тилу (34,8 %) порівняно зі службою на 2–4 лініях оборони (33,3 %) і на лінії зіткнення (32,8 %) – табл. 3.32. Статистично значимої різниці отриманих результатів відзначено не було.

Результати опитувальника «Самооцінка психічних станів» вказали на наявність досить низької фрустрованості ($5,84 \pm 4,35$ балів) серед військовослужбовців та середнього рівня тривожності ($7,65 \pm 3,53$ балів), агресивності ($8,28 \pm 3,53$ балів) та ригідності ($8,82 \pm 3,66$ балів) – табл. 3.33.

Таблиця 3.33

Рівні психічних станів військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($M \pm SD$)

Психічні стани	Групи порівняння		<i>p</i>			
<i>в цілому (n = 129)</i>						
Тривожність	7,65 ± 3,53		—			
Фрустрація	5,84 ± 4,35					
Агресивність	8,28 ± 3,53					
Ригідність	8,82 ± 3,66					
<i>професійні службові характеристики</i>						
	мобілізований (n = 106)		кадровий (n = 23)		p ₁₋₂ *	
Тривожність	7,72 ± 3,62		7,35 ± 3,14		0,739	
Фрустрація	5,99 ± 4,49		5,13 ± 3,67		0,491	
Агресивність	8,10 ± 3,63		9,09 ± 2,96		0,100	
Ригідність	8,81 ± 3,78		8,87 ± 3,12		0,746	
<i>служба на лінії:</i>						
	зіткнення (n = 64)	2–4 (n = 42)	тиловий (n = 23)	p ₁₋₂	p ₁₋₃	p ₂₋₃
Тривожність	8,53 ± 3,95	6,93 ± 2,87	6,52 ± 2,81	0,044	0,036	0,669
Фрустрація	6,11 ± 4,67	5,57 ± 4,11	5,56 ± 3,96	0,681	0,757	0,984
Агресивність	8,95 ± 3,90	7,40 ± 3,42	8,00 ± 2,07	0,062	0,263	0,343
Ригідність	9,39 ± 3,71	8,21 ± 3,68	8,35 ± 3,36	0,152	0,229	0,940

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками: *p*₁₋₂* – групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців, *p*₁₋₂ – груп військовослужбовців лінії зіткнення та 2–4 ліній оборони, *p*₁₋₃ – груп військовослужбовців лінії зіткнення та тилу, *p*₂₋₃ – груп військовослужбовців 2–4 ліній оборони та тилу.

Таким чином, військовослужбовці – учасники бойових дій при виконанні своїх професійних обов’язків характеризувалися деякою напругою та тривожністю й відчаєм при загрозі реалізації певної мети, складністю швидко «переключатися» при виконанні своїх професійних завдань та повільною зміною уявлень при зміні умов життя й деякою «закляклістю» й млявістю, схильністю до асоціальної поведінки через наявні внутрішні та зовнішні конфлікти – табл. 3.33.

Причому, серед мобілізованих цивільних значно вираженішими були тривожність та фрустрованість (відповідно $7,72 \pm 3,62$ і $5,99 \pm 4,49$ балів) порівняно з кадровими військовими (відповідно $7,35 \pm 3,14$ і $5,13 \pm 3,67$ балів) на відміну від агресивності та ригідності, які були менш вираженими серед мобілізованих цивільних (відповідно $8,10 \pm 3,63$ і $8,81 \pm 3,78$ балів) порівняно з кадровими військовими (відповідно $9,09 \pm 2,96$ і $8,87 \pm 3,12$ балів). Але, статистично значимої різниці для показників отримано не було – табл. 3.33.

В свою чергу, усі психічні стани більшою мірою були виражені серед осіб, що проходили службу на лінії зіткнення порівняно з 2–4 лініями оборони та тилом. Так, тривожність у відповідних групах була виражена на $8,53 \pm 3,95$ і $6,93 \pm 2,87$ й $6,52 \pm 2,81$ балів; фрустрація – на $6,11 \pm 4,67$ і $5,57 \pm 4,11$ та $5,56 \pm 3,96$ балів; агресивність – на $8,95 \pm 3,90$ та $7,40 \pm 3,42$ й $8,00 \pm 2,07$ балів та ригідність – на $9,39 \pm 3,71$ і $8,21 \pm 3,68$ та $8,35 \pm 3,36$ балів. Статистично значимими виявилися лише показники для тривожності та агресивності (відповідно тривожність – між лінією зіткнення та 2–4 лініями оборони (0,044) і тилом (0,036); агресивність – лише між показниками лінії зіткнення та 2–4 лініями оборони (0,062)) – табл. 3.33.

Після цього нами було визначено ступінь розвитку мотиваційного конструкту за методикою «Вивчення професійної мотивації кандидатів на службу в органи внутрішніх справ» (Москаленко А. П.).

Вивчення професійної мотивації військовослужбовців – учасників бойових дій дало можливість визначити низьку мотивацію за усіма типами, що пояснювалося перевагою мобілізованих цивільних серед опитаних

військовослужбовців, які до початку воєнних дій не пов'язували своє професійне життя зі службою в збройних силах – табл. 3.34.

Таблиця 3.34

Вивчення професійної мотивації військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($M \pm SD$)

Типи мотивації		Групи порівняння		p			
в цілому (n = 129)							
Адекватний		2,16 ± 1,13		—			
Ситуаційний з престижем		2,11 ± 1,30					
Ситуаційний романтикою		2,36 ± 1,25					
Комформістський		2,04 ± 1,07					
Компенсаторний		2,38 ± 1,36					
Кримінальний		2,11 ± 1,21					
професійні службові характеристики							
		мобілізований (n = 106)		кадровий (n = 23)		p ₁₋₂ *	
Адекватний		2,03 ± 1,12		2,73 ± 1,01		0,008	
Ситуаційний з престижем		2,01 ± 1,29		2,58 ± 1,24		0,066	
Ситуаційний романтикою		2,26 ± 1,28		2,85 ± 1,00		0,038	
Комформістський		1,91 ± 1,09		2,61 ± 0,81		0,004	
Компенсаторний		2,28 ± 1,41		2,88 ± 0,94		0,058	
Кримінальний		2,01 ± 1,27		2,60 ± 0,74		0,026	
служба на лінії:							
		зіткнення (n = 64)	2–4 (n = 42)	тиловий (n = 23)	p ₁₋₂	p ₁₋₃	p ₂₋₃
Адекватний		1,92 ± 1,06	2,32 ± 1,24	2,52 ± 1,02	0,094	0,022	0,640
Ситуаційний з престижем		2,15 ± 1,30	1,91 ± 1,37	2,37 ± 1,13	0,370	0,342	0,134
Ситуаційний романтикою		2,23 ± 1,26	2,42 ± 1,39	2,62 ± 0,92	0,245	0,100	0,721
Комформістський		1,93 ± 1,03	2,12 ± 1,19	2,18 ± 0,98	0,324	0,370	0,864
Компенсаторний		2,38 ± 1,40	2,25 ± 1,35	2,65 ± 1,28	0,818	0,362	0,280
Кримінальний		2,03 ± 1,27	2,09 ± 1,29	2,40 ± 0,89	0,686	0,234	0,229

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками: p_{1-2}^* – групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців, p_{1-2} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та 2–4 лінії оборони, p_{1-3} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та тилу, p_{2-3} – груп військовослужбовців 2–4 ліній оборони та тилу.

При цьому, слід відзначити, що серед усіх військовослужбовців –

учасників бойових дій переважали компенсаторний ($2,38 \pm 1,36$ балів) і ситуаційний романтичний ($2,36 \pm 1,25$ балів) типи професійної мотивації, які визначали вибір військової служби через можливість компенсувати або подолати свої слабкі риси характеру та з огляду на престиж даної професії – табл. 3.34.

Причому, очікувано серед кадрових військових за усіма типами мотивації були значні переваги порівняно з мобілізованими цивільними, визначаючи вже середні рівні мотивації за усіма типами. Так, кадрові військові статистично значимо мали середні рівні компенсаторного ($2,88 \pm 0,94$ балів; $p = 0,058$) і ситуаційного романтичного ($2,85 \pm 1,00$ балів; $p = 0,038$) типів професійної мотивації на відміну від мобілізованих цивільних (відповідно $2,28 \pm 1,41$ і $2,26 \pm 1,28$ балів). В свою чергу, тилові військові (переважна більшість яких саме і складалася з кадрових військовослужбовців) мала вищі мотиваційні рівні (відповідно $2,65 \pm 1,28$ і $2,62 \pm 0,92$ балів), які знаходилися на середніх значеннях порівняно з тими, хто виконував свої професійні обов'язки на 2–4 лініях оборони (відповідно $2,25 \pm 1,35$ та $2,42 \pm 1,39$ балів) та безпосередньо на лінії зіткнення (відповідно $2,38 \pm 1,40$ і $2,23 \pm 1,26$ балів) – табл. 3.34. Але, отримана різниця була статистично не значимою.

В подальшому ми визначили ступінь розвитку поведінкового конструкту за методикою «Діагностика рівня готовності до ризику» (Шуберт Г. М.), «SACS» (стратегії і моделі поведінки подолання стресових ситуацій) (Хоббфол С.) і «Прогноз» (оцінка НПС).

Так, відповідно до отриманих даних рівня готовності до ризику було визначено особливості поведінкових реакцій військовослужбовців – учасників бойових дій у ситуаціях, які пов'язані з невизначеністю для життя та вимагаючих порушення встановлених соціальних норм і правил, що вказували на середні рівні готовності до ризику ($-2,33 \pm 10,60$ балів) із поведінковими реакціями в екстремальних ситуаціях, які залежали від професійних умов та їх особистісної значимості з мотивацією уникання невдач на середньому рівні та середньостатистичним рівнем помилок при виконанні професійних завдань – табл. 3.35.

Таблиця 3.35

Готовність до ризику військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах (абс., %, $M \pm SD$)

Готовність до ризику	Групи порівняння			χ^2 p		
в цілому ($n = 129$)						
Загальний бал	-2,33 ± 10,60			—		
Низька	5 (3,9)					
Середня (ближче до низької)	40 (31,0)					
Середня	57 (44,2)					
Середня (ближче до високої)	13 (10,1)					
Висока	14 (10,9)					
професійні службові характеристики						
	мобілізований ($n = 106$)	кадровий ($n = 23$)	p_{1-2}^*			
Загальний бал	-2,26±17,10	-2,65±15,12	0,958			
Низька	4 (3,8)	1 (4,3)	1,439 0,837			
Середня (ближче до низької)	33 (31,1)	7 (30,4)				
Середня	46 (43,4)	11 (47,8)				
Середня (ближче до високої)	10 (9,4)	3 (13,0)				
Висока	13 (12,3)	1 (4,3)				
служба на лінії:						
	зіткнення ($n = 64$)	2–4 ($n = 42$)	тиловий ($n = 23$)	p_{1-2}	p_{1-3}	p_{2-3}
Загальний бал	-3,03±15,92	-1,50±18,43	-1,91±16,22	0,730	0,450	0,842
Низька	23 (35,9)	13 (31,0)	4 (17,4)	7,508 0,483		
Середня (ближче до низької)	29 (45,3)	15 (35,7)	13 (56,5)			
Середня	5 (7,8)	6 (14,3)	2 (8,7)			
Середня (ближче до високої)	6 (9,4)	6 (14,3)	2 (8,7)			
Висока	23 (35,9)	13 (31,0)	4 (17,4)			

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками: p_{1-2}^* – групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців, p_{1-2} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та 2–4 лініях оборони, p_{1-3} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та тилу, p_{2-3} – груп військовослужбовців 2–4 ліній оборони та тилу.

Слід вказати, що серед професійних військових готовність до ризику була дещо вищою (-2,65±15,12 балів) порівняно з мобілізованими цивільними (-2,26±17,10 балів), вказуючи на їх попередню фахову підготовку та

ооптимальний рівень психологічної готовності. В свою чергу, серед тих, хто проходили службу на лінії безпосереднього зіткнення та вимушені були постійно ризикувати рівень готовності до ризику був значно нижчим ($-3,03 \pm 15,92$ балів) за відповідні показники військовослужбовців, що проходили службу на 2–4 лініях оборони ($-1,50 \pm 18,43$ балів) і в тилу ($-1,91 \pm 16,22$ балів). Але, отримана різниця статистично значимою не виявилася – табл. 3.35.

При цьому, в цілому значна частина (44,2 %) респондентів мала середній рівень готовності до ризику та середній з тенденцією до низького (31,0 %), що визначало їх, як надмірно обережних осіб, які намагалися завжди уникати ризикованих ситуацій та дуже обережно поводитися в екстремальних ситуаціях. Такі особи мали високий рівень мотивації до уникання невдач, а тому помилки у виконанні їх професійних завдань були зведені до мінімуму – табл. 3.35.

Слід вказати, що виникаючи стресові та ризикові ситуації військовослужбовці – учасники бойових дій в переважній більшості долали за допомогою встановлення соціального контакту ($21,37 \pm 3,52$ балів) та пошуку соціальної підтримки ($21,11 \pm 4,01$ балів). Такі стратегії і моделі копінг-поведінки визначали перевагу саме просоціальних стратегій подолання бойових стресових і ризикових ситуацій, які в значно більшій мірі були розвиненими серед мобілізованих цивільних (відповідно $21,50 \pm 3,63$ і $21,20 \pm 4,06$ балів) порівняно з кадровими військовими (відповідно $20,78 \pm 2,98$ та $20,65 \pm 3,83$ балів) та у осіб, які проходили службу на лінії зіткнення ($21,25 \pm 3,79$ і $21,11 \pm 3,98$ балів відповідно) та на 2–4 лініях оборони ($21,93 \pm 2,95$ й $21,29 \pm 3,58$ балів відповідно) порівняно з тилом ($20,70 \pm 3,70$ й $20,74 \pm 4,92$ балів відповідно) – табл. 3.36. Але, статистичної значимості отримані результати не мали. Визначені особливості вказали на певну «соціальну» затребуваність серед військовослужбовців – учасників бойових дій та визначили вплив професійної психологічної готовності до стресових та ризикових ситуацій серед кадрових військових, які проходили відповідну

підготовку.

Таблиця 3.36

Стратегії подолання стресових ситуацій військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($M \pm SD$)

Тип стратегії	Групи порівняння		p			
в цілому (n = 129)						
Асертивні дії	19,76 ± 2,95		—			
Встановлення соц. контакту	21,37 ± 3,52					
Пошук соц. підтримки	21,11 ± 4,01					
Обережні дії	20,55 ± 3,21					
Імпульсивні дії	17,69 ± 3,13					
Уникнення	17,50 ± 2,99					
Маніпулятивні дії	15,60 ± 3,79					
Асоціальні дії	15,29 ± 3,97					
Агресивні дії	15,87 ± 4,54					
професійні службові характеристики						
	мобілізований (n = 106)	кадровий (n = 23)	p1-2*			
Асертивні дії	19,86 ± 2,92	19,3 ± 3,1	0,465			
Встановлення соц. контакту	21,50 ± 3,63	20,78 ± 2,98	0,309			
Пошук соц. підтримки	21,20 ± 4,06	20,65 ± 3,83	0,729			
Обережні дії	20,85 ± 3,17	19,17 ± 3,05	0,026			
Імпульсивні дії	17,93 ± 3,21	16,57 ± 2,54	0,041			
Уникнення	17,80 ± 2,87	16,09 ± 3,19	0,021			
Маніпулятивні дії	17,70 ± 3,63	17,13 ± 4,53	0,568			
Асоціальні дії	15,26 ± 3,68	15,39 ± 5,19	0,941			
Агресивні дії	16,08 ± 4,66	14,91 ± 3,9	0,462			
служба на лінії:						
	зіткнення (n = 64)	2–4 (n = 42)	тиловий (n = 23)	p1-2	p1-3	p2-3
Асертивні дії	19,72 ± 3,32	20,14 ± 2,45	19,17 ± 2,69	0,559	0,547	0,456
Встановлення соц. контакту	21,25 ± 3,79	21,93 ± 2,95	20,70 ± 3,70	0,204	0,540	0,151
Пошук соц. підтримки	21,11 ± 3,98	21,29 ± 3,58	20,74 ± 4,92	0,657	0,923	0,940
Обережні дії	20,95 ± 3,12	20,45 ± 3,62	19,61 ± 2,46	0,528	0,037	0,252
Імпульсивні дії	18,13 ± 3,28	17,67 ± 2,98	16,52 ± 2,79	0,633	0,040	0,120
Уникнення	17,69 ± 3,00	17,50 ± 2,97	16,96 ± 3,07	0,780	0,378	0,629
Маніпулятивні дії	17,70 ± 3,75	17,79 ± 4,03	16,96 ± 3,56	0,920	0,469	0,416
Асоціальні дії	15,39 ± 3,50	15,24 ± 4,33	15,09 ± 4,63	0,659	0,664	0,923
Агресивні дії	16,42 ± 4,74	14,98 ± 4,38	15,96 ± 4,17	0,143	0,728	0,388

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками: p_{1-2}^* – групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців, p_{1-2} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та 2–4 ліній оборони, p_{1-3} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та тилу, p_{2-3} – груп військовослужбовців 2–4 ліній оборони та тилу.

Очікувано, що дані стратегії були дещо більш розвиненими серед мобілізованих цивільних (відповідно $21,50 \pm 3,63$ і $21,20 \pm 4,06$ балів), що не мали попередньої фахової підготовки порівняно з кадровими військовими (відповідно $20,78 \pm 2,98$ і $20,65 \pm 3,83$ балів). Дана особливість позначалася й на місці несення служби, в результаті чого серед осіб лінії безпосереднього зіткнення та 2–4 ліній оборони констатувалося деяке перевищення важливості цих стратегій, так, як там несли службу більшістю мобілізовані цивільні (встановлення соціального контакту відповідно $21,25 \pm 3,79$ і $21,11 \pm 3,98$ балів та пошук соціальної підтримки відповідно $21,93 \pm 2,95$ і $21,29 \pm 3,58$ балів) порівняно з тилом (відповідно $20,70 \pm 3,70$ і $20,74 \pm 4,92$ балів) – табл. 3.36.

В свою чергу, найменш затребуваними для подолання виникаючих стресових і ризикових ситуацій були маніпулятивні ($15,60 \pm 3,79$ балів), асоціальні ($15,29 \pm 3,97$ балів) та агресивні ($15,87 \pm 4,54$ балів) дії – табл. 3.36.

Слід вказати, що згідно з методикою «Прогноз» Бодрова В. А. для усіх військовослужбовців – учасників бойових дій було отримано середній рівень НПС ($20,08 \pm 10,60$ балів), який визначав задовільну НПС та можливі психоемоційні зриви (особливо в екстремальних ситуаціях, пов'язаних із участю в бойових діях), вказуючи на посередню їх адаптованість до нових (екстремальних) умов професійної діяльності. Таким чином, військовослужбовці – учасники бойових дій мали схильність до акцентуації, яку при звичайних (не екстремальних) умовах несення військової служби було частково компенсовано, але, при зміні умов професійної діяльності в напрямку екстремальності (участь в бойових діях та стресогенна активність) відзначалася значними проявами, які характеризувалися погіршенням взаємовідносин із оточуючими. Тому, адаптивні можливості військовослужбовців – учасників бойових дій цілковито були підпорядкованими умовам «екстремальності» несення військової служби та загрозою отримання бойової психологічної травми, через що відзначалася й їх невисока емоційна стійкість із усіма можливими негативними проявами у вигляді асоціальних зривів, агресивними діями та конфліктністю, тобто проявами бойових стресових реакцій. В цілому

ж, на нашу думку, військовослужбовці відзначалися задовільним рівнем НПС і поведінкової регуляції, мали переважно адекватну самооцінку та реалістичне сприйняття оточуючої дійсності в неконфліктних і неекстремальних умовах. Можливі ж психоемоційні зриви та прояви акцентуації на індивідуальному рівні досить ефективно корегувалися за допомогою психокорекційних заходів, що й було нами враховано при розробці відповідної психокорекційної програми – табл. 3.37.

Таблиця 3.37

Рівні НПС військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах (абс., %, $M \pm SD$)

НПС	Групи порівняння			χ^2 p		
в цілому ($n = 129$)						
Загальний бал	20,08 ± 10,60			—		
НПС						
Висока	8 (6,2)					
Нормальна	31 (24,0)					
Задовільна	63 (48,8)					
Низька	27 (20,9)					
професійні службові характеристики						
	мобілізований ($n = 106$)		кадровий ($n = 23$)		p_{1-2}^*	
Загальний бал	20,53±10,63		18,0±10,42		0,266	
НПС						
Висока	6 (5,7)		2 (8,7)		1,596 0,660	
Нормальна	24 (22,6)		7 (30,4)			
Задовільна	52 (49,1)		11 (47,8)			
Низька	24 (22,6)		3 (13,0)			
служба на лінії:						
	зіткнення ($n = 64$)	2–4 ($n = 42$)	тиловий ($n = 23$)	p_{1-2}	p_{1-3}	p_{2-3}
Загальний бал	21,38±11,57	18,61±8,51	19,13±11,21	0,427	0,343	0,869
НПС						
Висока	4 (6,3)	3 (7,1)	1 (4,3)	5,937 0,430		
Нормальна	13 (20,3)	9 (21,4)	9 (39,1)			
Задовільна	30 (46,9)	24 (57,1)	9 (39,1)			
Низька	17 (26,6)	6 (14,3)	4 (17,4)			

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками: p₁₋₂* – групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців, p₁₋₂ – груп військовослужбовців лінії зіткнення та 2–4 лініях оборони, p₁₋₃ – груп військовослужбовців лінії зіткнення та тилу, p₂₋₃ – груп військовослужбовців 2–4 ліній оборони та тилу.

В цілому ж слід зазначити, що досить значна (20,9 %) частина респондентів мала й низький рівень НПС і відзначалася незадовільною НПС і адаптаційними можливостями. Дана категорія респондентів мала ознаки явної акцентуації та деякі психопатологічні прояви й нестійкі психічні стани зі значними можливостями розвитку нервово-психічних зривів. Мала високу конфліктність і значні можливості до асоціальної поведінки із несприятливим прогнозом і відзначалася відсутністю адекватної самооцінки й реального сприйняття дійсності – табл. 3.37.

При цьому, очікувано, більш професійно «підготовлена» когорта опитаних військовослужбовців – учасників бойових дій (кадрові військові) відзначалася значно вищими рівнями НПС ($18,0 \pm 10,42$ балів) порівняно з мобілізованими цивільними ($20,53 \pm 10,63$ балів), на що впливала їх попередня фахова підготовка з напрацюванням психологічної готовності до екстремальних впливів (участь в бойових діях) та переважне несення військової служби в тилкових умовах і на 2–4 лініях оборони порівняно з мобілізованими, що несли військову службу більшістю на безпосередній лінії зіткнення. Цим, на нашу думку й пояснюється значне переважання респондентів із низькою НПС серед мобілізованих цивільних порівняно з кадровими військовими (відповідно 22,6 і 13,0 %) та поширення серед них вищевказаних бойових стресових реакцій та ризиків розвитку акцентуаційних асоціальних і агресивних дій – табл. 3.37. Різниця отриманих даних була статистично не значимою.

В свою чергу, відсутністю професійної «підготовленості» до можливої участі в активних бойових діях пояснюється й значно нижчі рівні НПС серед осіб, що несли службу на лінії безпосереднього зіткнення ($21,38 \pm 11,57$ балів) порівняно з 2–4 лініями оборони ($18,61 \pm 8,51$ балів) і тилковими умовами ($19,13 \pm 11,21$ балів) та значно вищий прошарок серед них респондентів із низькими рівнями НПС (відповідно 26,6 і 14,3 й 17,4 %) – табл. 3.37. Отримані результати статистичної значимості не констатували.

Духовно-ціннісний конструкт нами було визначено за методикою

«Ціннісні орієнтації» (Рокич М.) – табл. 3.38.

Таблиця 3.38

Ціннісні орієнтації військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($M \pm SD$)

Ціннісні орієнтації	Групи порівняння		p			
термінальні						
в цілому (n = 129)						
1	9,00 ± 4,24		—			
2	7,57 ± 4,37					
3	3,71 ± 3,89					
4	8,33 ± 4,52					
5	13,63 ± 3,77					
6	6,74 ± 4,57					
7	7,91 ± 4,43					
8	8,78 ± 4,51					
9	12,22 ± 4,16					
10	10,93 ± 4,23					
11	10,07 ± 3,95					
12	9,48 ± 4,59					
13	13,78 ± 3,98					
14	8,13 ± 4,67					
15	4,82 ± 4,47					
16	12,26 ± 4,65					
17	13,65 ± 4,60					
18	8,65 ± 4,36					
професійні службові характеристики						
	мобілізований (n = 106)	кадровий (n = 23)	p ₁₋₂ *			
1	8,81 ± 4,38	9,87 ± 3,53	0,231			
2	7,58 ± 4,25	7,52 ± 5,02	0,824			
3	3,74 ± 3,90	3,57 ± 3,93	0,635			
4	8,21 ± 4,43	8,87 ± 5,00	0,615			
5	13,75 ± 3,78	13,09 ± 3,75	0,315			
6	6,28 ± 4,29	8,87 ± 5,27	0,029			
7	8,03 ± 4,32	7,39 ± 4,98	0,362			
8	8,58 ± 4,59	9,65 ± 4,09	0,260			
9	12,24 ± 4,21	12,17 ± 3,96	0,846			
10	11,33 ± 3,97	9,09 ± 4,97	0,052			
11	10,27 ± 3,78	9,13 ± 4,64	0,261			
12	10,11 ± 4,41	6,57 ± 4,38	0,001			
13	13,72 ± 3,95	14,09 ± 4,2	0,609			
14	8,23 ± 4,67	7,7 ± 4,72	0,611			
15	4,24 ± 4,09	7,52 ± 5,20	0,001			
16	12,27 ± 4,65	12,22 ± 4,75	0,865			
17	13,81 ± 4,47	12,91 ± 5,21	0,714			
18	8,78 ± 4,43	8,04 ± 4,05	0,463			
служба на лінії:						
	зіткнення (n = 64)	2–4 (n = 42)	тиловий (n = 23)	p ₁₋₂	p ₁₋₃	p ₂₋₃
1	8,75 ± 4,03	8,5 ± 4,49	10,61 ± 4,16	0,667	0,070	0,065
2	7,81 ± 3,99	7,05 ± 4,82	7,87 ± 4,64	0,189	0,962	0,462
3	3,92 ± 3,89	3,69 ± 4,00	3,13 ± 3,79	0,562	0,136	0,323
4	8,67 ± 4,60	7,88 ± 4,24	8,17 ± 4,91	0,411	0,602	0,945
5	13,77 ± 3,53	12,88 ± 4,24	14,61 ± 3,39	0,365	0,289	0,088

Продовж. табл. 3.38.

6	6,53 ± 4,48	6,81 ± 4,76	7,22 ± 4,62	0,863	0,434	0,625
7	8,30 ± 4,79	7,50 ± 3,78	7,61 ± 4,57	0,604	0,599	0,978
8	8,27 ± 4,63	9,10 ± 4,47	9,61 ± 4,23	0,356	0,148	0,640
9	12,23 ± 4,58	11,79 ± 3,68	13,00 ± 3,78	0,345	0,674	0,177
10	11,22 ± 4,00	11,57 ± 4,13	8,96 ± 4,65	0,593	0,067	0,031
11	9,84 ± 4,02	10,93 ± 3,45	9,13 ± 4,47	0,267	0,546	0,885
12	10,09 ± 4,37	8,93 ± 4,59	8,78 ± 5,14	0,141	0,261	0,151
13	13,72 ± 3,95	14,4 ± 3,72	12,83 ± 4,47	0,415	0,430	0,096
14	7,66 ± 4,60	9,33 ± 4,95	7,26 ± 4,05	0,090	0,821	0,090
15	4,05 ± 4,12	4,81 ± 4,20	7,00 ± 5,32	0,127	0,005	0,756
16	12,27 ± 4,55	12,00 ± 5,08	12,74 ± 4,23	0,972	0,772	0,724
17	13,94 ± 4,40	13,50 ± 4,82	13,13 ± 4,87	0,845	0,614	0,363
18	8,77 ± 4,44	8,14 ± 4,24	9,26 ± 4,42	0,530	0,643	0,891
інструментальні						
в цілому (n = 129)						
1	8,97 ± 4,83					—
2	7,71 ± 4,89					
3	12,57 ± 4,68					
4	8,31 ± 5,03					
5	9,44 ± 4,69					
6	7,79 ± 5,25					
7	13,56 ± 4,26					
8	9,22 ± 4,63					
9	9,02 ± 4,93					
10	9,09 ± 4,95					
11	7,10 ± 4,80					
12	9,35 ± 4,75					
13	9,52 ± 4,93					
14	11,79 ± 4,93					
15	10,99 ± 4,50					
16	5,71 ± 4,57					
17	10,27 ± 4,77					
18	10,12 ± 5,48					
професійні службові характеристики						
	мобілізований (n = 106)		кадровий (n = 23)		p ₁₋₂ *	
1	8,89 ± 4,93		9,35 ± 4,39		0,615	
2	7,68 ± 4,88		7,83 ± 5,05		0,946	
3	12,83 ± 4,71		11,35 ± 4,46		0,110	
4	8,12 ± 5,12		9,17 ± 4,56		0,276	
5	9,56 ± 4,81		8,91 ± 4,19		0,541	
6	7,95 ± 5,23		7,04 ± 5,44		0,445	
7	13,73 ± 4,14		12,78 ± 4,79		0,458	
8	9,37 ± 4,66		8,52 ± 4,53		0,472	
9	9,06 ± 4,95		8,87 ± 4,93		0,882	
10	9,29 ± 5,04		8,13 ± 4,53		0,299	
11	7,08 ± 4,66		7,22 ± 5,49		0,875	
12	9,37 ± 4,82		9,26 ± 4,48		0,912	
13	9,64 ± 4,73		8,96 ± 5,84		0,641	
14	11,82 ± 4,77		11,65 ± 5,72		0,941	
15	10,95 ± 4,59		11,17 ± 4,17		0,951	
16	5,72 ± 4,66		5,70 ± 4,24		0,850	
17	10,38 ± 4,66		9,78 ± 5,34		0,604	
18	9,63 ± 5,45		12,39 ± 5,11		0,027	

служба на лінії:						
	зіткнення (n = 64)	2-4 (n = 42)	тиловій (n = 23)	p ₁₋₂	p ₁₋₃	p ₂₋₃
1	8,34 ± 4,84	9,45 ± 4,75	9,83 ± 4,91	0,219	0,220	0,891
2	7,25 ± 4,50	7,60 ± 4,83	9,17 ± 5,87	0,744	0,215	0,367
3	12,61 ± 4,6	13,12 ± 5,06	11,43 ± 4,15	0,460	0,216	0,066
4	8,45 ± 5,19	7,86 ± 4,83	8,74 ± 5,08	0,630	0,836	0,416
5	9,02 ± 4,76	9,71 ± 4,74	10,13 ± 4,51	0,495	0,263	0,912
6	7,98 ± 5,31	8,33 ± 4,96	6,26 ± 5,55	0,695	0,257	0,094
7	13,30 ± 4,26	13,9 ± 4,00	13,65 ± 4,81	0,393	0,553	0,912
8	9,39 ± 4,70	9,79 ± 4,78	7,70 ± 3,96	0,693	0,140	0,099
9	9,52 ± 4,88	8,26 ± 4,76	9,04 ± 5,38	0,198	0,725	0,616
10	9,55 ± 5,34	8,95 ± 4,39	8,04 ± 4,82	0,524	0,278	0,364
11	7,66 ± 4,75	7,21 ± 4,89	5,35 ± 4,53	0,600	0,029	0,101
12	9,38 ± 4,60	9,52 ± 5,22	8,96 ± 4,42	0,864	0,710	0,620
13	9,28 ± 4,82	9,86 ± 5,06	9,57 ± 5,15	0,558	0,761	0,826
14	12,08 ± 4,77	11,43 ± 4,75	11,65 ± 5,8	0,462	0,915	0,665
15	11,56 ± 4,43	10,12 ± 4,81	11,00 ± 4,05	0,126	0,445	0,509
16	5,20 ± 4,49	6,05 ± 4,97	6,52 ± 3,99	0,499	0,104	0,475
17	10,28 ± 5,17	10,07 ± 4,28	10,61 ± 4,62	0,722	0,877	0,577
18	9,78 ± 5,49	9,33 ± 5,53	12,52 ± 4,87	0,657	0,024	0,018

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками: p₁₋₂* – групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців, p₁₋₂ – груп військовослужбовців лінії зіткнення та 2-4 ліній оборони, p₁₋₃ – груп військовослужбовців лінії зіткнення та тилу, p₂₋₃ – груп військовослужбовців 2-4 ліній оборони та тилу; 1 – активне, діяльне життя; 2 – життєва мудрість; 3 – здоров'я; 4 – цікава робота; 5 – краса природи і мистецтва; 6 – кохання; 7 – матеріально забезпечене життя; 8 – добрі, вірні друзі; 9 – щастя інших; 10 – громадське визнання; 11 – пізнання; 12 – розвиток; 13 – продуктивне життя; 14 – свобода; 15 – щасливе сімейне життя; 16 – творчість; 17 – упевненість у собі; 18 – розваги.

Слід вказати, що серед основних бажаних ціннісних орієнтирів військовослужбовці – учасники бойових дій серед усіх досліджуваних груп відмічали серед термінальних (які визначалися у якості кінцевої мети індивідуального існування): здоров'я (3,7 ранг), щасливе сімейне життя (4,8 ранг), кохання (6,7 ранг) та життєву мудрість (7,6 ранг); серед інструментальних же (констатувалися у якості переважаючої в будь-якій ситуації дії чи особистісної якості) – чесність (5,7 ранг), самоконтроль (7,1

ранг), вихованість (7,7 ранг) та незалежність (7,8 ранг) – табл. 3.38. Даний вибір змістовної спрямованості військовослужбовців – учасників бойових дій – життєвих цінностей, які складають основу їх ставлень до себе, навколишнього світу, інших людей та є ядром мотивації життєвої активності цілковито відповідав їх роду діяльності, коли серед найбільш цінних та бажаних цінностей першочергова перевага надається життєво необхідним цінностям (здоров'я, родина, життєва мудрість) порівняно з матеріальними та іншими, менш «вітальними». Дані ціннісні перспективи досягаються більшістю за допомогою соціально визнаних особистісних якостей, таких, як чесність, самоконтроль, вихованість та незалежність – табл. 3.38.

В цілому ж слід вказати, що для військовослужбовців – учасників бойових дій першочерговими з огляду участі у війні виявилися особистісні ціннісні орієнтації (як термінальні – 6,8 ранг, так й інструментальні – 7,8 ранг) порівняно з суспільними (відповідно 10,9 і 10,6 ранги) та професійними (відповідно 10,5 і 10,0 ранги) – табл. 3.39.

Таблиця 3.39

Ціннісні орієнтації військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($M \pm SD$)

Ціннісні орієнтації	Групи порівняння		<i>p</i>
<i>в цілому (n = 129)</i>			
особистісні термінальні	6,83 ± 1,59		—
особистісні інструментальні	7,80 ± 1,91		
суспільні термінальні	10,93 ± 1,34		
суспільні інструментальні	10,60 ± 1,87		
професійні термінальні	10,51 ± 1,48		
професійні інструментальні	10,02 ± 1,70		
<i>професійні службові характеристики</i>			
	мобілізований (n = 106)	кадровий (n = 23)	p ₁₋₂ *
особистісні термінальні	6,79 ± 1,57	7,01 ± 1,73	0,577
особистісні інструментальні	7,75 ± 1,84	8,02 ± 2,25	0,680
суспільні термінальні	10,90 ± 1,29	11,10 ± 1,56	0,504
суспільні інструментальні	10,57 ± 1,74	10,72 ± 2,45	0,384

Продовж. табл. 3.39.

професійні термінальні	10,64 ± 1,43	9,93 ± 1,61	0,022			
професійні інструментальні	10,18 ± 1,69	9,27 ± 1,58	0,011			
служба на лінії:						
	зіткнення (n = 64)	2–4 (n = 42)	тиловій (n = 23)	p1-2	p1-3	p2-3
особистісні термінальні	6,86 ± 1,63	6,57 ± 1,49	7,21 ± 1,66	0,343	0,413	0,122
особистісні інструментальні	7,73 ± 1,89	7,73 ± 1,88	8,11 ± 2,07	0,821	0,418	0,569
суспільні термінальні	10,74 ± 1,27	11,03 ± 1,46	11,28 ± 1,24	0,327	0,080	0,406
суспільні інструментальні	10,67 ± 1,75	10,44 ± 1,9	10,68 ± 2,19	0,539	0,633	0,414
професійні термінальні	10,70 ± 1,29	10,52 ± 1,72	10,00 ± 1,46	0,833	0,039	0,108
професійні інструментальні	10,02 ± 1,76	10,25 ± 1,67	9,58 ± 1,53	0,404	0,343	0,110

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками: p_{1-2}^* – групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців, p_{1-2} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та на 2–4 лініях оборони, p_{1-3} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та тилу, p_{2-3} – груп військовослужбовців 2–4 ліній оборони та тилу.

На фінальному етапі нашого емпіричного дослідження ми визначили ступінь розвитку окремих конструктів особистісної цілісної «Я-концепції» з урахуванням обов'язкового компоненту «Я-професійне». Задля цього ми використали методику «Дослідження особливостей «Я-концепції» осіб з порушеннями функцій опорно-рухового апарату» (Чухрій І.) та «Шкала Я-концепції Теннессі».

Вивчення особливостей «Я-концепції» за методикою Чухрій І. серед усіх військовослужбовців – учасників бойових дій визначило значну розбіжність в отриманих показниках, що вказувало на високу дисгармонійність їх особистісних «Я-концепцій». Причому, найменш розвиненими були конструкти «Я-фізичне» та «Я-учнівське» (відповідно $7,86 \pm 2,02$ і $8,47 \pm 4,26$ балів) порівняно з «Я-психічним», «Я-професійним» і «Я-сімейним» (відповідно $12,24 \pm 3,83$ і $13,31 \pm 4,17$ та $14,86 \pm 4,26$ балів). Дані особливості відзначають значні ризики для військовослужбовці втрати фізичного здоров'я, що визначається вже наявною великою кількістю та

тяжкістю поранень та їх ризики в майбутньому через участь в бойових діях та можливою загрозою отримати бойову психологічну травму – табл. 3.40

Таблиця 3.40

Окремі конструкти «Я-концепції» військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($M \pm SD$)

Тип стратегії	Групи порівняння		p			
в цілому (n = 129)						
«Я-фізичне»	7,86 ± 2,02		–			
«Я-психічне»	12,24 ± 3,83					
«Я-професійне»	13,31 ± 4,17					
«Я-сімейне»	14,86 ± 4,26					
«Я-учнівське»	8,47 ± 4,26					
професійні службові характеристики						
	мобілізований (n = 106)		кадровий (n = 23)		p1-2*	
«Я-фізичне»	7,81 ± 2,12		8,13 ± 1,52		0,484	
«Я-психічне»	12,15 ± 3,89		12,69 ± 3,56		0,417	
«Я-професійне»	13,12 ± 4,32		14,22 ± 3,30		0,290	
«Я-сімейне»	15,04 ± 4,14		14,04 ± 4,80		0,431	
«Я-учнівське»	8,18 ± 4,25		9,83 ± 4,16		0,048	
служба на лінії:						
	зіткнення (n = 64)	2–4 (n = 42)	тиловий (n = 23)	p1-2	p1-3	p2-3
«Я-фізичне»	7,84 ± 2,25	7,59 ± 1,73	8,43 ± 1,83	0,746	0,132	0,059
«Я-психічне»	11,73 ± 3,47	12,43 ± 3,83	13,35 ± 4,65	0,350	0,058	0,271
«Я-професійне»	12,94 ± 4,04	13,64 ± 4,35	13,78 ± 4,31	0,385	0,332	0,863
«Я-сімейне»	14,69 ± 3,96	15,40 ± 4,25	14,35 ± 5,11	0,236	0,847	0,586
«Я-учнівське»	7,44 ± 3,29	9,12 ± 5,09	10,17 ± 4,41	0,173	0,006	0,283

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками: p_{1-2}^* – групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців, p_{1-2} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та 2–4 ліній оборони, p_{1-3} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та тилу, p_{2-3} – груп військовослужбовців 2–4 ліній оборони та тилу.

В свою чергу, конструкт «Я-учнівське» серед військовослужбовців – учасників бойових дій також зайняв значно низьку позицію, що свідчить про ще одну проблемну зону (складності в самореалізації та саморозвитку й підвищення професійної компетенції цілковито обумовлюються різкою зміною провідної діяльності (особливо для контингенту мобілізованих цивільних)). В свою чергу, конструкти «Я-психічне», «Я-професійне» та «Я-сімейне» мали значно розвинутіші характеристики через їх більшу

збалансованість та «захищеність» військовослужбовців за даними спрямуваннями. Можна відзначити, що високі значення конструкту «Я-сімейне» розвинулися через значну активність членів родини військовослужбовців в підтримці їх соціальних і комунікативних процесів. Високі значення «Я-професійного» конструкту відзначають розуміння необхідності професійної самореалізації, що є досить актуальним через їх нереалізованість. Високі показники за конструктом «Я-психічне» визначали сформовану у процесі участі в бойових діях певну психічну та психологічну «стійкість» та «огрублість» – табл. 3.40.

При цьому, очікувано, дані конструкти практично статистично не значимо були значно слабше розвинені серед військовослужбовців з числа мобілізованих цивільних порівняно з професійними військовими (на нашу думку вказуючи на більш глибоку конструктну дезадаптованість «Я-концепції» через їх непідготовленість до умов несення військової служби), відзначаючи ту ж тенденцію щодо низьких рівнів конструктів «Я-фізичне» (відповідно $7,81 \pm 2,12$ і $8,13 \pm 1,52$ балів; $p = 0,484$) та «Я-учнівське» (відповідно $8,18 \pm 4,25$ та $9,83 \pm 4,16$ балів; $p = 0,048$) порівняно з «Я-психічним» конструктом (відповідно $12,15 \pm 3,89$ й $12,69 \pm 3,56$ балів; $p = 0,417$), «Я-професійним» (відповідно $13,12 \pm 4,32$ і $14,22 \pm 3,30$ балів; $p = 0,290$) та «Я-сімейним» (відповідно $15,04 \pm 4,14$ та $14,04 \pm 4,80$ балів; $p = 0,431$), яке знаходилося на найвищому рівні, вказуючи на високу підтримку та роль родини у формуванні «Я-концепції» військовослужбовців – табл. 3.40

Слід вказати, що очікувано серед військовослужбовців, які проходили службу безпосередньо на лінії зіткнення та на 2–4 лініях оборони мали значно нижчі вираження усіх конструктів (особливо серед респондентів лінії зіткнення) порівняно з військовослужбовцями, що проходили службу в тилу, вказуючи на їх значну «Я-концепційну» розбалансованість та особистісну вразливість. При цьому, як для військовослужбовців, що несли службу на лінії зіткнення та на 2–4 лініях оборони, так і для тилових військових визначалася

таж сама тенденція щодо найнижчих значень конструкту «Я-фізичне» (відповідно $7,84 \pm 2,25$ і $7,59 \pm 1,73$ й $8,43 \pm 1,83$ балів) та «Я-учнівське» (відповідно $7,44 \pm 3,29$ й $9,12 \pm 5,09$ та $10,17 \pm 4,41$ балів) й найвищих – для конструкту «Я-сімейне» (відповідно $14,69 \pm 3,96$ і $15,40 \pm 4,25$ й $14,35 \pm 5,11$ балів) порівняно з «Я-психічним» (відповідно $11,73 \pm 3,47$ і $12,43 \pm 3,83$ та $13,35 \pm 4,65$) і «Я-професійним» (відповідно $12,94 \pm 4,04$ й $13,64 \pm 4,35$ і $13,78 \pm 4,31$ балів). Вірогідність різниці виявилася статистично значимо лише для значень конструкту «Я-фізичне» у порівнянні групи тилових військових і респондентів 2–4 ліній оборони ($p = 0,059$) і у порівнянні групи військових 2–4 ліній оборони й респондентів лінії зіткнення для конструктів «Я-психічне» ($p = 0,058$) і «Я-учнівське» ($p = 0,006$) – табл. 3.40.

За результатами дослідження особливостей «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій також було встановлено значну дисгармонійність окремих конструктів у цілісній «Я-концепції», яка визначала значні розбіжності в їх пропорційності розвитку, що вказувало на можливе провокування особистісної дезадаптованості військовослужбовців та розвиток гіперкомпенсації інших домінуючих конструктів за рахунок недорозвинутих. Дана гіперкомпенсація більшою мірою відзначалася у військовослужбовців з числа мобілізованих цивільних порівняно з кадровими офіцерами та у тих, хто проходить службу безпосередньо на лінії зіткнення порівняно з 2–4 лініями оборони та тилом.

Так, в цілому серед усіх військовослужбовців було визначено значну дисгармонійність окремих конструктів «Я-концепції»: найбільше відсоткове значення отримано за рівнем конструкту «Я-сімейне» (26,19 %) та «Я-професійне» (23,46 %), конструкт «Я-психічне» має 21,57 %, а самі нижчі, проте не менш значущі конструкти визначено для «Я-учнівське» (14,93 %) та «Я-фізичне» (13,85 %) – рис. 3.1. Найнижчі показники за конструктами «Я-фізичне» та «Я-учнівське» вказують на проблемні зони для військовослужбовців – учасників бойових дій у формуванні їх цілісної «Я-концепції».

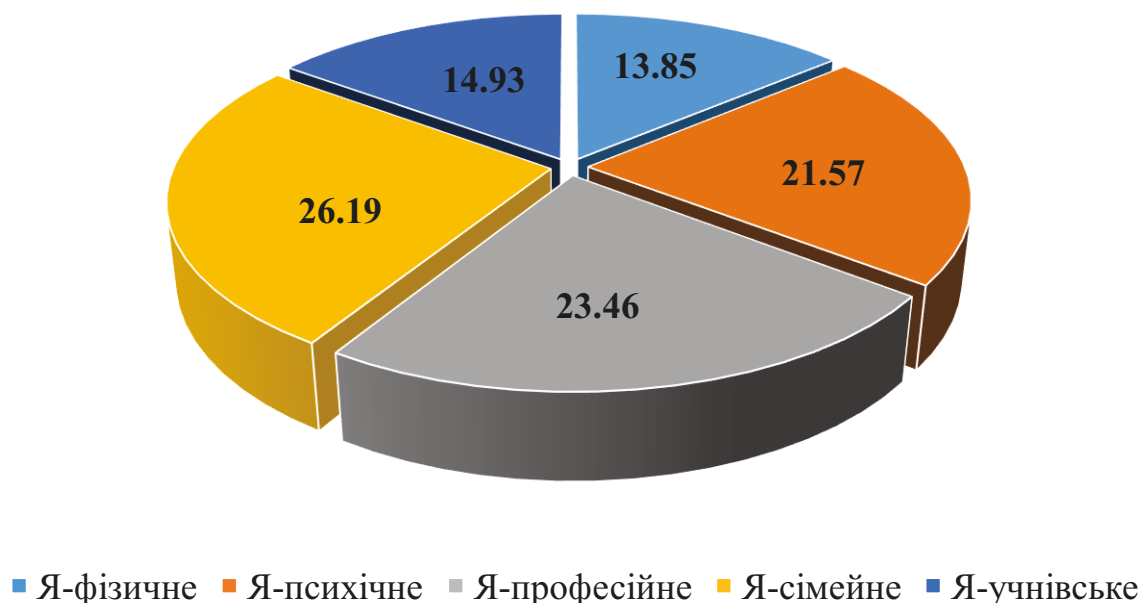

Рис. 3.1 Конструкти «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій.

В свою чергу, подібну тенденцію щодо найнижчих показників за конструктами «Я-фізичне» та «Я-учнівське» було визначено й для значень військовослужбовців відповідно до їх фахової підготовки – рис. 3.2.

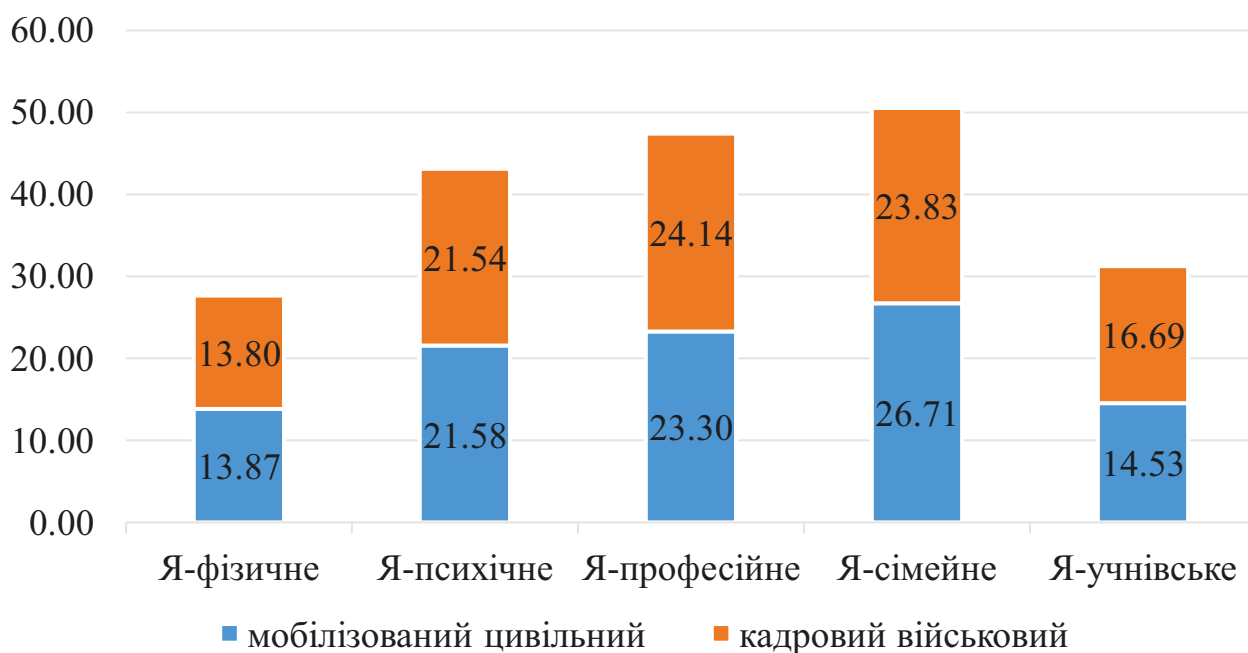

Рис. 3.2 Конструкти «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій залежно від їх фахової підготовки (%).

Так, конструкт «Я-фізичне» знаходився практично на одному рівні як серед кадрових військових (13,80 %), так і для мобілізованих цивільних (13,87 %), як і конструкт «Я-психічне» (відповідно 21,54 і 21,58 %). При цьому, очікувано конструкт «Я-професійне» та «Я-учнівське» були вищими серед кадрових військових (відповідно 24,14 і 16,69 %) порівняно з мобілізованими (відповідно 23,30 та 14,53 %), вказуючи на вплив професійної підготовки на дані конструкти. «Я-сімейне» визначилося вищим серед мобілізованих порівняно з цивільними (відповідно 26,71 і 23,83 %), очікувано вказуючи на більшу роль родини для мобілізованих осіб в їх життєвих перспективах – рис. 3.2.

Окрім цього, дана тенденція була підтверджена й серед військовослужбовців за місцем виконання їх професійних обов'язків – рис. 3.3.

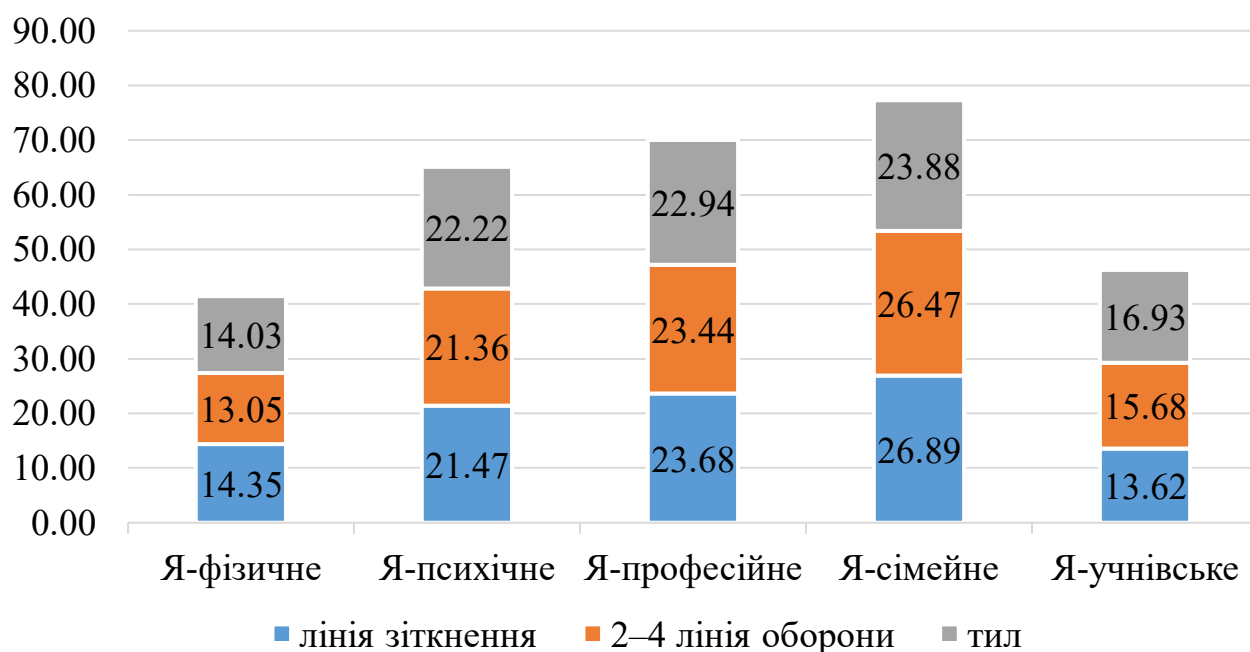

Рис. 3.3 Конструкти «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій залежно від місця несення військової служби (%).

Так, конструкт «Я-фізичне» був майже однаковим для усіх груп військових, як і «Я-психічне». Значна різниця визначилася для конструктів «Я-професійне», «Я-сімейне» та «Я-учнівське», з огляду на те, що як було

констатовано за психосоціальними їх характеристиками в тилкових умовах більшістю проходять службу кадрові військові. Відповідні значення у військових лінії зіткнення та 2–4 ліній оборони й тилу склали: для «Я-фізичне» відповідно 14,35 і 13,05 й 14,03 %; для «Я-психічне» відповідно 21,47 й 21,36 та 22,22 %; для «Я-професійне» відповідно 23,68 й 23,44 та 22,94 %; для «Я-сімейне» відповідно 26,89 і 26,47 та 23,88 % і для «Я-учнівське» відповідно 13,62 і 15,68 та 16,93 % – рис. 3.3.

В свою чергу, за отриманими даними «Я-концепційної» шкали Теннесі було отримано подібні до шкали «Я-концепції» Чухрій І. результати – табл. 3.41.

Таблиця 3.41

Окремі конструкти «Я-концепції» військовослужбовців-респондентів, що знаходилися в кризових умовах ($M \pm SD$)

Тип стратегії	Групи порівняння		p			
в цілому (n = 129)						
Фізичне «Я»	53,36 ± 5,93		—			
Морально-етичне «Я»	53,39 ± 8,15					
Особистісне «Я»	51,39 ± 6,88					
Сімейне «Я»	63,03 ± 10,07					
Соціальне «Я»	54,32 ± 6,70					
професійні службові характеристики						
	мобілізований (n = 106)		кадровий (n = 23)		p1-2*	
Фізичне «Я»	53,21 ± 6,13		54,09 ± 4,95		0,513	
Морально-етичне «Я»	53,44 ± 8,54		53,17 ± 6,2		0,875	
Особистісне «Я»	51,5 ± 7,01		50,91 ± 6,39		0,970	
Сімейне «Я»	63,66 ± 10,48		60,13 ± 7,44		0,150	
Соціальне «Я»	54,65 ± 6,84		52,78 ± 5,93		0,351	
служба на лінії:						
	зіткнення (n = 64)	2–4 (n = 42)	тиловий (n = 23)	p1-2	p1-3	p2-3
Фізичне «Я»	52,27 ± 6,37	54,52 ± 5,59	54,3 ± 4,83	0,087	0,093	0,640
Морально-етичне «Я»	52,14 ± 7,63	56,07 ± 9,33	52,00 ± 6,13	0,013	0,874	0,030
Особистісне «Я»	51,45 ± 6,4	51,57 ± 8,26	50,91 ± 5,54	0,577	0,855	0,630
Сімейне «Я»	62,61 ± 10,22	64,55 ± 10,32	61,43 ± 9,2	0,438	0,616	0,260
Соціальне «Я»	53,44 ± 6,55	56,69 ± 6,88	52,43 ± 5,81	0,025	0,579	0,037

Примітки: статистична значимість різниці між характеристиками: p_{1-2}^* – групи кадрових військових і мобілізованих цивільних військовослужбовців, p_{1-2} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та 2–4 ліній оборони, p_{1-3} – груп військовослужбовців лінії зіткнення та тилу, p_{2-3} – груп військовослужбовців 2–4 ліній оборони та тилу.

Так, найвищі значення отримано для конструкту «Я-сімейне» ($63,03 \pm 10,07$ бали) та «Я-соціальне» ($54,32 \pm 6,70$ бали), визначаючи значну роль для особистісної та професійної самоідентифікації саме ролі родини та соціального (включаючи й професійне) оточення. Інші ж конструкти порівняно з «Сімейним» та «Соціальним» «Я» мали досить низькі показники («Я-фізичне» – $53,36 \pm 5,93$ бали, «Я-морально-етичне» – $53,39 \pm 8,15$ балів і «Я-особистісне» – $51,39 \pm 6,88$ бали), вказуючи на проблемні зони формування цілісного представлення «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій, для яких саме феномен участі в військових діях провокує значну дисгармонійність, першочергово пригнічуючи саме ці компоненти та викликаючи розбалансованість усього цілісного конструкту «Я-концепції» й формуючи певні її викривлення з огляду на першочерговий вплив участі в бойових діях на їх фізичні можливості (висока ризикова активність у напрямку травмування та інвалідизації), морально-етичні принципи (значна частота необхідності «трансформувати» свої ціннісні визначення) та особистісні орієнтири (вимушена зміна своїх особистісних самовизначень та спонукальних мотивів і особистісних та професійних цілеспрямвань) – табл. 3.41.

Слід констатувати, що визначені значні розбіжності в пропорційності розвитку окремих конструктів цілісної «Я-концепції» вказували на провокування особистісної дезадаптованості даного контингенту та спровокований цим розвиток гіперкомпенсації інших домінуючих конструктів за рахунок недорозвинутих, що більшою мірою констатувалося серед військовослужбовців, які не мали спеціальної професійної підготовки та несли службу на лінії безпосереднього зіткнення, відчуючи значно інтенсивніший вплив участі в бойових діях. Так, для цього контингенту осіб більшою мірою було зафіксовано значення родинної підтримки та роль оточуючого соціуму в формуванні їх цілісної «Я-концепції» та значніші порушення фізичної, морально-етичної та особистісної «Я-концепційних» складових, вказуючи на інтенсивніше викривлення саме цих конструктів. Було констатовано, що

конструкти «Я-сімейне» та «Я-соціальне», які визначили найбільш високий ступінь свого розвитку, більш значніший розвиток отримали серед мобілізованих цивільних (відповідно $63,66 \pm 10,48$ і $54,65 \pm 6,84$ балів) порівняно з кадровими військовими (відповідно $60,13 \pm 7,44$ і $52,78 \pm 5,93$ балів). В свою чергу, інші, більш деструктивні «Я-концепційні» конструкти («Я-фізичне», «Я-морально-етичне» та «Я-особистісне») більшою мірою були дещо нижчими серед мобілізованих цивільних (відповідно $53,21 \pm 6,13$ і $53,44 \pm 8,54$ та $51,5 \pm 7,01$ балів) порівняно з кадровими військовими (відповідно $54,09 \pm 4,95$ і $53,17 \pm 6,2$ й $50,91 \pm 6,39$ балів), вказуючи на їх вищий трансформуючий вплив (у напрямку загальної дезорганізації «Я-концепції») серед осіб, що більшою мірою стикалися з феноменом участі в активних бойових діях. Різниця отриманих результатів статистичної значимості не відзначила – табл. 3.41.

Подібну тенденцію було визначено й за маркером місця несення військової служби. Так, особи, які проходили службу безпосередньо на лінії зіткнення переважно констатували більший вплив феномену безпосередньої участі в бойових діях на трансформаційну активність фізичної та статистично значимо морально-етичної складової цілісної «Я-концепції» (відповідно $52,27 \pm 6,37$ і $52,14 \pm 7,63$ балів) порівняно зі службою на 2–4 лініях оборони (відповідно $54,52 \pm 5,59$ та $56,07 \pm 9,33$ балів) й в тилкових умовах (відповідно $54,3 \pm 4,83$ і $52 \pm 6,13$ балів). В свою чергу, статистично не значимо було констатовано практично однаковий вплив участі в бойових діях на конструкт «Я-особистісне» для усіх локаційних умов проходження військової служби ($51,45 \pm 6,4$ і $51,57 \pm 8,26$ й $50,91 \pm 5,54$ балів відповідно лінія зіткнення, 2–4 лінії оборони та тил). «Сімейне» ж і статистично значимо «Соціальне» «Я» володіло більш значимим впливом на цілісну «Я-концепцію» серед військовослужбовців 2–4 ліній оборони та безпосереднього зіткнення (відповідно $64,55 \pm 10,32$ і $56,69 \pm 6,88$ балів та $62,61 \pm 10,22$ і $53,44 \pm 6,55$ балів) на відміну від тилового несення служби (відповідно $61,43 \pm 9,2$ і $52,43 \pm 5,81$ балів) – табл. 3.41.

3.4 Прогностичні та кореляційні психосоціальні й психохарактерологічні детермінанти формування професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій

При встановленні кореляційних взаємозалежностей визначених психосоціальних і психохарактерологічних детермінант очікувано найбільшу кількість статистично значимих взаємозв'язків було отримано для конструкту «Я-професійне» цілісної «Я-концепції» військовослужбовців за методикою «Дослідження особливостей «Я-концепції» осіб з порушеннями функцій опорно-рухового апарату» Чухрій І. Так, конструкт «Я-фізичне» очікувано мав статистично значимий слабкий прямий взаємозв'язок лише зі конструктом «Я-учнівське» ($r = 0,219$; $p = 0,012$) та встановленням соціального контакту (слабкий зворотній взаємозв'язок) як стратегії подолання стресових ситуацій методики SACS ($r = -0,182$; $p = 0,039$) – табл. 3.42.

Окрім цього, конструкт «Я-психічне» за методикою «Дослідження особливостей «Я-концепції» визначив значну кількість статистично значимих взаємозалежностей (переважно слабких) із психосоціальними та психохарактерологічними детермінантами військовослужбовців – учасників бойових дій. Так, очікувано, даний конструкт встановив прямі слабкі взаємозалежності (окрім пізнавальних механізмів соціальної адаптації, де було констатовано середньої сили взаємозв'язок) із адаптивними механізмами соціальної адаптації та зворотній – із дезадаптивними механізмами, вказуючи на можливе збільшення значень даного конструкту при підвищенні адаптивних механізмів і зниженні дезадаптивних: адаптивні (пізнавальні – $r = 0,322$, $p = 0,000$; поведінкові – $r = 0,255$, $p = 0,004$; емоційно-афективні – $r = 0,228$, $p = 0,009$; комунікативні – $r = 0,201$, $p = 0,023$; мотиваційно-вольові – $r = 0,247$, $p = 0,005$) та дезадаптивні (пізнавальні – $r = -0,320$, $p = 0,000$; поведінкові – $r = -0,259$, $p = 0,003$; емоційно-афективні – $r = -0,220$, $p = 0,012$; комунікативні – $r = -0,204$, $p = 0,020$; мотиваційно-вольові – $r = -0,247$, $p = 0,005$) – табл. 3.42.

За методикою ШОВТС даний конструкт мав слабкі прямі статистично значимі взаємозалежності лише за шкалою «збудження» ($r = 0,194$, $p = 0,027$) та визначав середньої сили зворотні кореляції з показниками «Міссісіпської шкали для оцінки посттравматичних реакцій (військовий варіант)» ($r = -0,317$, $p = 0,000$). Очікувано, даний конструкт визначив статистично значимі прямі слабкі та середньої сили кореляції практично з усіма конструктами «Шкали Я-концепції Теннессі»: фізичне «Я» – $r = 0,316$, $p = 0,000$; морально-етичне «Я» – $r = 0,236$, $p = 0,007$ і сімейне «Я» – $r = 0,318$, $p = 0,000$ – табл. 3.42.

Окрім цього, очікувано даний конструкт встановив статистично значимі зворотні слабкі взаємозалежності з фрустрацією та ригідністю (відповідно $r = -0,185$, $p = 0,036$ і $r = -0,200$, $p = 0,023$) та середньої сили – з показниками НПС ($r = -0,301$, $p = 0,001$). Окрім цього, конструкт «Я-психічне» мав статистично значимі середньої сили прямі взаємозалежності з конструктами «Я-професійне» ($r = 0,410$, $p = 0,000$), «Я-сімейне» ($r = 0,461$, $p = 0,000$) і «Я-учнівське» ($r = 0,379$, $p = 0,000$) визначаючи прямий вплив даних конструктів на формування «Я-психічного» конструкту цілісної «Я-концепції» – табл. 3.42.

Визначення взаємозв'язку «Я-психічного» конструкту зі стратегіями подолання стресових ситуацій методики SACS констатувало слабкі прямі та зворотні статистично значимі кореляції з пошуком соціальної підтримки ($r = 0,220$, $p = 0,012$), імпульсивними діями ($r = -0,227$, $p = 0,010$) та уникненням ($r = -0,186$, $p = 0,035$) і практично з усіма типами професійної мотивації (адекватний – $r = 0,285$, $p = 0,001$; ситуаційний з престижем – $r = 0,233$, $p = 0,008$; ситуаційний з романтикою – $r = 0,203$, $p = 0,021$; конформістський – $r = 0,259$, $p = 0,003$ і кримінальний – $r = 0,274$, $p = 0,002$) та очікувано з рівнями самооцінки ($r = 0,248$, $p = 0,005$) та домагання ($r = 0,243$, $p = 0,006$) – табл. 3.42.

В свою чергу, конструкт «Я-сімейне» цілісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій за методикою «Дослідження особливостей «Я-концепції» осіб з порушеннями функцій опорно-рухового

апарату» Чухрій І. очікувано визначив статистично значимі слабкі та середньої сили прямі кореляції з адаптивними психологічними механізмами соціальної адаптації (пізнавальні – $r = 0,245$, $p = 0,005$; поведінкові – $r = 0,349$, $p = 0,000$; емоційно-афективні – $r = 0,249$, $p = 0,005$; комунікативні – $r = 0,283$, $p = 0,001$ і мотиваційно-вольові – $r = 0,234$, $p = 0,008$) і зворотні – з дезадаптивними (пізнавальні – $r = -0,239$, $p = 0,006$; поведінкові – $r = -0,347$, $p = 0,000$; емоційно-афективні – $r = -0,242$, $p = 0,006$; комунікативні – $r = -0,295$, $p = 0,001$ та мотиваційно-вольові – $r = -0,234$, $p = 0,008$) вказуючи на збільшення рівня даного конструкту з підвищенням адаптивних механізмів і зменшенням дезадаптивних – табл. 3.42.

Окрім цього, даний конструкт констатував статистично значимі слабкі зворотні кореляції з показниками «Міссісіпської шкали для оцінки посттравматичних реакцій (військовий варіант)» ($r = -0,184$, $p = 0,037$) і значеннями агресивності – $r = -0,199$, $p = 0,024$; ригідності – $r = -0,213$, $p = 0,015$; та НПС – $r = -0,283$, $p = 0,001$ (вказуючи на можливі підвищення даного конструкту зі зниженням цих детермінант) і очікувано прямі переважно середньої сили з конструктом сімейне «Я» ($r = 0,417$, $p = 0,000$) «Шкали Я-концепції Теннессі» та конструктами «Я-психічне» – $r = 0,461$, $p = 0,000$; «Я-професійне» – $r = 0,315$, $p = 0,000$ і Я-учнівське – $r = 0,188$, $p = 0,033$ Чухрій І. При цьому, зі значеннями стратегій подолання стресових ситуацій методики SACS цей конструкт визначив переважно слабкі статистично значимі кореляції: як прямі (встановлення соціального контакту – $r = 0,194$, $p = 0,028$ і пошук соціальної підтримки – $r = 0,243$, $p = 0,006$), так і зворотні (уникнення – $r = -0,173$, $p = 0,050$; асоціальні дії – $r = -0,327$, $p = 0,000$ та агресивні дії – $r = -0,227$, $p = 0,010$) – табл. 3.42.

При цьому, конструкт «Я-учнівське» цілісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій за методикою «Дослідження особливостей «Я-концепції» осіб з порушеннями функцій опорно-рухового апарату» Чухрій І. констатував очікувано статистично значимі слабкі прямі кореляційні взаємозалежності з адаптивними психологічними механізмами

соціальної адаптації (пізнавальні – $r = 0,181$, $p = 0,040$; поведінкові – $r = 0,231$, $p = 0,009$; емоційно-афективні – $r = 0,213$, $p = 0,015$; комунікативні – $r = 0,204$, $p = 0,020$ і мотиваційно-вольові – $r = 0,176$, $p = 0,047$) і зворотні – з дезадаптивними (пізнавальні – $r = -0,187$, $p = 0,034$; поведінкові – $r = -0,233$, $p = 0,008$; емоційно-афективні – $r = -0,205$, $p = 0,020$; комунікативні – $r = -0,204$, $p = 0,021$ та мотиваційно-вольові – $r = -0,176$, $p = 0,047$) визначаючи збільшення рівня даного конструкту з підвищенням адаптивних механізмів і зменшенням дезадаптивних – табл. 3.42.

При цьому, даний конструкт визначив прямі переважно слабкі статистично значимі кореляції з показниками ШОВТС (вторгнення – $r = 0,264$, $p = 0,002$; уникнення – $r = 0,238$, $p = 0,007$ і збудження – $r = 0,248$, $p = 0,005$), окремих конструктів цілісної «Я-концепції» Чухрій І. («Я-фізичне» – $r = 0,219$, $p = 0,012$; «Я-психічне» – $r = 0,379$, $p = 0,000$; «Я-професійне» – $r = 0,300$, $p = 0,001$ та «Я-сімейне» – $r = 0,188$, $p = 0,033$), типами професійної мотивації (адекватний – $r = 0,261$, $p = 0,003$; ситуаційний з престижем – $r = 0,209$, $p = 0,017$; ситуаційний з романтикою – $r = 0,233$, $p = 0,008$; комформістський – $r = 0,206$, $p = 0,019$ і кримінальний – $r = 0,196$, $p = 0,026$) та рівнями самооцінки ($r = 0,216$, $p = 0,014$) і домагання ($r = 0,191$, $p = 0,030$) – табл. 3.42.

В свою чергу, також було визначено зворотні статистично значимі переважно слабкі кореляції з показниками «Міссісіпської шкали для оцінки посттравматичних реакцій (військовий варіант)» – $r = -0,323$, $p = 0,000$, фрустрацією ($r = -0,180$, $p = 0,042$), агресивністю ($r = -0,234$, $p = 0,008$) та рівнями НПС ($r = -0,298$, $p = 0,001$) – табл. 3.42.

При цьому, конструкт «Я-професійне» цілісної «Я-концепції» військовослужбовців за методикою «Дослідження особливостей «Я-концепції» осіб з порушеннями функцій опорно-рухового апарату» Чухрій І. очікувано констатував статистично значимі середньої сили прямі кореляційні взаємозалежності з адаптивними психологічними механізмами соціальної адаптації (пізнавальні – $r = 0,391$, $p = 0,000$; поведінкові – $r = 0,481$, $p = 0,000$; емоційно-афективні – $r = 0,484$, $p = 0,000$; комунікативні – $r = 0,474$, $p = 0,000$

і мотиваційно-вольові – $r = 0,365$, $p = 0,000$) і зворотні – з дезадаптивними (пізнавальні – $r = -0,379$, $p = 0,000$; поведінкові – $r = -0,478$, $p = 0,000$; емоційно-афективні – $r = -0,484$, $p = 0,000$; комунікативні – $r = -0,435$, $p = 0,00$ та мотиваційно-вольові – $r = -0,365$, $p = 0,00$) визначаючи збільшення рівня даного конструкту з підвищенням адаптивних механізмів і зменшенням дезадаптивних – табл. 3.42.

Також, даний конструкт визначив прямі слабкі статистично значимі кореляційні взаємозалежності зі значеннями ШОВТС (вторгнення – $r = 0,248$, $p = 0,005$; уникнення – $r = 0,250$, $p = 0,004$ і збудження – $r = 0,279$, $p = 0,001$); середньої сили з окремими конструктами цілісної «Я-концепції» Чухрій І. («Я-психічне» – $r = 0,410$, $p = 0,000$; «Я-сімейне» – $r = 0,315$, $p = 0,000$ та «Я-учнівське» – $r = 0,300$, $p = 0,001$); переважно середньої сили з типами професійної мотивації (адекватний – $r = 0,302$, $p = 0,001$; ситуаційний з престижем – $r = 0,236$, $p = 0,007$ і комформістський – $r = 0,240$, $p = 0,006$) та рівнями самооцінки ($r = 0,372$, $p = 0,000$) і домагання ($r = 0,396$, $p = 0,000$) й сильні – зі значеннями НПС ($r = 0,760$, $p = 0,000$) – табл. 3.42.

В свою чергу, було констатовано зворотні середньої сили та слібкі статистично значимі кореляційні взаємозалежності даного конструкту з показниками «Міссісіпської шкали для оцінки посттравматичних реакцій (військовий варіант)» – $r = -0,383$, $p = 0,000$, фрустрацією ($r = -0,347$, $p = 0,000$) і тривожністю ($r = -0,222$, $p = 0,012$). Зі шкалою SACS також визначено статистично значимі кореляції: як прямі (зі встановленням соціального контакту – $r = 0,285$, $p = 0,001$ і пошуком соціальної підтримки – $r = 0,301$, $p = 0,001$), так і зворотні (з уникненням – $r = -0,225$, $p = 0,010$; асоціальними діями – $r = -0,172$, $p = 0,051$ та агресивними діями – $r = -0,300$, $p = 0,001$) – табл. 3.42.

В подальшому ми провели вирахування емпіричної моделі розвитку професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій із визначенням окремих психологічних та соціо-характерологічних структурно-функціональних детермінант – табл. 3.43.

Таблиця 3.43

**Прогностична матриця психосоціальних і психохарактерологічних
детермінант формування професійної «Я-концепції»
військовослужбовців – учасників бойових дій**

Предиктор	Бета-коефіцієнт	+95 % ДІ	-95 % ДІ	p
Безпосереднє зіткнення	-9,342	-17,372	-1,311	0,023
Я-психічне	2,496	1,426	3,566	< 0,001
Комунікативні дезадаптивні	1,316	0,015	2,618	0,047
Вторгнення	-0,662	-1,605	0,280	0,049
Домагання (загальний бал)	0,568	0,099	1,037	0,018
Фрустрація	1,435	0,217	2,653	0,021
Асертивні дії	1,435	-0,086	2,956	0,054
Встановлення соціального контакту	2,420	1,060	3,780	0,001
Імпульсивні дії	2,193	0,813	3,573	0,002
Стала моделі	95,057	44,161	145,953	0,008

Для цього за допомогою регресійного аналізу було проведено визначення показників із блоків психологічних та соціо-характерологічних структурно-функціональних детермінант, які впливають на загальний бал професійної «Я-контцепції» військовослужбовців – учасників бойових дій.

На початковому етапі кожен з блоків (конструкти «Я-концепції», шкали «SACS», показники самооцінки психічних станів, тощо) були включені для формування моделі; наступним кроком було визначення лише статистично значимих детермінант: з кожного блоку визначалися лише статистично значимо асоційовані показники із загальним балом професійної «Я-контцепції» військовослужбовців – учасників бойових дій. Кінцевим етапом було отримання найбільш статистично значимих асоційованих показників та формування лінійної моделі з можливістю подальшого застосування в прогнозуванні досягнення рівня професійної «Я-концепції» та/чи попередній оцінці респондентів – військовослужбовців щодо їх професійного «Я-концепційного» конструкту.

За отриманими результатами було встановлено, що служба на лінії зіткнення значно знижує загальний бал професійної «Я-концепції» (на 9,3 бали: $\beta = -9,342$ [95,0 % довірчі інтервали (ДІ) $-17,372 - -1,311$]; $p = 0,023$) порівняно

з «тиловою» лінією, як і збільшення бального вираження шкали «вторгнення» ШОВТС, що знижує загальний бал «Я-концепції» на 0,6 бали ($\beta = -0,662$ [95,0 % ДІ -1,605 – 0,280]; $p = 0,049$). Окрім цього, було визначено, що збільшення конструкту «Я-психічне» підвищує загальний бал професійної «Я-концепції» на 2,5 бали ($\beta = 2,496$ [95,0 % ДІ 1,426 – 3,566]; $p < 0,001$), підвищення впливу дезадаптивних комунікативних механізмів соціальної адаптації збільшує загальний бал професійної «Я-концепції» на 1,3 бали ($\beta = 1,316$ [95,0 % ДІ 0,015 – 2,618]; $p = 0,047$), як і збільшення рівня домагань – підвищення на 0,5 бали професійної «Я-концепції» ($\beta = 0,568$ [95,0 % ДІ 0,099 – 1,037]; $p = 0,018$). В свою чергу, підвищення вираженості фрустрації військовослужбовців – учасників бойових дій збільшувало рівень їх професійної «Я-концепції» на 1,4 бали ($\beta = 1,435$ [95,0 % ДІ 0,217 – 2,653]; $p = 0,021$), а реалізація стратегії подолання стресових ситуацій за допомогою асертивних дій – на 1,4 бали ($\beta = 1,435$ [95,0 % ДІ -0,086 – 2,956]; $p = 0,054$), як і встановлення соціального контакту – на 2,4 бали ($\beta = 2,420$ [95,0 % ДІ 1,060 – 3,780]; $p = 0,001$) та імпульсивних дій – на 2,1 бали ($\beta = 2,193$ [95,0 % ДІ 0,813 – 3,573]; $p = 0,002$) – табл. 3.43.

Слід вказати, що отримані значення статистики Дарбіна-Уотсона для розробленої моделі = 2,230, що є достатньо оптимальним значенням та характеризує майже повну відсутність її аутокореляції.

Висновки до розділу

Таким чином, за результатами емпіричного дослідження було констатовано:

1. Визначено соціо-професійні та психохарактерологічні особливості військовослужбовців – учасників бойових дій та встановлено значну перевагу чоловічого контингенту порівняно з жіночим (відповідно 91,5 та 8,5 %) та осіб вікової групи 30–45 років (49,6 %) із переважанням осіб рядового складу (65,1 %) порівняно з сержантським (17,1 %) та офіцерським (17,8 %).

Зафіксовано переважання сангвінічного та флегматичного типів особистості (відповідно 40,3 і 35,7 %), що характеризувало їх як рухливих, лабільних, швидко реагуючих, легко переживаючих невдачі та неприємності зі стійкими прагненнями, більш-менш постійним настроєм та слабким зовнішнім виразом душевних станів, які мали суттєву частку поширення напруженої (10,9 %), конфліктної (3,1 %) і незадовільної (2,3 %) психологічної обстановки в професійному колективі й значне поширення стресових ситуацій при виконанні своїх професійних обов'язків, з якими 20,9 % стикаються 1–2 рази на тиждень та 20,2 % кожного дня. Констатовано перевагу військовослужбовців (49,6 %), що проходили службу безпосередньо на лінії зіткнення та на першій лінії оборони (20,2 %), що спровокувало значну кількість одного (50,4 %), та двох (10,9 %) поранень зі значною їх тяжкістю в 21,7 % випадків.

2. Констатовано переважання пізнавальних і поведінкових (відповідно $11,49 \pm 2,48$ і $11,35 \pm 2,10$ балів) психологічних адаптивних механізмів, які в більшій мірі були вираженими серед кадрових військових (відповідно $11,87 \pm 2,18$ і $11,26 \pm 2,30$ балів) і тих, що проходили службу на 2–4 лініях оборони й в тилу (відповідно $11,88 \pm 2,42$ і $11,60 \pm 1,81$ й $11,52 \pm 2,19$ і $11,39 \pm 2,57$ балів) та мали певну професійну психологічну підготовку, що визначало їх активну співпрацю з більш досвідченими професіоналами, постійний пошук компромісів, ретельний аналіз труднощів і шляхів їх подолання, підвищену самооцінку та самоконтроль, усвідомлення особистісної професійної цінності та віру у власні ресурсні можливості подолання складних ситуацій. Зафіксовано переважання комунікативних та емоційно-афективних дезадаптивних механізмів подолання складних ситуацій (відповідно $5,51 \pm 3,41$ і $5,03 \pm 2,83$ балів), які значно вище були розвинуті серед мобілізованих цивільних (відповідно $5,61 \pm 3,53$ і $5,23 \pm 2,89$) та у тих, що проходили службу на лінії зіткнення (відповідно $9,14 \pm 2,90$ і $9,67 \pm 2,79$ балів), вказуючи на пригнічений емоційний стан і можливий стан безнадії, піддатливість, переживання злості та провини з відсутністю позитивних

переживань та неадекватними й конфліктними формами спілкування, які призводять до соціальної дезадаптації і міжособистісних та групових професійних конфліктів.

3. Встановлено порушення розвитку когнітивного та емоційно-оцінного професійного «Я-концепційного» конструктів, що вказувало на негативні емоційно-особистісні особливості, які розвинулися внаслідок суб'єктивного сприйняття загрози отримати бойову травму, що значно інтенсивніше проявлялися у групі кадрових військових порівняно з мобілізованими цивільними та серед тих, що проходили службу в тилу порівняно з лінією зіткнення і 2–4 лініями захисту. Визначено схильності військовослужбовців «повертатися» та переживати травматичну подію знову при будь-якому нагадуванні про неї із неможливістю «перемкнути» свою увагу на щось інше та раптовою мимовільною «появою» окремих картин минулих психотравмуючих подій в свідомості, які супроводжувалися нестерпно тяжкими переживаннями та відбувалися на тлі уникнення всіх можливих ситуацій та всього, що могло б нагадати їм про психотравмуючі події та констатували неприємні фізичні відчуття. Констатовано вплив участі в бойових діях на викривлений розвиток особистості із повною відсутністю прагнень досягнення професійних цілей і попереднім «програмуванням» на невдачі. Констатовано значно високий ступінь складності «переключатися» на інші професійні завдання та «заклякність» і млявість зі схильністю до агресивної та асоціальної поведінки через наявні внутрішні та зовнішні конфлікти.

4. Визначено порушення розвитку мотиваційного, поведінкового та духовно-ціннісного конструктів професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій, які проявлялися низькою мотивацією та перевагою компенсаторного й ситуаційно-романтичного мотиваційного типів (професійний вибір через можливість компенсувати або подолати свої слабкі риси характеру та престиж професії). З'ясовано посередні рівні готовності до ризику та посередню мотивацію уникнення невдач, що було більш характерним для кадрових військових порівняно з мобілізованими

цивільними та тих, що проходили службу на лінії зіткнення й повинні бути готовими ризикувати в будь який момент порівняно зі службою на 2–4 лініях оборони та в тилу. Визначено перевагу просоціальних стратегій подолання стресових і ризикових ситуацій за допомогою встановлення соціального контакту та пошуку соціальної підтримки, що провокувало нервово-психічні зриви в екстремальних умовах й першочергову перевагу життєво необхідних цінностей порівняно з матеріальними та іншими, менш «вітальними». Констатовано посередні рівні нервово-психічної стійкості військовослужбовців, що більшою мірою було розвинено серед мобілізованих цивільних та тих, що проходили службу на лінії зіткнення та на 2–4 лініях оборони.

5. Визначено дезорганізацію цілісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій з найвищим розвитком конструкту «Я-сімейне» (визначало позитивний вплив родинних зв'язків) та найменш розвиненими (проблемні зони) конструктами «Я-фізичне» та «Я-особистісне» (значні ризики втрати фізичного здоров'я та особистісних характеристик), що повністю визначалося участю в бойових діях та провокувало можливий регрес до ранніх особистісних структур. Констатовано менший розвиток усіх «Я-концепційних» конструктів серед мобілізованих цивільних порівняно з професійними військовими та серед тих, хто проходив службу безпосередньо на лінії зіткнення та на 2–4 лініях оборони, вказуючи на більш глибоку конструктну дезадаптованість їх «Я-концепції» через невідповідність до умов несення військової служби. Зафіксовано значну дисгармонійність окремих конструктів цілісної «Я-концепції», що проявлялося значними розбіжностями в їх пропорційності розвитку та вказувало на провокування особистісної дезадаптованості й розвиток гіперкомпенсації інших домінуючих конструктів за рахунок недорозвинутих.

5. Визначено наявність статистично значимих середньої сили прямих кореляційних взаємозалежностей «Я-професійного» конструкту цілісної «Я-концепції» військовослужбовців з адаптивними психологічними механізмами

соціальної адаптації (пізнавальні – $r = 0,391$, $p = 0,000$; поведінкові – $r = 0,481$, $p = 0,000$; емоційно-афективні – $r = 0,484$, $p = 0,000$; комунікативні – $r = 0,474$, $p = 0,000$ і мотиваційно-вольові – $r = 0,365$, $p = 0,000$), окремими конструктами цілісної «Я-концепції» («Я-психічне» – $r = 0,410$, $p = 0,000$; «Я-сімейне» – $r = 0,315$, $p = 0,000$ та «Я-учнівське» – $r = 0,300$, $p = 0,001$), адекватним типом професійної мотивації ($r = 0,302$, $p = 0,001$), рівнями самооцінки ($r = 0,372$, $p = 0,000$) і домагання ($r = 0,396$, $p = 0,000$) та пошуком соціальної підтримки ($r = 0,301$, $p = 0,001$) й зафіксовано сильні кореляції зі значеннями НПС ($r = 0,760$, $p = 0,000$). Таким чином констатовано можливості збільшення рівня «Я-професійного» конструкту з підвищенням адаптивних психологічних механізмів соціальної адаптації, збільшенням рівнів «Я-психічне» та «Я-сімейне» і «Я-учнівське», високим адекватним типом професійної мотивації й значними рівнями самооцінки та домагання й НПС і рівнем пошуку соціальної підтримки.

6. Зафіксовано статистично значимі середньої сили зворотні кореляції «Я-професійного» конструкту цілісної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій з дезадаптивними психологічними механізмами соціальної адаптації (пізнавальні – $r = -0,379$, $p = 0,000$; поведінкові – $r = -0,478$, $p = 0,000$; емоційно-афективні – $r = -0,484$, $p = 0,000$; комунікативні – $r = -0,435$, $p = 0,00$ та мотиваційно-вольові – $r = -0,365$, $p = 0,00$), показниками «Міссісіпської шкали для оцінки посттравматичних реакцій» ($r = -0,383$, $p = 0,000$), фрустрацією ($r = -0,347$, $p = 0,000$) та агресивними діями ($r = -0,300$, $p = 0,001$), вказуючи на можливі збільшення професійного «Я-концепційного» конструкту при зменшенні значень дезадаптивних психологічних механізмів соціальної адаптації, «Міссісіпської шкали для оцінки посттравматичних реакцій» та вираження агресивних дій.

7. Розроблено модель прогнозування досягнутого рівня професійної «Я-концепції» та таргетовано прогностичну цінність окремих психологічних та соціо-характерологічних детермінант. Встановлено, що служба на лінії зіткнення значно знижує загальний бал професійної «Я-концепції» (на 9,3 бали:

$\beta = -9,342$ [95,0 % ДІ -17,372 – -1,311]; $p = 0,023$), як і збільшення бального вираження шкали «вторгнення» (знижує загальний бал професійної «Я-концепції» на 0,6 бали: $\beta = -0,662$ [95,0 % ДІ -1,605 – 0,280]; $p = 0,049$). Визначено, що збільшення конструкту «Я-психічне» підвищує загальний бал професійної «Я-концепції» на 2,5 балів ($\beta = 2,496$ [95,0 % ДІ 1,426 – 3,566]; $p < 0,001$), а підвищення дезадаптивних комунікативних механізмів соціальної адаптації збільшує загальний бал професійної «Я-концепції» на 1,3 бали ($\beta = 1,316$ [95,0 % ДІ 0,015 – 2,618]; $p = 0,047$), як і рівень домагань – на 0,5 балів ($\beta = 0,568$ [95,0 % ДІ 0,099 – 1,037]; $p = 0,018$), вираженість фрустрації – на 1,4 бали ($\beta = 1,435$ [95,0 % ДІ 0,217 – 2,653]; $p = 0,021$), реалізація асертивних дій у якості стратегій подолання стресових та ризикових ситуацій – на 1,4 бали ($\beta = 1,435$ [95,0 % ДІ -0,086 – 2,956]; $p = 0,054$), як і встановлення соціального контакту – на 2,4 бали ($\beta = 2,420$ [95,0 % ДІ 1,060 – 3,780]; $p = 0,001$) та імпульсивних дій – на 2,1 бали ($\beta = 2,193$ [95,0 % ДІ 0,813 – 3,573]; $p = 0,002$).

За матеріалами розділу опубліковано:

[32]. Salnikova T. The influence of sociopsychological characteristics of military personnel depending on their professional training on the constructs of their personal self-concept. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Харків, НУЦЗУ, 2024. Вип. № 1 (7). С. 63–79. doi: 10.52363/dcpp-2024.1.5

[33]. Salnikova T. V. Sociopsychological characteristics and their influence on the constructs of the personal self-concept of servicemen. *Науковий журнал «Габітус»*. 2024. Вип. 61. С. 219–225. doi: 10.32782/2663-5208. 2024.61.40

РОЗДІЛ 4

ПРОГРАМА ПСИХОКОРЕКЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

4.1 Теоретико-психологічні підґрунтя психологічної підтримки військовослужбовців в умовах війни

Останнім часом наша держава переживає вкрай складні часи. Вітчизняне сьогодення через розпочату військову агресію насичене понаднормовими стресогенними та психоемоційними впливами. Дана ситуація пов'язана зі значною кількістю надзвичайних подій військового характеру досить високої стресогенної активності та інтенсивності [95], що викликає негативні наслідки в особистісній повсякденній життєдіяльності й поведінці.

Через активні бойові дії практично все населення України піддається впливу значних психоемоційних та психофізіологічних перенавантажень [45]. Значна частина мешканців нашої держави мала необхідність терміново вимушено покинути свої домівки, втратити майно та роботу, знаходитися в зоні ведення активних бойових дій, тощо. Серед значного контингенту таких осіб виокремлюється досить масивна когорта (військовослужбовці), які постійно стикаються з психофізіологічними та психоемоційними перенавантаженнями в умовах сьогоденної війни та піддаються значному психотравмуючому стресогенному впливу й потребують постійної психологічної підтримки в умовах війни.

Професійна діяльність військовослужбовців (особливо в умовах війни) пов'язана з постійним значним стресогенним психоемоційним перенавантаженням та дією різноманітних психофізичних чинників при перебуванні в різко екстремальних умовах, що провокує значні ризики розвитку соціально-психологічної дезадаптованості, яка першочергово проявляється комунікативною дезадаптованістю через необхідність самовизначення та самореалізації в оточуючому «комунікативному колі», що

викликає певні значні «труднощі» та «страхи» у військовослужбовця.

Військовослужбовці (особливо в умовах війни) постійно перебувають під дією деструктивного впливу на психоемоційну сферу різноманітних значних стресогенних чинників та «переживання» цілого «спектру» специфічних психофізичних та психоемоційних екстремальних перенавантажень, які провокують розвиток певних специфічних особистісних психологічних установок [39, 51, 121], які супроводжуються психофізичною та соціоповедінковою дезадаптацією аж до розвитку незворотних розладів та зрушень (нервові зриви, психотравматичні та невротичні й стресові розлади, ПТСРи, психічні та поведінкові зрушення, бойові стресові реакції тощо), що потребує відповідної психологічної підтримки, допомоги та психологічної і соціальної реабілітації [51, 109].

Дані процеси провокують певні «спотворення» окремих конструктів професійної «Я-концепції» та викликають повну дисгармонійність особистісної «Я-концепційної» моделі, що досить характерно для військовослужбовців, які досить часто в процесі виконання своїх професійних обов'язків (особливо в умовах війни) мають необхідність «переступати» через свої морально-етичні принципи та моральні цінності, що спроможне нанести значну «моральну шкоду» (термін, що описує порушення особистісного морального кодексу, який привернув увагу дослідників через високий рівень самогубств серед військовослужбовців [14, 21], яка виникає, коли військовослужбовці зазнають морально шкідливих подій, які суперечать їх цінностям та переконанням [34].

Вплив таких моральних переживань [25], які виникають у ході несення військової служби (особливо в умовах війни), завдає значного морально-духовного занепокоєння [20]. Цей досвід самотійно не може бути виправданий та знівельований особистими та моральними переконаннями військовослужбовця та може призвести до певних намагань примирення з «непримиренними» невідповідностями між їх життєво-соціальним і професійним досвідом та необхідністю виконувати певні вчинки з огляду на

специфіку їх професійних завдань і навантажень [4]. Через це можуть бути спровоковані серйозні психологічні проблеми, такі як ПСТР та моральна травма, через що військовослужбовці постійно стикаються з нав'язливими та суїцидальними думками, імпульсивністю, порушеннями сну або необхідністю вживання психоактивних і алкогольвмісних речовин, уникненням певних тригерів та можуть різко реагувати не властивою їм неадаптивно владною, агресивною, самоушкоджуючою та саморуйнівною або деморалізуючою поведінкою [10], що визначає необхідність проведення психологічної підтримки та психокорекційної роботи.

Моральна шкода описана як один із типів внутрішньої боротьби [35], яка цілком пов'язана з питаннями внутрішньої дезорієнтаційної напруги через суперечності, які генеруються всередині самого себе або по відношенню до інших [29]. Моральна шкода позитивно взаємозалежна від депресивних проявів та негативно – з відчуттям щастя, а така внутрішня боротьба протилежностей часто впливає на особистісний психологічний добробут й психофізіологічне здоров'я та на розвиток дистресу й депресії [2] та занепаду сил [26]. Значні за тривалістю періоди такої внутрішньої боротьби провокують значно вищий ризик щодо розвитку психологічних порушень [16], що констатує необхідність відповідного втручання та психологічної підтримки й психокорекційної роботи з такими особами.

Окрім цього, при впливі моральної шкоди через певні невідповідності між системою особистісних моральних переконань, самооцінки, діями та досвідом особистості виникає когнітивний дисонанс [3], що може спровокувати порушення здатності особистості узгоджувати своє особисте уявлення про добро і зло з думкою соціуму [28, 1] та створювати значні дезадаптивні моральні впливи. Вплив моральної шкоди ставить під загрозу почуття ідентичності та самооцінки й системи цілісної особистісної орієнтації, змушуючи військовослужбовця (особливо при виконанні своїх професійних обов'язків в умовах війни) намагатися знайти новий сенс такого життя [38].

Таким чином, вплив потенційно морально шкідливих подій

(бездіяльнісні дії або вчинення дій, що порушують морально-етичні особистісні переконання) спричинює значний психологічний стрес та дисонанс усієї особистісної психологічної сфери [22], що отримав назву «моральної травми», яка пов'язана з деякими формами психічних захворювань, включаючи ПТСР, депресію та суїцидальні думки й наміри [36]. Після впливу моральної шкоди значної сили психологічний дистрес може виокремитися в певний «профіль» симптомів, що включає моральні відчуття провини та сорому та прояви депресивного типу (нав'язливі симптоми гіперзбудження та інші прояви ПТСР) [23]. Окрім цього, тяжкість впливу моральної шкоди потенціюється в осіб із проблемами психічного здоров'я (ПТСР, депресія, тощо), які пов'язані з морально шкідливими подіями, через що такі особи неохоче звертаються за офіційною підтримкою через острахи щодо соціально-правових наслідків розкриття інформації [8]. Додаткова складність визначається ще й тим, що для таких пацієнтів на сьогодні ще не напрацьовані в повній мірі психологічні «стандарти» корекції проблем психічного здоров'я, пов'язаних із моральною травмою [23].

Враховуючи дані особливості такі особи потребують відповідної психологічної підтримки та певного психокорегуючого реабілітаційного втручання [109, 199]. Одним із ефективних механізмів подолання таких дезадаптивних «труднощів» та «острахів» є залучення військовослужбовця до своєчасної індивідуальної психокорекційної реабілітаційної допомоги. Вони першочергово потребують професійної соціально-психологічної реабілітації та адаптації, яка реалізується шляхом напрацювання та задіяння індивідуального комплексу певних психокорекційних та психореабілітаційних втручань [67], першочергово спрямованих на формування певної особистісної [196] та професійної «Я-концепційної» поведінкової моделі, що допомагає військовослужбовцю набути відповідного соціального та професійного шаблону й сформувати повноцінну соціально та професійно активну особистість, яка спроможна в подальшому самостійно професійно реалізуватися.

Адекватна психологічна підтримка та допомога з відповідною психосоціальною реабілітацією такого контингенту дозволяє визначити та напрацювати у них певні цілісні психологічні внутрішні та зовнішні психосоціальні орієнтири [39], які віддзеркалюють особистісну інтелектуально-духовну та професійну діяльність військовослужбовців (особливо тих, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни) та визначають певний цілісний образ професіональної особистості, ціннісноорієнтовної особи з певним «набором» особистісних уявлень і переконань та інших. психосоціальних характеристик, відповідно до яких він відноситься до самого себе та вибудовує соціальну та професійну взаємодію з оточуючими. Дані парадигми ефективно реалізується за допомогою певних психокорекційних механізмів виправлення дисгармонійності особистісної та професійної «Я-концепційної» моделі, яка спровокувалася нерівномірним розвитком певних її конструктів (див. розділ 3) через вплив їх участі у війні [71, 93].

Така психологічна підтримка та психореабілітаційна робота нараховує цілу низку медичних, психосоціальних, психофізіологічних, абілітаційно-реабілітаційних та інших заходів, які практично «реалізуються» мультидисциплінарною реабілітаційною «командою» [118]. Формування цих психокорекційних втручань реалізовується за допомогою корегування окремих конструктів професійної «Я-концепції» особистості з урахуванням загальновизнаних медичних принципів реабілітації [94, 250]:

- єдиний підхід до розуміння природи втрати або зниження боєздатності та необхідних механізмів їх збереження й відновлення;
- єдині реалізаційні механізми для усіх медичних і соціальних служб;
- кваліфікована медична допомога і адекватне медичне забезпечення відповідно до загальнодержавних військово-медичних стандартів й існуючих клінічних протоколів;
- єдиний підхід до діагностично-профілактичних впливів і надання відповідної адекватної медико-психологічної допомоги та реабілітації

поранених і хворих із профілактикою бойового стресу;

- єдині підходи та профілактична спрямованість професійної діяльності відповідних психологічних служб та дотримання санітарно-гігієнічних і протиепідемічних заходів;

- гуманізації – актуалізація та розвиток особистісних можливостей для подолання стресогенних і кризових ситуацій (врахування особистісних психофізичних, психоемоційних і психофізіологічних особливостей військовослужбовця);

- індивідуалізації – індивідуальний підбір ресоціалізаційних і реабілітаційних методів та методик за умови креативності й відмови від загальноприйнятих стереотипів;

- мультидисциплінарності – залучення до психологічної підтримки та психокорекційної роботи усіх необхідних фахівців психологічного, медичного, соціального та інших профілей;

- педагогічна та психологічна підтримка – соціально-психологічна та соціально-педагогічна підтримка на всіх етапах реалізації реабілітаційної програми;

- системності – «сприйняття» військовослужбовця як активного «учасника» та «суб'єкта» реабілітаційної програми та активна його участь у напрацюванні необхідних «зовнішніх» та «внутрішніх» орієнтирів у рамках реалізації особистісної та професійної «Я-концепційної» моделі;

- формування психологічно-здорового резерву для медичного забезпечення військ;

- врахування територіального принципу та інтеграційні механізми системи медико-психологічного забезпечення військ у єдиний медичний простір нашої держави.

При цьому, психологічна підтримка та психокорекційна робота з таким контингентом осіб обов'язково повинна включати:

- психологічну підготовку (напрацювання механізмів психологічної готовності та стійкості з можливістю керування своїми психічними станами);

- психологічну корекцію (психокорекційна робота з профілактикою виникнення та розвитку й подоланням негативних психічних станів);
- психологічну реабілітацію (психокорекційні механізми відновлення та компенсації) [210].

Слід вказати, що окрім цього, ще однією запорукою ефективності психологічної підтримки та психокорегувальної роботи з таким контингентом осіб є психологічний супровід військовослужбовців, починаючи (за можливості) з професійно-психологічного відбору на службу та подальше психологічне їх «ведення» з урахуванням соціально-психологічного клімату в місцях несення військової служби та індивідуальних психоемоційних й особистісних характеристик і можливих завчасних заходах психопрофілактики та психогігієни.

Психологічне забезпечення діяльності військовослужбовців обов'язково враховує відповідні заходи професійної орієнтації та психолого-професійного відбору, психологічне «ведення» протягом усієї їх професійної діяльності, психологічне визначення внутрішніх і професійних можливостей кар'єрного росту, підтримки здорового морально-психологічного клімату в робочому колективі та психологічного забезпечення готовності до виконання завдань в надзвичайних умовах. Такі практики реалізуються як індивідуально, так і з залученням методик групової психотерапії.

Психологічне забезпечення професійної діяльності військовослужбовців (особливо при виконанні ними своїх професійних обов'язків в умовах війни) першочергово спрямовується на напрацювання відповідних психологічних «орієнтирів» поведінки в умовах надзвичайних психотравмуючих та психоемоційно й психофізіологічно виснажуючих ситуацій, що підпорядковується реалізації відповідних корегувальних механізмів та методів гармонізації окремих конструктів професійної «Я-концепції», які спрямовуються на формування гармонійної психологічно стійкої до дії як внутрішніх, так і зовнішніх особистісних та психотравмуючих впливів особистості.

4.2 Методичні та методологічні принципи психологічної підтримки та психокорекційної роботи з військовослужбовцями в умовах війни

Згідно з існуючими науковими психологічними парадигмами нами констатовано, що формуванню феномену професійної «Я-концепційної» моделі у психотерапевтичному розумінні першочергова роль відводиться гуманістичному (феноменологічному) підходу [253], який серед усіх існуючих психотерапевтичних напрямків і підходів є найбільш еклектичним і різноманітним. Даний підхід конгломерує в собі безліч існуючих підходів та методів психологічної підтримки та психотерапевтичного втручання, які більшістю відносяться до когнітивно-поведінкових і психоаналітичних. Даний підхід першочергово визначає особистісне самосприйняття та самоусвідомлення з точки зору реальних підходів до своїх життєвих подій, концентруючи свою увагу на існуючому життєвому досвіді, не спираючись на минуле чи майбутнє.

До даного підходу відносять екзистенціальне консультування (К'єркегор С.) [5, 143, 155], гештальт-терапію (Перлз Ф.) [46], психодраму (Морено Я.) [137], логотерапію (Франкл В. Е.) [147], клієнт-центровану психотерапію (Роджерс К. Р.) [115], психосинтез (Ассаджіолі Р.) [205] та трансактний аналіз (Берн Е.) [108] й інш.

В цілому дані психокорекційні методики застосовують недирективний тип роботи та орієнтовані цілковито на клієнтську проблематику. Так, Роджерс К., сформулював поняття «Я-концепції» (стійка система особистісних уявлень про самого себе, яка визначається усвідомленням і оцінкою власних властивостей (фізичних, фізіологічних, характерологічних, тощо), певною мірою «інтегрований» образ особистісного «Я», через який вона формує взаємовідношення з іншими), яке втілює у клієнт-центровану терапію (яку й враховано при розробці нашої програми психологічної підтримки та психокорекційного психотренінгу військовослужбовців, що

виконували свої професійні обов'язки в умовах війни). В основі даного методу покладено принцип допомоги клієнтові у напрямку досягнення стану «конгруентності» між внутрішніми конструктами «Я» і цілісною «Я-концепцією» та при необхідності цілковитої реорганізації особистісної «Я-концепції». Роджерс К. вказав, що психологу при проведенні психотерапевтичного втручання потрібно концентруватися на суб'єктивному (феноменологічному) клієнтському досвіді. Таким чином, психолог працюючи як помічник (усуває емоційні блоки та існуючі перешкоди) допомагає підвищенню рівня здоров'я клієнта.

Послідовник Роджерса К. Р. Боуен М. на основі його праць розробив основні принципи особистісної сутності, які цілковито характеризують розвиток особистісного духовного потенціалу і констатують позицію психотерапевта по відношенню до клієнта:

- самодетермінація – здатність виокремити те, що в подальшому посприяє збільшенню якості життя як самої особи, так і її оточення;
- саморегулювання – наявність природної здатності до самозмін і відновлення особистої психологічної цілісності;
- внутрішнє «Я» – наявність особистісних «духовних» орієнтирів та перспективи, що реалізують здатність до самопізнання та характеризують можливості самотрансценденції (вихід за межі особистісного «Я»).

Наступним напрямком до психотерапевтичної роботи (що також було враховано при розробці нашої програми психологічної підтримки та психокорекційного психотренінгу військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни) є гештальт-терапія, засновником якої є Перлз Ф., який вважав, що діалог між психотерапевтом і його клієнтом повинен відбуватися з точки зору екзистенційного поєднання двох «Я», а кожен з учасників даної роботи виступає в ролі певного «дзеркала» для іншого. Даний напрямок мобілізує особу на усвідомлення власних бажань, переживання емоцій та керування спілкуванням (вербальним та невербальним) із усвідомленням раніше проігнорованих фізичних відчуттів

зادля відновлення взаємозв'язків із особистісними компонентами особистості та досягнення цілковитого усвідомлення особистісного «Я». Таким чином, основним напрямком гештальт терапії є трансформація патернів поведінки та реагування на сьогоденні виклики за допомогою емоційних переживань. Даний підхід дає можливість «подивитися» на оточуюче середовище та на самого себе неупередженим пізнавальним поглядом й удосконалити особистісну самосвідомість, що дає змогу досягти більшої свободи й відповідальності через можливість впоратися з екзистенційними тривогами й страхами та довести життєві цінності й необхідність самореалізації.

Слід вказати, що розробка нашої програми психологічної підтримки та психокорекційного психотренінгу військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни враховувала й методи психодрами, розроблені Морено Я., яка передбачає втілення у групі драматичної імпровізації задля аналізу внутрішнього світу членів цієї групи та напрацювання ситуацій для спонтанного неупередженого вираження особистісних почуттів, що взаємопов'язуються з їх найважливішими проблемами [194]. Цей метод формується на принципі певної гри, в якій особистість відіграє певну роль та має можливості експериментувати з існуючими та надуманими життєвими ролями, визначаючи нетипові для неї підходити до вирішення проблем і конфліктів. При реалізації надуманого сюжету формується певна спонтанність, яка продукує «живий» емоційний взаємозв'язок між окремими учасниками групи (катарсис), що допомагає досягти креативної активності та інсайту. Основний «ігрок» відіграє роль певного «героя», що зосереджений на особистісних проблемах, втілюючи свої емоції в імпровізаціях, що цілковито контролюються психотерапевтом, а інші учасники «гри» відіграють ролі значимих персонажів реального життя [37]. Цей метод допомагає клієнтові «розкрити» свої «глибинні» приховані емоції у більш дієвій формі порівняно з іншими методами психотерапії. Ще одним досягненням Морено Я. є те, що саме він ввів термін «групова психотерапія», при реалізації якої особа може трансформувати певні свої особливості,

створювати нові та засвоювати їх. Як вказує Мороз Л. І., саме в груповому, а не в індивідуальному контексті реалізується переважна більшість ефективних особистісних змін в поведінці, задля чого особа повинна виявити та трансформувати існуючі установки й продукувати нові форми поведінки, долаючи власну автентичність і фокусуючи погляд на самого себе з точки зору оточуючих [138].

Окрім цього, при розробці нашої програми психологічної підтримки та психокорекційного психотренінгу військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни ми враховували існуючі напрацювання світових і вітчизняних психотерапевтичних наукових шкіл (Яценко Т. С., Левін К., Роджерс К., Жигайло Н. І., Володарська Н, Лебединець І. та інш.) і вимоги до психотерапевта-керівника тренінгу, сформульовані Яценко Т. С. [160]:

- керівник тренінгової групи повинен мати можливості до розкриття своїх помилок перед групою та піддаватися такому ж ризику, на який він очікує від інших;
- за необхідності конфронтувати з учасниками групи та діяти на основі власної інтуїції;
- проявляти щирість при спілкуванні та аналізувати в групі також і свій власний внутрішній світ;
- формулювати особистісні сподівання щодо перебігу психотерапевтичного втручання та бути «членом групи», взаємодіючи з ними емоційно.

Таким чином, при підготовці та розробці нашої психокорекційної програми професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни було використано різноманітні існуючі активні форми психокорекції: тренінгів, ділових і рольових ігор, тематичні дискусії, «мозковий штурм», вирішення типових і нетипових ситуаційних задач, тощо. Більшою мірою ми спиралися на застосування тренінгових занять, що дає змогу в доступній та заохочувальній формі

здобувати необхідні для розвитку особистісної професійної компетентності знання та навички [214].

«Тренінг» (від англ. train, training) – навчання, тренування, виховання. З наукових позицій, тренінг – це комплекс методів та методологій розвитку особистісних здібностей до навчання і опанування різновидами певної діяльності [208]. Тренінг є способом трансформації певної особистісної поведінкової моделі, яка допомагає удосконалити певні особистісні професійні здібності та якості.

В останній час в психотерапевтичній психологічній практиці частіш за все застосовують групові методи психотерапії (що й використано нами при розробці та реалізації програми психологічної підтримки та психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни), де тренінги посідають одну з основних позицій через їх можливість втілювати ефективний психокорекційний вплив разом із особистісною конфіденційністю та внутрішньою «відкритістю», індивідуальною та груповою рефлексією реалізувати приховані можливості усіх учасників групи у напрямку формування певних особистісних і професійних знань, умінь та навичок за допомогою міжособистісної взаємодії. В результаті цього реалізуються можливості особистісного розвитку когнітивного компонента разом із феноменом особистісного розуміння та адекватної самооцінки й напрацювання певних механізмів міжособистісної взаємодії [122].

Окрім цього, при розробці програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни нами було враховувано й базисні поняття процесу психокорекційного втручання, до яких першочергово відносять «емпатію», «конгруентність», «турботу» та «психологічний клімат». Так, емпатія в широкому розумінні цього поняття є індивідуальним відношенням психолога до свого клієнта, коли клієнт сприймається за допомогою відповідного позитивного особистісного ставлення [246]. Конгруентність відзначає

поведінку психолога як певну відповідність між змістом його висловлювань та відчуттів, можливістю бути таким як він є та щирістю і прояв його безпосередньої поведінки й сприйняттям клієнта [62]. В свою чергу, турбота (за Роджерсом К.) це звичайне поняття екзистенціалізму (можливість співчутливо сприймати клієнта безпосередньо таким, який він є та вираженою готовністю відреагування на його особливі стани й перспективами вбачання його актуального потенціалу) [217]. Психологічний клімат визначає міжособові відносини, професійні навички та властивості і констатується у якості основного чинника позитивного особистісного зростання при психокорекції. За Роджерсом К. психологічний клімат є певною сукупністю варіацій особистісних переживань, який надає можливості до особистісного зростання [60].

В свою чергу, розробка та практична реалізація програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни фундаментизувалася на основних загальнопрактичних принципах психологічної підтримки та психокорекційної роботи:

- добровільності – вказує на самостійність прийняття рішень клієнтом, так, як він сам зацікавлений у своїх змінах [219];
- інформованості – визначає завчасне інформування клієнта про усі маніпуляції, які з ним будуть проводитися та ті ситуації, які будуть «опрацьовуватися» при проведенні психокорекційної роботи [195];
- єдності психокорекційної та психодіагностичної роботи [126, 170], що визначало необхідність перцепіювання вектору психокорекційного втручання з визначенням основних завдань та підбором відповідних психокорекційних засобів психокорекції задля актуалізації «проблемних зон» клієнта. Даний принцип визначає необхідність первинного індивідуального інтерв'ю для визначення основних психоанамнестичних даних і визначення готовності до психокорекційного (індивідуального чи групового) втручання з виокремленням оптимальних засобів психологічної підтримки та

психокорекційного впливу перед залученням клієнта до індивідуальних чи групових занять і тренінгів;

- особистісної орієнтованості – принцип, що визначає спрямування психологічної підтримки та психокорекційного втручання на збереження особистісної цілісності та підтримку заходів гуманізму з формуванням особистісного саморозвитку й самоактуалізацій і збереженні існуючих особистісних якостей [114]. На цьому принципі наголошували Божович Л. [150], Маслоу А. [204, 252], Максименко С. [126], Роджерс К. [54], Шевцов А. [149] та інш.;

- каузальності – визначає сконцентрованість психокорекційного втручання на глибинних проблемних зонах відхилень нормального психічного розвитку, а не на зовнішніх їх проявах. Даний феномен розуміється з точки зору специфіки психічних процесів як результату активної взаємодії та протидії протилежних психічних впливів, які мають генетичну природу [17]. В цьому розумінні реалізація психічного явища розглядаються як певний процес з можливим аналізом їх розвитку та шляхів вдосконалення й регресією;

- нормативності та послідовності процесів розвитку [126], що передбачає послідовність реалізації вікових стадій онтогенезу та врахування при реалізації психокорекційних заходів особливостей особистісного соціального розвитку та рівня психологічної особистісної зрілості, існуючих механізмів саморозвитку й особистісного самовдосконалення, тощо. При цьому, процеси послідовності реалізації вікового розвитку корелюють із визначенням психічного віку, який, на думку Виготського Л., визначається як особистий тип діяльній активності, яка характеризує особистісну свідомість та її взаємозалежність із оточуючим соціумом та в цілому стан психологічного розвитку в даний період [173]. Підхід до реалізації даного принципу можливий з точки зору двох закономірностей: врахування складної патоетіології наявних психофізіологічних та інших порушень [240] й розуміння особистісної специфіки наявних психічних феноменів, які є результатом взаємодії та протидії певних психологічних процесів;

- комплексності психокорекційного втручання [244] – відзначає реалізацію психокорегувального втручання, як одного з компонентів психореабілітації в структурі індивідуальної програми психологічної підтримки та комплексного психореабілітування [240] з відповідним урахуванням усіх можливих чинників корегування та реабілітування: психолого-педагогічного, медико-соціального, техніко-технологічного, тощо;

- діяльнісний – визначає активну особистісну діяльність військовослужбовців (що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни) при реалізації психокорекційної програми, що сприяє формуванню відповідних умов для особистісного орієнтування в складних життєвих ситуаціях та напрацюванню позитивних психологічних особистісних змін. Психокорекційний вплив при цьому реалізовується в певних професійних діяльнісних межах [70, 76, 169]. Даний принцип цілковито відповідає поглядам Осіпової А., яка відзначає, що психокорекційна робота повинна спрямовуватися на тренування навичок і умінь клієнта, які будуть сприяти його цілісній та усвідомленій професійній діяльності, що буде органічно поєднана з проявами його повсякденного життя та взаємостосунків [247];

- системності та синергічності – даний принцип сформульовано Шевцовим А. [175, 240]), який констатує першочергову необхідність визначення системи психокорекційної роботи та розробки відповідної інтегративної психокорективної моделі (що має структурно-логічне вираження, певні конструкти та функціональні взаємозалежності, умови реалізації та враховує основні спрямування та цілі психокорекційного втручання у їх взаємозв'язках із видами психологічної реабілітації). Реалізація даного принципу сприяє напрацюванню певних адаптивних клієнтських психологічних стратегій і механізмів, спрямованих на подолання впливу дезадаптаційних формувань;

- моделювання та проектування [123] – відзначає необхідність штучного формування психосоціальної адаптованості (якої у внутрішньому світі військовослужбовців ще не напрацьовано) та гармонізації існуючої

професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни;

- «тут і тепер» – відзначає необхідність як можна ранішнього психокорекційного втручання для запобігання розвитку негативних незворотних особистісних психологічних зрушень;

- емоційності та емпатійності – даний принцип вказує на важливість першочергового врахування емоційних аспектів і почуттів військовослужбовця, а не їх інтелектуальних здібностей та оцінок;

- клієнтоспрямованість – при впровадженні психокорекційної роботи першочерговою ініціативністю володіє безпосередньо клієнт, він є головною особою при взаємодії з психотерапевтом і має прагнення до саморозвитку та сомовдосконалення, а психолог лише спрямовує ці прагнення.

Окрім цього нами при розробці програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни було враховано необхідність безперервного супервізування кейсів в практичній роботі та професійній підготовці психотерапевтів згідно з існуючими європейськими стандартами. Супервізією є ефективна та необхідна форма підвищення кваліфікації, серед основних форм якої виокремлюють індивідуальну і групову та інтервізії (групова супервізія, в якій основний суб'єкт для аналізу – один із учасників цієї групи). Основним ефектом супервізії є не тільки підвищення методичного та практичного рівня психолога, а й визначення особливостей особистісних комунікацій між психологом та його клієнтом.

З методологічної точки зору розробка програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни відбувалися з чітким урахуванням існуючих основних методологічних принципів і положень психологічної підтримки та психокорекційної роботи Осіпової А. та Бондаренко А. [59, 61], розроблених моделей медико-психологічної реабілітації військових та механізмів психологічного втручання при роботі з учасниками ООС (Агаєв Н.,

Коkun О. [159]), особливостей психологічного втручання при екстремальних ситуаціях (Палієнко Т. і Гридковець Л. [78, 152]) і при роботі з військовими та ветеранами (Невмержицький В., Запорожець О., Ковальчук О. Креймєср Д. [213]).

При роботі з військовослужбовцями, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни надавалася перевага особливостям впливу психотравми на психічне здоров'я з точки зору виникнення та розвитку дорослих неврозів (Кларкін Дж., Фрейд З., Кренберг О. та інш. [11]) та особливостей психокорекційної роботи з особами, що пережили травматичний досвід війни (Мюллер М., Фрейда З., Герман Дж. та інш. [75, 144]). Було враховано рекомендації та напрацювання психологів, які присвячували свої дослідження проблематиці допомоги при впливі травматичних подій (Бек Дж., Монсон К., Барлоу Д., Фрідман М. [139, 176, 220]) та наданні емоційно-образної терапії (Лінде Н. та інш. [49]), положення психокорекційної роботи з учасниками бойових дій (Чухрій І., Коkun О., Пішко І., Романчук О. та інш. [49, 159]).

Після визначення основних вищевказаних моментів нами заздалегідь було опрацьовано напрямки реалізації психокорекційного процесу згідно з рекомендаціями Стельмах О. В. [201], який повинен бути реалізований в декілька послідовних етапів, кожен з яких повинен досягти певних результатів:

- військовослужбовець починає без напруги проявляти свої емоції та почуття (як по вербальних, так і по моторних каналах);
- проявлені військовослужбовцем почуття та емоції з кожним разом все більше спрямовуються до особистісного «Я»;
- військовослужбовець з кожним разом все більшою мірою диференціює та усвідомлює об'єкти особистісних сприймань та почуттів (оточуючий соціум, навколишніх, особистісне «Я» та стосунки й переживання з ними);
- військовослужбовець все частіше проявляє відчуття до певної «невідповідності» між існуючою особистісною «Я-концепцією» та його

переживаннями, через що у нього виникає певна «загроза» невизначеності;

- військовослужбовець активно усвідомлює ті почуття, по відношенню до яких у минулому відзначалися «відмови» та «спотворення»;

- «Я-концепція» військовослужбовця трансформується у напрямку асиміляції тих переживань, які раніше були пригнічені та спотворені;

- при трансформації «Я-концепції» військовослужбовця нівелюються захисти та в «Я-концепцію» починають вбудовуватися ті відчуття та переживання, які раніше були «небезпечними» для усвідомлення;

- військовослужбовець напрацьовує вміння та навички безупередженого позитивного ставлення до психолога без будь-якої загрози;

- військовослужбовець з кожним разом спілкування відчуває все більшу позитивну самооцінку;

- власні відчуття військовослужбовця більшою мірою спрямовуються на уявлення про самого себе;

- військовослужбовець все менш реагує на особистий досвід, більшою мірою спираючись на оцінки оточуючих і близьких.

Розроблена нами програма психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни реалізовується за умови роботи психотерапевта в групі. При роботі з групою згідно з рекомендаціями Кратохвіла С. [99] ми спиралися на наступні механізми групової роботи:

- безпосередня участь у групі;
- освоєння навичок нових поведінкових засобів;
- зворотний зв'язок з кожним членом із групи або конфронтація;
- проведення самодослідження та самоуправління;
- емоційне сприйняття кожного з групи та відповідне співпереживання;
- постійний та безперервний контроль;
- освоєння та розвиток соціальних навичок.
- емоційний досвід, який передбачає можливість корекції;
- безперервне отримання нової інформації;

Окрім цього, було враховано й чинники психологічної підтримки та психокорекційної роботи з групою (Кратохвіл С.), які визначають її ефективність:

- універсальність («участь у групі») – визначає те, що безпосередня участь при роботі з групою ефективно впливає на військовослужбовця та викликає розвиток змін (при взаємодії з групою у особи виникає взаємодія з усіма її членами в дружній атмосфері взаємодопомоги, що надає значного на неї впливу з огляду на розуміння певних спільних переживань і проблем);

- самоексплорація (саморозкриття) – стосується можливості військовослужбовця при роботі в групі розкрити самого себе, беручи певну особистісну відповідальність через ризики реалізації своїх прихованих почуттів та мотивів і поведінки;

- альтруїзм – визначає особисту допомогу іншим членам групи, що супроводжується особистісною емпатією та викликає певну внутрішню «стабілізацію» й відчуття «потрібності» іншим;

- катарсис (відреагування) – значний прояв афектів (допомагає відчувати певне полегшення членам групи);

- перевірка нових поведінкових реакцій – усвідомлення «невірності» неадаптивних минулих поведінкових стереотипів, завдяки чому виникає можливість виникненню нових (адаптивних) поведінкових реакцій;

- конфронтація – фіксує отримання інформації військовослужбовцем від інших учасників групи про їх сприйняття його поведінки, що допомагає йому напрацювати певні поведінкові тактики;

- інсайт – розуміння військовослужбовцем неусвідомлюваних до цього взаємозв'язків між окремими особистісними особливостями та неадаптивними поведінковими реакціями;

- акцептація – так звана емоційна підтримка, яка допомагає створити гарний (безпечний) психологічний клімат у групі одночасно з напрацюванням емпатійності та конгруентності психолога;

- корегувальний емоційний досвід – інтенсивні переживання актуальних

для військовослужбовця взаємовідносин та ситуацій (визначає можливості корекції неправильно узагальненого негативного минулого досвіду та переживань);

- інформативне спостереження – завдяки спостереженню за іншими членами групи військовослужбовець отримує «нові» знання про правильну поведінку та аналізує дезадаптивні та адаптивні особистісні стратегії, здійснюючи аналогії та роблячи певні підсумки та висновки, завдяки чому військовослужбовець певною мірою «вчиться» та пізнає нові, більш безпечні закономірності взаємостосунків.

Психокорекційна робота в групі при реалізації програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни проводилася відповідно до запропонованих Стельмах О. В. [201] принципів психологічної підтримки та психотерапевтичної роботи з групою:

- відповідальності – відповідальність кожного члена групи за інших (визначає обов'язок відвідувати усі зайняття та не полишати завчасно без попередження та нагальної причини групу);

- «стоп-правило» – можливість кожного члена групи без пояснень у будь-який час зупинити розмови про нього (надає впевненість і почуття самозахисту);

- конструктивний зворотний взаємозв'язок – передача особистих почуттів (як позитивних, так і негативних) при роботі в групі;

- поведінковий контроль – дозвіл на обговорення будь-яких питань із певними діяльними обмеженнями (безконтрольного прояву своїх емоцій, першочергово сексуальних чи агресивних);

- щирість і відвертість – при роботі з групою необхідно бути відвертим і щиро проявляти свої почуття; при цьому, у випадку коли один з членів групи відчуватиме симпатію чи неприязнь до когось із інших учасників, потрібно відразу повідомити про це психотерапевта;

- відмова від «ярликів» – спрямування на розуміння членів групи один

одного а не на оцінювання (вивішування «ярлика») задля уникнення образи чи приниження;

- толерантність – необхідність відношення з терпінням до відвертих думок та проявів інших учасників групи;
- конфіденційність – унеможливлення «винесення» конфіденційної інформації за межі групи.

Окрім цього, при реалізації програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни для ефективної психологічної підтримки та психокорекційної роботи спеціалісти-психологи слідували певним вимогам (Осіпова А.) [148, 206]:

- притримуватися здорового способу життя;
- працювати відповідно до свого віку та існуючих обмежень;
- проводити профілактичні заходи професійного вигорання.

4.3 Практична реалізація програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій

З урахуванням визначених теоретико-методологічних засад психокорекційної групової роботи з військовослужбовцями, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни нами було розроблено та практично реалізовано програму психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій. Метою програми постало покращення гармонізації професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та підвищення рівнів її окремих конструктів.

Згідно з поставленою метою, було визначено основні завдання психокорекційної роботи з військовослужбовцями:

1. За допомогою залучення та реалізації відповідних психокорекційних засобів покращити рівні окремих конструктів професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та гармонізувати взаємозалежні

її конструкти.

2. За допомогою психокорекційних тренінгів та методів психокорекції визначити особистісні індивідуальні можливості психологічного відновлення військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни та підготувати їх до повернення у своє професійне середовище й адаптувати до впливу дезорганізуючих психотравмуючих зовнішніх і внутрішніх впливів.

3. Сприяти ранньому активному виявленню осіб зі значною дисгармонізацією професійної «Я-концепції» та особистісному професійному зростанню та розвитку військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни.

4. За допомогою групової психокорекційної роботи оптимізувати соціальну та професійну взаємодію й активність військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни.

5. Сприяти досягненню максимально можливих психофізичних можливостей і психофізіологічних характеристик і забезпечити збереження цього стану впродовж усієї їх професійної діяльності.

В цілому, розроблена програма психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій була зосереджена на нівелюванні визначених при проведенні емпіричного дослідження ознак дисгармонізації професійної «Я-концепції» та керувалася основними закономірностями психокорекційної моделі соціально-психологічної дезадаптації учасників ООС, розробленої Кочубинською Т. М. [112].

Згідно з розробленим планом впровадження програми психологічної підтримки та психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни її реалізації відбувалася відповідно до мети та завдань і визначених психокорекційних принципів в декілька етапів:

Перший – емпіричного дослідження, який за допомогою психодіагностичного дослідження дозволив визначити особливості

професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій, за результатами проведення якого було встановлено певні дисгармонійності окремих складових професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій, на які й було спрямовано в подальшому засоби психокорекційного впливу.

Другий – підготовчий: за допомогою бесіди було проведено індивідуальне консультування військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни при реалізації якого було сформовано індивідуальні психокорекційні програми та розроблено комплекс психотерапевтичних втручань.

Третій – формування груп військовослужбовців за схожими порушеннями окремих конструктів професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни задля реалізації відповідної програми психокорекції професійної «Я-концепції».

Четвертий – проведення групової психотерапії із реалізацією психокорекційних заходів.

П'ятий – оцінка ефективності програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій. Для перевірки ефективності реалізованої психокорекційної програми гніздовим методом серед респондентів-військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни було відібрано певний відсоток осіб для повторного експериментального дослідження та визначено статистично значущі відмінності динаміки показників окремих психометричних характеристик.

У межах реалізації психокорекційної програми було розроблено психокорекційний тренінг для роботи з групою військовослужбовців, яка нараховувала 15 осіб. Формування груп для реалізації програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій відбувалося з урахуванням принципу гомогенності [157] з урахуванням наступних принципів:

- відносно комфортне почування в групі усіх її учасників;
- відносно однакова психологічна зрілість та емоційна стабільність усіх учасників групи;
- практично однотипова здатність виражати та контролювати свої почуття й емоції та однакова «зануреність» у власні проблеми й переживання;
- схожа здатність до співчуття та відкритість до співпереживання.

Реалізація психокорекційних механізмів відбувалася згідно з дотриманням структури консультативного процесу відповідно до визначення Гелсо К., Кочюнаса Р. та інш. [5] та включала наступні заходи на відповідних стадіях:

- встановлення контакту з військовослужбовцем і досягнення високого ступеня довірчих відносин (співпереживання респонденту, уважна комунікація з встановленням проблемних питань, виявлення щирості та емпатії, невербальна поведінка, тощо);
- застосування двовимірного підходу до проблем військовослужбовців (досягнення практично однакового їх розуміння як для психолога, так і для військовослужбовця);
- визначення альтернативності вирішення проблем військовослужбовців (обговорення та визначення можливих альтернатив при вирішенні проблем військовослужбовців за допомогою відкритих запитань і без «нав'язливості» власного бачення проблеми з боку психотерапевта);
- критична оцінка та ретельне опрацювання альтернативних рішень проблем військовослужбовців (визначення ефективності реалізації альтернативних рішень та формування відповідного плану з визначенням часових проміжків, психоемоційних та психофізіологічних їх можливостей);
- послідовна реалізація сформованого плану вирішення проблем військовослужбовців за безпосередньої участі психотерапевта (обов'язкове врахування можливих невдач та необхідності корегування програми);
- постійна оцінка досягнутого результату та зворотній зв'язок (військовослужбовець та психотерапевт разом проводять оцінку рівня

досягнутих результатів психотерапевтичного втручання (ступеня вирішення проблеми) й узагальнення отриманих результатів із можливістю (за необхідності) повернення до попередніх стадій психоконсультування чи використання інших напрямків психокорекції.

Розроблена нами програма психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій цілковито спрямовувалася на особистісні рівні окремих психологічних механізмів [156]:

- комунікативний рівень – визначення особливостей міжособистісних професійних взаємовідносин та комунікації з напрацюванням навичок щирого та вільного спілкування в професійному колективі й таргетуванням причин виникнення конфліктів;

- мотиваційно-вольовий – констатування особистісних мотивів і прагнень до своєї професійної діяльності, визначення самоставлення та відношення до інших в професійному колективі та напрацювання реалістичності й конструктивності при виконанні своїх професійних обов'язків;

- поведінковий – визначає особисті неадекватні поведінкові професійні стереотипи та напрацьовує механізми боротьби з неадекватними формами професійної поведінки з залученням стратегій співробітництва та певної самостійності й відповідальності;

- пізнавальний – визначає можливість встановлення взаємозв'язку між психогенними факторами та розвитком особистісних проблем, напрацьовує механізми адекватного усвідомлення виникаючих загрозливих ситуацій в професійній діяльності (провокують страхи, тривогу, побоювання) та особистісної поведінки й емоційного відреагування;

- емоційний – спрямований на емоційну підтримку від членів групи та визначення особистісної «професійної цінності» зі збільшенням проявів «щирості» та вербалізації особистісних переживань й емоційною психокорекцією особистих професійних взаємовідносин та емоційного професійного відреагування.

Програма психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій складалася з відповідних тренінгів, які проводились два рази на тиждень протягом 2 тижнів (4 зайняття), кожне із занять тривало по 3 год. Програма тренінгів представлена у табл. 4.1.

Таблиця 4.1

**Програма психокорекції професійної «Я-концепції»
військовослужбовців – учасників бойових дій**

№	Тема заняття	Тренінги, вправи, рольові ігри
1	знайомство з групою та пропрацювання правил роботи в групі	індивідуальна самопрезентація, коротка розповідь про себе
1	пропрацювання особистісного ставлення до участі в бойових діях, активна робота з набутим травматичним досвідом на психічному рівні (когнітивний конструкт)	робота з психотравматичним досвідом, колаж, презентація, чарівний магазин, Сократівський діалог, монолог, сон наяву
2	робота з наслідками попередніх психотравмуючих впливів на тілесному рівні (когнітивний конструкт)	робота зі стихіями, релаксація
2	пропрацювання родинних стосунків (емоційно-оцінний конструкт)	родинний простір, сімейні світлини
3	пропрацювання особистісної мотиваційної професійної спрямованості та самовизначення з можливістю професійного самовдосконалення та їх емоційно-оцінної складової (поведінковий та мотиваційний конструкти)	мотивація, сон про майбутнє, оголошення, емоційність, ідеальний іншій, отримуй-віддавай, мої переваги як військового, могутність військовослужбовця, порада, корона
4	робота з особистісними особливостями військовослужбовців – учасників бойових дій та пошук внутрішніх ресурсів професійного та особистісного розвитку з внутрішньоособистісною гармонізацією професійної «Я-концепції» (духовно-ціннісний конструкт конструкт та цілісна професійна «Я-концепція»). Побудова особистісних стратегій життя та професійної діяльності, активного «усвідомлення» себе як військовослужбовця та закріплення напрацьованих навичок, знань та умінь. Завершення психокорекційної групової роботи	бідність, багатство та Господь Бог, подяка духовним батькам, повчальні історії, професійна ідентичність, партнери, командир-підлеглий, всупереч, програвання майбутніх ситуацій

На першому занятті відбувалося знайомство з групою та пропрацювання правил роботи в групі. Робота спрямовувалася на напрацювання навичок розуміння внутрішніх переживань та рефлексії, емпатійного відчуття інших членів групи.

Також, перше зайняття спрямовувалися на пропрацювання особистісного ставлення до участі в бойових діях. Проводилася активна робота з набутим травматичним досвідом на психічному рівні (конструкт «Я-психічне»).

Друге зайняття – робота з наслідками попередніх психотравмуючих впливів на тілесному рівні (конструкт «Я-фізичне») та пропрацювання родинних стосунків (конструкт «Я-сімейне»).

Третє зайняття – пропрацювання особистісної мотиваційної професійної спрямованості та самовизначення з можливістю професійного самовдосконалення та їх емоційно-оцінної складової (конструкти «Я-професійне» та «Я-учнівське»).

Четверте заняття – робота з особистісними особливостями військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни та пошук внутрішніх ресурсів професійного та особистісного розвитку з внутрішньоособистісною гармонізацією професійної «Я-концепції» (конструкт «Я-духовне» та цілісна професійна «Я-концепція»). Побудова особистісних стратегій життя та професійної діяльності, активного «усвідомлення» себе як військовослужбовця та закріплення напрацьованих навичок, знань та умінь. Завершення психокорекційної групової роботи.

Кожне із проведених занять мало певну структуру:

- визначення ефективності минулого зайняття з висловленням власних відчуттів та емоцій (забезпечення наступності тренінгів);
- визначення тематики прийдешнього тренінгу – всі учасники групи вільно по черзі висловлюють свої думки та побажання щодо своїх очікувань від заняття;
- основна частина – психотерапевт задає тематику певної рольової гри чи тематичної ситуації, яка безпосередньо спочатку спрямована на визначення проблемної ситуації, а потім – на спроби їх подолання і групові експерименти з розв'язання проблемної ситуації конструктивним шляхом;
- висловлення своїх думок та почуттів (шерінг) – являє собою певний

«простір» для напрацювання механізмів зворотного зв'язку, що має базисний характер по відношенню до узагальнення отриманого групового досвіду з вирішення тих чи інших проблемних ситуацій.

Усі заняття відбувалися суворо в раніш визначений день та час і місці задля формування довірливих стосунків. Кожен із учасників групи мав приблизно однаковий час для висловлення своїх думок і почуттів та вражень. Важливою передумовою формування довірливих стосунків була активна участь в дискусії та висловлення своїх думок. Так, початковий етап заняття включав в себе ретельне інформування усіх учасників групи щодо мети і задач тренінгу, особистісне мотивування усіх учасників групи до активної співпраці; зняття емоційної напруги учасників групи; формування передумов і відчуття «захищеності» кожного з учасників групи.

Так, першочергово на початку кожного заняття військовослужбовцям, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни надавалася ретельна інформація щодо індивідуальної професійної «Я-концепції» та її значення для ефективної реалізації себе, як професіонала та формування соціальної та професійної особистості; надання певних настанов і установки на активну участь в тренінгу; проведення знайомства членів групи між собою та психотерапевтом; створення позитивного емоційного діалогу між усіма членами групи; визначення основних правил та обов'язків і методів роботи в групі; напрацювання механізмів швидкого адаптування серед усіх членів групи; формування психоемоційної згуртованості усіх членів групи.

Після проведення цих підготовчих етапів і досягнення емоційної згуртованості проводилася основна теоретична та практична частина тренінгу, яка включала викладення теоретичного матеріалу з конкретної тематики, групові дискусії та рольові ігри, відігравання певних професійних і життєвих ситуацій, реалізація психодраматичних та інших технік, виконання творчих завдань та інш. Наприкінці кожного тренінгу проводилася активна робота за участю усіх членів групи з використанням шерінгу, де кожен із учасників висловлював свої думки та ділився почуттями і враженнями від виконаної

роботи. Усі учасники групи на цьому етапі визначали певні невирішені питання та незрозумілості чи невиказані бажання, або, навпаки, констатували особистісні досягання та розуміння тематичної проблеми та формували подальші перспективи роботи в групі.

В цілому, кожне конкретне заняття спрямовувалося на якийсь окремий конструкт професійної «Я-концепції» (когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційний, поведінковий чи духовно-ціннісний). Так, військовослужбовцям, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни задля більш чіткого розуміння окремих конструктів професійної «Я-концепції» та її цілісного сприйняття надавалася відповідна теоретична та методична інформація шляхом коротеньких повідомлень, після чого реалізовувалися різноманітні психотерапевтичні техніки або групові тематичні дискусії.

При проведенні даної роботи застосовувався широкий спектр психотерапевтичних технік, серед яких, наприклад, були вправи, спрямовані на пропрацювання особистісного ставлення до участі в бойових діях та на боротьбу з отриманим психотравматичним досвідом на психічному рівні (когнітивний конструкт). Для цього застосовувалися наступні вправи:

- «робота з психотравматичним досвідом». Усім учасникам групи надається можливість обрати акварельні фарби, гуаш, фломастери, ручки чи олівці. Залежно від того, що виберуть учасники, можна припустити, що фломастери та олівці обирають «закриті» члени групи з нижчим рівнем розвитку творчості; прості олівці – формальне відношення до завдання чи переживання депресивних станів; гуаш та фарби обирають творчі особистості з високим інтелектуальним потенціалом. Після чого учасникам пропонують пригадати та намалювати травматичну ситуацію, що провокує негативні переживання, а потім, намалювати себе в сьогодення та після повернення з війни. Після цього відбувається активне загальне обговорення;

- «колаж» – робота з травматичним досвідом. В процесі даної вправи військовослужбовцям надають можливість пригадати ситуацію, що провокує

гнів, під час чого необхідно взяти підготовлені журнали та розірвати їх на як можна менші шматочки, максимально виражаючи свій гнів. Після цього необхідно відтворити з розірваного матеріалу нові зображення. В підсумку проводиться загальне обговорення в групах по три особи, після чого створюється загальногруповий колаж;

Також, проводилися тренінги, що були спрямовані й на емоційно-оцінний конструкт професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій. Даний блок визначав наступні психокорекційні вправи та тренінги:

- «емоційність». Даний тренінг спрямовується на виявлення особистісних емоційних станів та напрацювання механізмів розуміння емоційних станів інших учасників групи. Усі учасники групи розділялися на підгрупи по 5 осіб, учасники кожної з яких повинні були написати 10 емоцій та спробувати відобразити їх на папері у вигляді «театральних масок» (10–15 хв). Після чого необхідно було «презентувати» вибрані емоції за допомогою вигаданої розповіді. Після усіх презентацій відбувається загальне обговорення з висловленням власних переживань та емоцій;

- «чарівний магазин». Надає можливості учаснику визначити та усвідомити свої справжні (приховані) професійні намагання та прагнення шляхом певної взаємодії з директором «чарівного магазину» (інший член групи). Члени групи повинні уявити собі магазин, в якому продають чарівні речі (здоров'я, оптимізм, багатство, кохання, мудрість, успіх, щастя, вдачу оптимізм, талант, тощо), директор якого пропонує клієнтам все що вони захочуть з цього переліку; але вони повинні вийти і обміняти що небудь на інше, що клієнту теж цінне (свобода, мир, гідність, почуття, тощо). Дана ситуація визначає дилему і змушує військовослужбовця глибше зануритися у свій «внутрішній» світ задля більшого усвідомлення і розуміння найбільш важливих речей;

- «Сократівський діалог» – проводиться в парах (пари формують таким же чином, як і при «презентації»). Визначає та допомагає проаналізувати та

усвідомити існуючі відмінності в точках зору обох партнерів на певну проблему. При цьому, кожен із учасників повинен зрозуміти «позицію» іншого, розкриваючи, таким чином нові можливості вирішення різних проблем і дисциплінуючи учасників бути терпимими та толерантнішими. Вправа реалізується таким чином: спочатку один партнер запитує іншого про його погляду на визначену проблематику, потім вони міняються ролями. При цьому, перша особа повинна приймати відповіді іншого без заперечень. Відповідач повинен бути щирим і готовим продовжувати діалог навіть у ситуації, коли йому неприємно торкатися тієї чи іншої тематики. Після закінчення обидва члени групи діляться своїми враженнями та емоційними переживаннями й спостереженнями;

- «монолог» – коментування особистих дій і поступків на сцені за допомогою висловлювання проблеми та бачення її вирішення з ретельним пропрацюванням з точки зору власних думок і почуттів. Учасник звертається до самого себе при цьому монолозі, спостерігаючи та переживаючи власні емоції та відчуття «з іншої сторони» та проводячи ретельний аналіз своїх емоційних реакцій. При реалізації «монологу» учасник програє ту чи іншу ситуацію, проговорюючи свої думки та наміри вголос визначаючи свої відчуття «тут і тепер»;

- «сон наяву» є дзеркальним відображенням прихованих бажань і сподівань, надаючи певні «підказки» та прокладаючи «мости» до свого внутрішнього прихованого світу, надаючи підсвідомому визначити таємні намагання та побажання. Психолог пропонує військовослужбовцю записати будь-який сон наяву (перше, що прийшло на думку коли особа відпочивала після роботи чи сиділа у спокої). Якщо особа не може пригадати будь-який яскравий сон, то слід придумайте його та записати за 30 хв, після чого прочитати написане. Дана вправа дає можливість усвідомити приховані наміри та намагання, які особа звичайним чином не може усвідомити.

Певний блок реалізації програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в

умовах війни було спрямовано й на пропрацювання особистісної мотиваційної професійної спрямованості та самовизначення з можливістю професійного самовдосконалення (робота з визнанням самого себе та інших як професіоналів своєї справи, підвищення професійної самооцінки, тощо) за допомогою наступних вправ:

- «професійна ідентичність». Даний тренінг спрямований на розвиток професійної самоспрямованості та самовизначення. Пропонують військовослужбовцям графічно зобразити особистий «ідеальний» професійний образ та вказати бажані професійні характеристики (заробітна платня, задоволеність професією, кар'єрні можливості, тощо). Дані ситуації обіграють з бажаною та реальною професією, після чого військовослужбовці порівнюють визначене та фокусуються на своїх професійних можливостях, бажаннях та спрямуваннях. В кінці проходить загальногрупове обговорення;

- «мотивація». Дана вправа спрямовується на визначення та усвідомлення того, що особа з високою мотивацією може досягти значних професійних успіхів. Для напрацювання високої вмотивованості при виконанні цієї вправи військовослужбовцю дають завдання придумати гасло (чи декілька), яке орієнтувало б його на досягнення певної професійної бажаної мети та надихало на подолання існуючих проблем. Різноманітність гасел визначає й різноманітні мотиваційні засоби (наполегливість, впевненість у собі, цілеспрямованість, працелюбність, тощо). Після цього слід зробити табличку з гаслом (гаслами) та тримати її завжди «на виду» для постійного заохочення.

- «сон про майбутнє» – визначає можливість інтуїтивного прояснення своїх професійних цілей та завдань і очікувань від їх реалізації. Для цього військовослужбовцю пропонують присісти, заплющити очі та представити собі годинника, стрілки якого 30 сек рухаються вперед. Слід ретельно уявляти рух стрілок та розслабитися, після чого представити, що годинник поступово зникає, а особа засинає та «переноситься» в бажане майбутнє. Уві сні військовослужбовець представляє різноманітні образи, звуки, шарудіння,

запахи, тощо. При цьому, слід ретельно запам'ятати картину майбутнього, яку визначило підсвідоме та пов'язати її з усвідомленими бажаннями та намаганнями. Дана ситуація дає змогу розкрити та пережити ті події та наміри, на реалізацію яких особа сподівається в майбутньому. Після цього військовослужбовцю пропонують записати сон про майбутнє з доповненням його новими деталями задля більш чіткого усвідомлення своїх намагань та сподівань;

- «оголошення». При виконанні цієї вправи учасники формулюють та проговорюють вголос свої приховані професійні цілі та завдання, які вони на даний момент часу усвідомили. Вони мають можливість утвердитися в цих цілях і прийняти їх. Вправа реалізується шляхом усвідомлення прихованих цілей, які насправді не хочеться здійснювати та інших (амбівалентних), реалізації яких особа бажає 50/50 та цілей, які вона хоче реалізувати. Усвідомлення цих прихованих цілей та їх актуалізація відбувається через подачу певних «оголошень» (покупка чи здача в оренду нерухомості, пропозиція роботи, пошук партнера чи друга, тощо), в яких особа втілює свої потаємні бажання та ретельно опрацьовує їх в деталях цього оголошення;

- «презентація» – усі члени групи поділяються на пари довільним способом (по алфавіту, перший-другий, сліпим вказуванням на іншого, тощо), після чого за певний проміжок часу кожен із членів окремої пари повинен був дізнатися про іншого як можна більше особистої інформації та потім представити свого партнера іншим членам групи. Наголос спрямовувався на очікування від участі у тренінгу, свої професійні наміри та намагання (чого я хочу досягти), мої кращі та гірші особистісні та професійні здобутки, тощо. Дана вправа проходила таким чином: один із членів сформованих пар сидів на стільчику а інший ставав у нього за спиною, клав руки на його плечі та за 1 хв намагався розповісти про партнера від його імені. Через 1 хв психотерапевт припиняв монолог (якщо доповідач зупинявся раніше то всі чекали на продовження та доповнення). Після цього будь-хто задавав питання виступаючому, на які той відповідав інтуїтивно від імені партнера. Після

закінчення питань інших (про кого розповідали) визначав свої відчуття від ступеня розкриття його особистісних характеристик.

Також були техніки, спрямовані на напрацювання військовослужбовцями, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни відповідних ліній поведінки, технік релаксації та зниження загальної напруги (корегування поведінкового конструкту професійної «Я-концепції»):

- «партнери». При відіграванні даного тренінгу усі учасники групи поділяються на підгрупи (по двоє будь-яким способом). В процесі необхідно звернутися до партнера з будь-яким проханням, демонструючи різноманітну поведінку (зверхню, впевнену, сором'язливу, поступливу, тощо). Кожен з учасників групи повинен спробувати себе в усіх можливих варіаціях поведінки;

- «командир-підлеглий». При виконанні даної справи усі члени групи могли відчувати себе у якості командира та підлеглого, що випрацьовувало у них певні професійні навички субординації та професійних взаємовідносин. При виконанні вправи усі учасники групи випробовували стан повної субординаційної залежності та протилежний – коли доля підлеглого цілковито залежить від твого рішення. При виконанні вправи всі учасники формують групи з трьох осіб, серед яких вибирають «підлеглого» і двох «командирів». По черзі в кожній підгрупі розігрується сценка «лялькового театру», де «командири» управляють рухами «підлеглого». Після опрацювання сценки всі підгрупи представляють свої варіанти іншим учасникам. Після відбувається спільне обговорення, де всі бажаючі висловлюють свої враження (незручності, переваги, напругу, комфорт, тощо). Метою тренінгу є на практиці визначити і опанувати неповноцінність залежності та гіперопіки;

- «всупереч». Тренінг спрямований на відігравання поведінки, яка є протилежною тій, що не подобається військовослужбовцю. Якщо основна поведінка ввічлива, то слід вести себе грубо та брутально; якщо сором'язлива, то – зухвало та відчайдушно; якщо покірливо, то, з позиції постійної суперечливості та відмови. Мета цієї вправи дати змогу особі відчувати себе у

новій ролі та поведінці й інтегрувати в структурні конструкти професійної «Я-концепції» напрацьований досвід;

- «програвання майбутніх ситуацій». В процесі реалізації даного тренінгу усі учасники імпровізовано модулюють і програють можливі майбутні професійні ситуації. Даний метод реалізують з метою підготовки військовослужбовців до максимально можливого переліку професійних ситуацій та напрацювання в нього певних стереотипів виходу з тих чи інших ситуацій, корегуючи заздалегідь свою майбутню поведінку;

- «отримуй-віддавай». Дана техніка спрямована на напрацювання технік подолання конфліктних ситуацій шляхом ведення переговорів. Дана техніка вчить гнучкості та толерантності у досягненні бажаного. При виконанні вправи військовослужбовцю пропонують обрати трьох осіб, з яким у нього є уявний конфлікт, після чого написати для кожного три чи більше бажань з конкретними інструкціями, що він повинен зробити чи дати та мінімум п'ять можливих винагород, що він отримає взамін цього. Після заповнення карток слід приступити до ведення перемовин та торгів, в результаті яких кожен з учасників повинен залишитися задоволеним. Наприкінці слід дати можливість кожному з учасників групи висловити свої думки та відчуття із загальногруповим обговоренням;

- «мої переваги як військового». Дана методика спрямована на професійне позитивне самооцінювання та самосприйняття. Слід взяти аркуш паперу та розділити його на три стовпчики (позитивні якості, як я професійно можу добре себе проявити та чого я вже професійно досяг). Після цього слід сконцентруватися на цих запитаннях декілька хвилин та не аналізуючи визначеного записати все те, про що було згадано. Переглядаючи список слід відтворити написане та трансформувати свій образ з урахуванням написаного, приємно усвідомлюючи зміненого самого себе. Таким чином напрацьовується позитивне відношення до самого себе, як до професіонала та визначаються можливості до особистісних змін;

- «могутність військовослужбовця». Учасникам групи пропонується

закінчити речення «Я можу» (більше 20 висловів) та визначити ті, які може лише він чи знайомі й зачитати свої визначення. Чим більше визначено висловів, тим більшої впевненості у собі та своїх професійних діях військовослужбовець отримує;

- «порада». Даний тренінг спрямований на «звернення» особи до «мудреця» (роль якого виконує інший учасник групи) за порадою: «Як можна впоратися з тієї чи іншою проблемою». Слід відзначити, яку пораду з огляду на своє бачення ситуації він надасть. Після участі усіх членів групи відбувається загальне обговорення відповідей. Вправа спрямовується на визначення особистісних шляхів подолання проблеми та засобів боротьби інших;

- «корона». Учасникам групи пропонують об'єднатися у групи по 6–8 осіб. Психолог роздає кожному завчасно заготовлені картинки (корони), на яких написані певні звернення («усміхайся», «ігноруй», «розмовляй зі мною так, як наче мені 10 років», «підбадьорюй», «жалій», тощо) таким чином, щоб військовий не бачив визначення «корони». Після цього на протязі 10 хв необхідно скласти цілісну визначену картину, звертаючись один до одного так, як написано на його «короні». Після цього по черзі усі учасники (не знімаючи «корони») визначають, чи сподобалося їм те, що до них звертаються так, як написано на їх «короні» та які відчуття він мав. Дана вправа дає можливість відчувати наявність подібних ярликів в реальному житті та як можна змінити дану ситуацію;

- «робота зі стихіями». Даний тренінг спрямований на зниження загальної та м'язової напруги та мобілізацію внутрішніх ресурсів і зменшення проявів тривожності та депресії. Після релаксації військовослужбовці повинні заплющити очі та уявити найлегше та найчистіше повітря та «подихати» ним. Потім уявити лагідну прозору воду, повністю занурюючись у неї. Після цього, уявити палаючий вогонь, який заповнює все тіло. Потім слід уявити пухку та надійну землю, на якій лежить особа, дихаючи всією поверхнею тіла. Наприкінці необхідно уявити міцне та розлоге дерево, в яке трансформується

особа. Після завершення цих вправ проходить загальне висловлення усіма учасниками групи своїх почуттів;

- «релаксація». За допомогою психотерапевта військовослужбовці вчаться техніці «релаксації», що допомагає розслабитися та значно знизити внутрішню напругу. Після напрацювання методів розслаблення проводиться загальногрупове обговорення особистісних відчуттів та ступеня досягнення розслаблення.

Реалізація програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій відзначала й пропрацювання духовно-ціннісного конструкту професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни», так як даний елемент є досить важливим у повсякденній професійній діяльності військовослужбовця з огляду на можливий розвиток «огрубіння» через необхідність «переступати» через людські життя та свої морально-етичні та людські цінності та принципи. Даний блок визначали декілька вправ, основними серед яких були:

- «бідність, багатство та Господь Бог». Дана методика надає можливість учасникам групи пережити уявні екстремальні ситуації та відобразити наслідки неусвідомлених прагнень, так, як досить часто ми несвідомо самі собі влаштуємо певні «кризи», щоб усвідомити дещо важливе для самого себе. Учасники групи по черзі обіграють ситуації раптової крайньої бідності, чи багатства, чи втрати здоров'я або близьких, тощо. Пропонується уявити дану ситуацію та представити можливі шляхи її вирішення. Після цього членам групи пропонується замислитися над своїми бажаннями та тим, що треба змінити у собі та у своєму житті;

- «подяка духовним батькам». В даній вправі надається можливість надати подяку всім тим, хто нас любив, вчив, допомагав на життєвому та професійному шляху. Даний тренінг є дієвим засобом поглиблення власних почуттів особистісної зрілості та самостійності. Даний тренінг має на увазі визначити перелік тих осіб, яким військовослужбовець є вдячним, тим, хто

його підтримував і допомагав, записавши їх імена (10 хв) та вибрати серед них декілька осіб й написати їм слова подяки. Даний тренінг розвиває почуття духовної стійкості та самоповаги;

-«повчальні історії». Даний тренінг спрямований на можливість учасникам групи навчитися один у одного певним особистісним рисам. Під час виконання цієї вправи психотерапевт дає настанову вибрати партнера, який цікавий та інтуїтивно «близький» до військовослужбовця. Потім молодший повинен розповісти захопливу історію іншому, яка б охоплювала весь професійний його шлях. Слід видумати таку історію, яка б могла надихнути та навчити чогось партнера. Після чого слід її викласти партнерові у вигляді розповіді (казки, билини, тощо). Слід якомога більше залучати існуючі факти біографії партнера та інтуїтивні уявлення про нього. Партнер не повинен коментувати. Після цього слід помінятися ролями;

- «родинний простір». Проводиться задля психокорекції родинних стосунків та пошуку ефективних моделей ставлення до інших в родині. Військовослужбовців просять спочатку намалювати їх будинок з усіма кімнатами до одруження, потім після одруження та появи дітей. Під час малювання особа повинна відзначити емоції, з якими асоціюється та чи інша кімната та згадати переважаючі запахи, кольори та звуки й людей у цих кімнатах. Відзначається питання близькості, дистанціювання та можливості усамітнення (власний простір). Після завершення усі учасники групи діляться з іншими членами своїми переживаннями, порівнюючи малюнки один одного;

- «сімейні світлини». Дана вправа спрямовується на гармонізацію сімейних стосунків військовослужбовців. При виконанні цієї вправи учасникам пропонують взяти сімейні світлини та по черзі презентувати їх і обґрунтувати вибір саме цієї світлини з поясненням своїх почуттів. Спостерігають за порядком представлення сімейних світлин та емоційною складовою, швидкістю показу та поведінковими реакціями. Після цього відбувається загальне обговорення в групі;

-«ідеальний іншій». Дану техніку спрямовано на зниження напруженості

військовослужбовця та на визначення потаємного ставлення до самого себе, яке є бажаним, але з тих чи інших причин не реалізоване в реальному житті. «Іншим» є хтось з близьких особи, а «Ідеальний інший» є ідеальним образом тієї ж особи, але вже наділеної бажаними особистостями та здібностями. Таким чином на цьому прикладі розкриваються потаємні бажання та прагнення військовослужбовця;

Фінальний блок програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій стосувався побудові особистісних стратегій життя та професійної діяльності, активному «усвідомленню» себе як військовослужбовця та закріпленню напрацьованих навичок, знань та умінь.

Слід вказати, що в цілому впровадження та реалізація програми психологічної підтримки та психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій сприяло більш глибокому пізнанню власних професійних якостей та визначало опрацювання досвіду інших; формувало у військовослужбовця професійну стійкість та визначеність; надавало можливість скорегувати окремі конструкти професійної «Я-концепції» військовослужбовців та психологічно й професійно підготувати їх до подальшого виконання своїх професійних обов'язків в умовах війни (екстремальних умовах), сприяючи особистісному, професійному та морально-етичному й духовному становленню професійної особистості військовослужбовців.

4.4 Аналіз ефективності впровадження програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій

Для перевірки ефективності реалізованої програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій гніздовим методом серед військовослужбовців було відібрано певний відсоток осіб для повторного експериментального дослідження та визначено

статистично значущі відмінності динаміки показників окремих психометричних характеристик. Серед цього відсотку військовослужбовців було визначено показники опитувальника «Шкала оцінки впливу травматичного події» (ШОВТС, IES-R) та методики «Дослідження особливостей Я-концепції» Чухрій І.

Перед реалізацією програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій за отриманими даними ШОВТС було визначено високу швидкість розвитку психотравмуючих подій та необхідність вирішення психологічних проблем військовослужбовців (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Динаміка психометричних характеристик військовослужбовців – учасників бойових дій до та після реалізації відповідної програми психокорекції професійної «Я-концепції» за даними опитувальника «Шкала оцінки впливу травматичної події» (ШОВТС, IES-R) ($M \pm SD$)

Період спостереження	Субшкала			Загальний бал
	вторгнення	уникнення	збудження	
До психокорекції	5,76 ± 5,72	7,16 ± 6,71	6,51 ± 6,99	26,64 ± 24,75
Після психокорекції	4,82 ± 3,14	6,18 ± 5,73	5,84 ± 4,21	22,43 ± 12,73

Примітки: вірогідність різниці відповідних показників до та після реалізації програми психокорекції професійної «Я-концепції» $p \leq 0,05$.

За отриманими даними після реалізації програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни було відзначено статистично значиме ($p \leq 0,05$) зниження проявів впливу травматичних подій як за окремими субшкалами, так і за показниками загального балу. Так, було констатовано серед респондентів – військовослужбовців зниження середнього балу за шкалою вторгнення – на 0,94 бали (з 5,76 ± 5,72 до 4,82 ± 3,14 балів), уникнення – на 0,45 бали (з 7,16 ± 6,71 до 6,18 ± 5,73 балів) та збудження – на 0,67 балів (з 6,51 ± 6,99 до 5,84 ± 4,21 балів). Загальний же бал позначив зниження на 4,21 бали (з 26,64 ± 24,75 до 22,43 ± 12,73 балів) – табл. 4.2.

Таким чином, запропонована програма психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни визначила ефективний вплив на відчуття респондентами – військовослужбовцями пережитого травматичного досвіду.

Окрім цього, за методикою «Дослідження особливостей Я-концепції» Чухрій І. також було підтверджено ефективність впровадження даної програми – табл. 4.3.

Таблиця 4.3

Динаміка характеристик гармонійності/дисгармонійності «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій до та після реалізації програми психокорекції професійної «Я-концепції» за даними методики «Дослідження особливостей Я-концепції» Чухрій І. (%)

Період спостереження	Гармонійність/дисгармонійність		
	гармонійна	збалансована	дисгармонійна
До психокорекції	17,8	14,4	67,8
Після психокорекції	56,7	24,3	19,0

Примітки: вірогідність різниці відповідних показників до та після реалізації програми психокорекції професійної «Я-концепції» $p \leq 0,05$.

Так, за результатами емпіричного дослідження після реалізації програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни було констатовано значне зниження відсотку дисгармонійності «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій. Якщо до реалізації програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни дій гармонійна «Я-концепція» відзначалася лише серед 17,8 % респондентів, а збалансована – серед 14,4 % (більшістю ж констатувалася дисгармонійна – 67,8 %), то, після реалізації програми психокорекції гармонійність «Я-концепції» спостерігалася серед 56,7 %, збалансованість – серед 24,3 %, а дисгармонійність – лише серед 19,0 % – табл. 4.3.

Висновки до розділу

Таким чином, за отриманими результатами констатувального експерименту було розроблено та апробовано програму психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій, що дало змогу:

1. Визначити основні теоретико-психологічні підґрунтя необхідності реалізації психологічної підтримки та психокорекційної роботи з військовослужбовцями, що виконували свої професійні обов'язки в умовах війни та її методологічні принципи й зосередитись на необхідності реалізації формульованого експерименту задля позитивного впливу на розвиток основних конструктів професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій: когнітивного, емоційно-оцінного, мотиваційного, поведінкового, та духовно-ціннісного.

2. Констатувати основні методи та принципи психологічної підтримки та психокорекційної роботи й правила роботи з групою і сформулювати мету та завдання програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій. Таргетувати основні етапи реалізації програми психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій: емпіричного дослідження, підготовчий, формування груп військовослужбовців за схожими порушеннями окремих конструктів професійної «Я-концепції», проведення групової психотерапії із реалізацією психокорекційних заходів, оцінка ефективності програми.

3. Розробити та реалізувати програму психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій, яка складалася з широкого спектру відповідних тренінгів, що проводились два рази на тиждень протягом 2 тижнів (4 зайняття).

4. Визначити за результатами проведеного контрольного експерименту,

що запропонована програма психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій констатувала ефективний вплив на відчуття респондентами – військовослужбовцями, що виконували свої професійні обов’язки в умовах війни пережитого травматичного досвіду (констатувалося статистично значиме ($p \leq 0,05$) зниження проявів впливу травматичних подій як за окремими субшкалами, так і за показниками загального балу шкали ШОВТС) та зниження відсотку дисгармонійності «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій.

5. Підкреслити необхідність та актуальність застосування сучасних психокорекційних програм та методів психологічної підтримки для вирішення проблем корегування «Я-концепційних» конструктів військовослужбовців – учасників бойових дій.

За матеріалами розділу опубліковано:

[27]. Provision of qualified psychological assistance as a result of crisistraumatic events. ad alta / H. Yurchynska, I. Ananova, O. Nazarov, T. Salnikova, L. Martynets. *J. of interdisciplinary research*. 2022. Vol. 12, Issue 2, Special issue XXXI. P. 94–99. URL: http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/120231/papers/A_17.pdf

[181]. Сальнікова Т. Особливості складових Я-концепції учасників бойових дій. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Харків, НУЦЗУ, 2023. Вип. № 1 (5). С. 73–81. doi: 10.52363/dcpp-2023.1.7

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні реалізовано теоретико-методологічне обґрунтування та теоретико-емпіричне дослідження феномену професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій, систематизація та узагальнення результатів якого дає підстави зробити такі висновки:

1. У результаті проведеного теоретичного аналізу визначено сутність «Я-концепційних» особистісних характеристик з точки зору проявів свідомості та самосвідомості, виокремлено наукові підходи до вивчення поняття «Я-концепції» особистості та структуровано її основні компоненти й функціональні можливості з урахуванням впливу на професійну «Я-концепцію». Визначено основні концептуальні підходи та механізми розкриття феномену особистісної «Я-концепції» з точки зору основних психологічних позицій та встановлено негативний вплив участі військовослужбовців в бойових діях на дисгармонізацію загальної особистісної «Я-концепції», що проявляється в зменшенні значимості «Я-соціальної» та «Я-психічної» її складових та збільшенні значущості «Я-фізичної», що дало змогу провести таргетування основних напрямків та концепційних засад проведеного емпіричного психодіагностичного дослідження визначення особливостей професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій. Виокремлені концептуальні засади дозволили визначити та феноменізувати професійну «Я-концепцію» як складну багаторівневу систему, яка інтегрує професіоналізм військовослужбовців та їх особистісні цінності й інтереси, забезпечуючи професійне, соціальне та ціннісно-орієнтовне самоставлення та самовизначення й сприяє розвитку та самовдосконаленню необхідних професійних якостей та можливостей.

2. Емпірично досліджено особливості професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій та їх психосоціальні характеристики. Зафіксовано, що серед військовослужбовців переважали

особи рядового складу (65,1 %) порівняно з сержантським (17,1 %) та офіцерським (17,8 %), які мали суттєву частку поширення напруженої (10,9 %), конфліктної (3,1 %) і незадовільної (2,3 %) психологічної обстановки в професійному колективі. Констатовано переважання сангвінічного (40,3 %) та флегматичного (35,7 %) типів особистості військовослужбовців, визначаючи їх як рухливих, лабільних, швидко реагуючих, легко переживаючих невдачі та неприємності зі стійкими прагненнями та слабким зовнішнім виразом душевних станів осіб та визначено значне поширення стресових ситуацій при виконанні своїх професійних обов'язків, з якими 20,9 % стикаються 1–2 рази на тиждень та 20,2 % кожного дня. З'ясовано перевагу пізнавальних, поведінкових і мотиваційно-вольових адаптивних механізмів, які більшою мірою було розвинуто серед професійних військових порівняно з мобілізованими цивільними та у військовослужбовців, що проходили службу на 2–4 лініях оборони порівняно з лінією зіткнення та тилом, що вказувало на ретельний аналіз виникаючих труднощів і шляхів їх подолання військовослужбовцями, здобуття адаптаційного індивідуального досвіду та підвищення самооцінки й самоконтролю з усвідомленням власної професійної цінності, віру у власні ресурси долати складних ситуацій та супроводжувалося співпрацею з досвідченими професіоналами та пошуком підтримки в оточуючому соціумі з активною реалізацією внутрішньо-мотиваційних стратегій. Констатовано переважання емоційно-афективних та комунікативних механізмів подолання складних ситуацій, які значно більшою мірою були розвинуті серед мобілізованих цивільних, порівняно з професійними військовими та у осіб, що проходили службу на лінії зіткнення порівняно з 2–4 лініями оборони та тилом, вказуючи на поведінку з пригніченим емоційним станом і станом безнадії, піддатливості, переживання злості та провини з відсутністю позитивних переживань та неадекватними й конфліктними формами спілкування, які призводять до соціальної дезадаптації і міжособистісних та групових професійних конфліктів.

3. Визначено здебільшого недостатній розвиток когнітивного та

емоційно-оцінного професійного «Я-концепційного» конструкту військовослужбовців – учасників бойових дій, що проявлялося розвитком негативних емоційно-особистісних особливостей, які розвинулися внаслідок суб'єктивного сприйняття загрози при участі в бойових діях, що більшою мірою відзначалися серед кадрових військових порівняно з мобілізованими цивільними та серед військових, які проходили службу в тилу порівняно з лінією зіткнення і 2–4 лініями захисту. Зафіксовано схильності «повертатися» та переживати травматичну подію знову при будь-якому нагадуванні про неї, що супроводжувалося неможливістю відволіктися і «перемкнути» свою увагу на щось інше та раптовою «появою» окремих картин минулих психотравмуючих подій в свідомості військовослужбовця проти його волі, які супроводжувалися нестерпно важкими переживаннями та відбувалися на тлі уникнення всіх можливих ситуацій та всього, що могло б нагадати їм про психотравмуючі події та констатували неприємні фізичні відчуття (пітливість, прискорення дихання, нудота, прискорення серцевої діяльності, тощо) в ситуаціях, що тим чи іншим чином «нагадували» про психотравмуючі події. Визначено значний негативний вплив участі в бойових діях, який спровокував несприятливий розвиток особистості, що супроводжувався повною відсутністю прагнень для досягнення своїх професійних цілей та уявою, що будь-яка їх ідея приречена на провал й можливістю проявів деякої неготовності до отримання нового професійного досвіду та певних «острахів» розвитку в професійній сфері й відсутністю віри у власну мрію. Зафіксовано складність швидко «переключатися» при виконанні професійних завдань та повільну зміну уявлень при зміні умов функціонування й деяку «закляклість» і млявість та схильність до спричинення шкоди навколишнім через наявні внутрішні та зовнішні конфлікти.

4. З'ясовано викривлення розвитку мотиваційного, поведінкового та духовно-ціннісного конструктів професійної «Я-концепції», які супроводжувалися низькою мотивацією та перевагою компенсаторного й ситуаційного романтичного мотиваційного типів, що визначали вибір

військової служби через можливість компенсувати або подолати свої слабкі риси характеру та з огляду на престиж професії. Визначено середні рівні готовності до ризику військовослужбовців – учасників бойових дій із середньою мотивацією уникнення невдач, що більшою мірою проявлялося серед кадрових військових порівняно з мобілізованими цивільними та у осіб, що проходили службу на лінії зіткнення й повинні бути готовими ризикувати в будь який момент порівняно зі службою на 2–4 лініях оборони та в тилу. Констатовано перевагу просоціальних стратегій подолання стресових і ризикових ситуацій за допомогою встановлення соціального контакту та пошуку соціальної підтримки, що в значно більшій мірі було розвинено серед мобілізованих цивільних та у осіб, які проходили службу на лінії зіткнення та на 2–4 лініях оборони та середні рівні нервово-психічної стійкості, що визначали можливі нервово-психічні зриви в екстремальних умовах й першочергову перевагу життєво необхідних цінностей порівняно з матеріальними та іншими, менш «вітальними».

5. Визначено викривлення структури цілісної «Я-концепції» з найвищим розвитком конструкту «Я-сімейне», що вказувало на позитивний вплив родинних зв'язків на формування «Я-концепції» та найменш розвиненими (проблемні зони) конструктами «Я-фізичне» та «Я-особистісне», вказуючи на значні ризики втрати фізичного здоров'я та особистісних характеристик, що цілковито провокувалося впливом участі в бойових діях та визначало можливий регрес до ранніх особистісних структур. Констатовано слабший розвиток усіх «Я-концепційних» конструктів серед мобілізованих цивільних порівняно з професійними військовими та серед військовослужбовців, які проходили службу безпосередньо на лінії зіткнення та на 2–4 лініях оборони, вказуючи на більш глибоку конструктну дезадаптованість їх «Я-концепції» через невідповідність до умов несення військової служби. Встановлено значну дисгармонійність окремих конструктів у цілісній «Я-концепції», яка визначала значні розбіжності в їх пропорційності розвитку, що вказувало на можливе провокування особистісної дезадаптованості військовослужбовців та розвиток

гіперкомпенсації інших домінуючих конструктів за рахунок недорозвинутих.

6. Розроблено емпіричну модель прогнозування досягнутого рівня професійної «Я-концепції» із визначенням прогностичної цінності окремих психологічних та соціо-характерологічних структурно-функціональних детермінант і встановлено, що служба на лінії зіткнення значно знижує загальний бал професійної «Я-концепції» (на 9,3 бали), як і збільшення бального вираження шкали «вторгнення» (знижує загальний бал професійної «Я-концепції» на 0,6 бали). Визначено, що збільшення конструкту «Я-психічне» підвищує загальний бал професійної «Я-концепції» на 2,5 бали, а підвищення дезадаптивних комунікативних механізмів соціальної адаптації збільшує загальний бал професійної «Я-концепції» на 1,3 бали, як і рівень домагань – на 0,5 балів, вираженість фрустрації – на 1,4 бали, реалізація асертивних дій у якості стратегій подолання стресових та ризикових ситуацій – на 1,4 бали, як і встановлення соціального контакту – на 2,4 бали та імпульсивних дій – на 2,1 бали.

7. Розроблено, науково обґрунтовано та апробовано комплексну програму психологічної підтримки, допомоги і реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій, яка спрямована на оптимізацію професійної «Я-концепції» і складалася з відповідних тренінгів. Перевірено її позитивний вплив на респондентів – військовослужбовців, які виконували свої професійні обов'язки в умовах війни та пережили бойову психологічну травму (констатувалося статистично значиме зниження проявів впливу бойової травми як за окремими субшкалами, так і за показниками загального балу шкали ШОВТС) та зниження відсотку дисгармонійності «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій, що визначило необхідність її впровадження в роботу відповідних закладів, які надають психологічну допомогу даному контингенту населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. A scoping study of moral injury: identifying directions for social work research / W. Haight, E. Sugrue, M. Calhoun, J. Black. *Child Youth Serv Rev.* 2016. Vol. 70. P. 190–200. doi: 10.1016/j.chidyouth.2016.09.026
2. Abu-Raiya H., Pargament K. I., Krause N. Religion as problem, religion as solution: religious buffers of the links between religious/spiritual struggles and well-being/mental health. *Qual Life Res.* 2016. Vol. 25 (5). P. 1265–1274. doi: 10.1007/s11136-015-1163-8
3. Blinka D., Wilson Harris H. Moral injury in warriors and veterans: the challenge to social work. *Social Work Christ.* 2016. Vol. 43 (3). P. 7–27. URL: https://www.researchgate.net/publication/307601841_Moral_Injury_in_Warriors_and_Veterans_The_Challenge_to_Social_Work
4. Callaway K. L., Spates R. C. Moral injury in military members and veterans. In: *Oxford Handbooks Online*. Online: Oxford University Press. 2016. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199935291.013.69
5. Charles J. Gelso, E. Nutt Williams, Druce R. Fretz. *Counseling Psychology*. American Psychological Association. Washington, DC, 2014. 648 p.
6. Chukhrii I. Researching of youth self-concept with the musculoskeletal system disorders. *The scientific heritage*. Budapest, Hungary, 2019. № 32. P. 48–51.
7. Chukhrii I., Shevtsov A. Psychological mechanisms of social adaptation of young people with disabilities. *American Journal of Applied and Experimental Research*. 2017. № 3 (6). P. 6–14.
8. Delivering treatment to morally injured UK military personnel and Veterans: The clinician experience / V. Williamson et al. *Mil Psychol.* 2021. Vol. 29. P. 33 (2). P. 115–123. doi: 10.1080/08995605.2021.1897495
9. Erikson E. The problem of ego identity / in G. Pollock (Ed.), *Pivotal papers on identification*. Madison, CT: International Universities Press, 1993. 230 p.
10. Frankfurt S. Frazier P. A review of research on moral injury in combat veterans. *Mil Psychol.* 2016. Vol. 28 (5). P. 318–330. doi: 10.1037/mil0000132

11. Freud S. Mourning and melancholia. Standard Edition, 14, 1917, London: Hogarth Press, 1957. P. 243–258.
12. Gewirtz J. Mechanisms of social learning: some roles of stimulation and behavior in early human development. Handbook of socialization: theory and research. Chicago: D. A. Goslin Ed. P. 55–212.
13. Gaensbauer T. J., Mrazek D., Emde R. N. Patterning of emotional response in a playroom laboratory situation. *Infant Behav. and Devel.* 1979. Vol. 2. P. 163–178.
14. Invisible wounds and suicide: Moral injury and veteran mental health / N. Jamieson et al. *International J. of Mental Health Nursing*. 2020. Vol. 29. P. 105–109.
15. James W. The Principles of Psychology. New York: Henry Holt and company, 1890. Vol. 1. 701 p. URL: https://rauterberg.employee.id.tue.nl/lecturenotes/DDM110%20CAS/James1890%20Principles_of_Psychology_vol_I.pdf
16. Kinghorn W. Combat trauma and moral fragmentation: a theological account of moral injury. *J Soc Christ Ethics*. 2012. Vol. 2. P. 57. doi: 10.1353/sce.2012.0041
17. Klein R. H., Schermer V. L. Group Psychotherapy for Psychological Trauma. New York; London: The Guilford press, 2000.
18. Kochubinskaya T. M. The scientific heritage. Budapest. Hungary. 2019. № 33. P. 37–41.
19. Lacan J. The Poetics of Psychoanalysis: In the Wake of Klein. Oxford, 2005. P. 245–250.
20. Measuring moral injury: psychometric properties of the Moral Injury Events Scale in two military samples / C. J. Bryan et al. *Assessment*. 2016. Vol. 23 (5). P. 557–70. doi: 10.1177/1073191115590855
21. Military moral injury: A concept analysis / N. Jamieson, M. Maple, D. Ratnarajah, K. Usher. *Int J Ment Health Nurs*. 2020. Vol. 29 (6). P. 1049–1066. doi: 10.1111/inm.12792
22. Moral injury and moral repair in war Veterans: A preliminary model and

intervention strategy / B. T. Litz et al. *Clinical Psychology Review*. 2009. Vol. 29 (8). P. 695–706. doi:10.1016/j.cpr.2009.07.003

23. Moral injury: An integrative review / B. J. Griffin et al. *J. of Traumatic Stress*. 2019. Vol. 32 (3). P. 350–362. doi:10.1002/jts.22362

24. McClelland D. C. *Studies in motivation*. New York, 1955.

25. Nash W. P., Litz B. T. Moral Injury: a mechanism for war-related psychological trauma in military family members. *Clin Child Fam Psychol Rev*. 2013. Vol. 16 (4). P. 365–375. doi: 10.1007/s10567-013-0146-y

26. Pargament K. I., Wong S., Exline J. J. Wholeness and holiness: the spiritual dimension of eudaimonics. In: Vittersø J. *Handbook of eudaimonic well-being, international handbooks of quality-of-life*. Switzerland: Springer International Publishing. 2016. P. 379–394. doi: 10.1007/978-3-319-42445-3_25

27. Provision of qualified psychological assistance as a result of crisistraumatic events. *ad alta* / H. Yurchynska et al. *J. of interdisciplinary research*. 2022. Vol. 12, Iss. 2, Special issue XXXI. P. 94–99. URL: http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/120231/papers/A_17.pdf

28. Purcell N., Maguen S., Koenig C. J. Veterans' perspectives on the psychosocial impact of killing in war. *Couns Psychol*. 2016. Vol. 44 (7). P. 1062–1099. doi: 10.1177/0011000016666156

29. Religious and spiritual struggles, past and present: relations to the big five and well-being / J. A. Wilt, J. B. Grubbs, K. I. Pargament, J. J. Exline. *Int J Psychol Relig*. 2017. Vol. 27 (1). P. 51–64. doi: 10.1080/10508619.2016.1183251

30. Rodrigues S., Pontes F., Pedroso J. Do Self-Concepts and Significant Other Concepts Predict Health-Related Quality of Life? *Psychology*. 2015. № 6. P. 1625–1628. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/59ba/3d59e5ed09a31944a5e8042af7ad16a54bf2.pdf>

31. Rosenberg M. *Society and the Adolescent Self-image*. New Jersey: Princeton University Press, 1965. 326 p.

32. Salnikova T. The influence of sociopsychological characteristics of military personnel depending on their professional training on the constructs of their

personal self-concept. Проблеми екстремальної та кризової психології. Харків, 2024. Вип. № 1 (7). С. 63–79. doi: 10.52363/dcpp-2024.1.5

33. Salnikova T. V. Sociopsychological characteristics and their influence on the constructs of the personal self-concept of servicemen. Науковий журнал «Габітус». 2024. Вип. 61. С. 162–168.

34. Spirituality and Moral Injury Among Military Personnel: A Mini-Review / S. Brémault-Phillips, As. Pike, F. Scarcella, T. Cherwick. *Frontiers in Psychiatry*. 2019. Vol. 10. doi: 10.3389/fpsy.2019.00276

35. Stauner N., Exline J. J., Pargament K. I. Religious and spiritual struggles as concerns for health and well-being. *Horizonte-Revista de Estudos de Teologia e Ciências da Religião*. 2016. Vol. 14 (41). P. 48–75. doi: 10.5752/P.2175-5841.2016v14n41p48

36. Williamson V., Stevelink S. A. M., Greenberg N. Occupational moral injury and mental health: systematic review and meta-analysis. *Br J Psychiatry*. 2018. Vol. 212 (6). P. 339–346. doi: 10.1192/bjp.2018.55

37. Yalom I., Molyn Leszcz. *Theory and Practice of Group Psychotherapy*, Fifth Edition. Basic Books: 2005. 668 p.

38. Yan G. W. The invisible wound: moral injury and its impact on the health of Operation Enduring Freedom/Operation Iraqi Freedom veterans. *Mil Med*. 2016. Vol. 181 (5). P. 451–458. doi: 10.7205/MILMED-D-15-00103

39. Алгоритм роботи військового психолога щодо психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України (методичні рекомендації). К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2016. 147 с.

40. Аналіз рівня домагань і професійної самооцінки лікарів-інтернів першого року навчання як інструмент удосконалення практичних навичок на кафедрі сімейної медицини. Сучасні підходи до вищої медичної освіти в Україні: матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 60-річчю ТДМУ. Медична освіта / Т. О. Перцева та ін. 2017. № 3. С. 65–67. doi: 10.11603/me.2414-5998.2017.3.7778

41. Андрійчук І. П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки: автореф. дис. ... канд. психол. наук. К., 2003. 20 с.
42. Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Медведєв В. С. Професійна психологія в органах внутрішніх справ. Загальна частина: Курс лекцій. К.: УАВС, 1995. 111 с.
43. Андрущенко В. Агресивність особистості та її мінімізація засобами освіти. Вища освіта України. 2020. № 2. С. 7–12. doi: 10.31392/NPU-VOV.2020.2(77).02
44. Ануфрієв М. І. Система підготовки та перепідготовки персоналу органів внутрішніх справ України. Вісник УніВС. 1999. № 8. С. 8–14.
45. Ануфрієва Н. М., Зелінська Т. Н., Туриніна О. Л. Соціальна психологія: навч.-метод. комплекс. К.: МАУП, 2006. 200 с.
46. Аскерова Н. Сновидения в гештальт-терапии. The 9 th International scientific and practical conference «Science, innovations and education: problems and prospects» (April 6–8, 2022) CPN Publishing Group, Tokyo, Japan. 2022. 580 p. С. 326–336.
47. Бабелюк О. В. Психологічний зміст, структура і функції професійного самовизначення військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2011. Вип. 5. С. 1–13.
48. Бабенко І. В. Професійний розвиток педагога як наукознавча проблема «суспільства, що навчається». Історико-педагогічні студії: Науковий часопис. 2022. Вип. 15–16. С. 8–10.
49. Балабанова Л. М. Емоційно-образна терапія в корекції негативних емоційних станів учасників АТО. Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності сил безпеки та оборони України: збірник матеріалів VI всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 01 грудня 2020 року). Х.: Національна академія НГУ, 2020. С. 60–62.
50. Балачук М. Динаміка життєвих цінностей особистості студента-

психолога. Львів, 2023. 49 с.

51. Балашова С. П., Васильєв С. П., Дубровинський Г. Р. Практичний курс військової психології: навч. посіб. Ч. 2. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. 172 с.

52. Бамбурак Н. М. Поняття «Я-концепції» особистості у вітчизняній і зарубіжній психологічній літературі. Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2009. № XI, ч. 6. С. 12–20.

53. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Основы психологии управления. Х.: Ун-т внутр. дел. 1999. 528 с.

54. Безручук Ю. В. Готовність майбутніх фахівців до надання соціально-психологічної допомоги сім'ям з дітьми з особливими освітніми потребами. Хмельницький, 2023. 63 с.

55. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості. Педагогіка і психологія. 1997. № 1. С. 124–129.

56. Библик Д. Ціннісні орієнтації учнівської молоді України в умовах воєнного стану. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2022. № 26. С. 43–54. doi: <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2022-26-1-43-54>

57. Білюченко Ю. М. Психологічний аналіз долаючої поведінки у чоловіків та жінок зрілого віку. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. 2022. Т. 33 (72), № 2. С. 139–144. doi: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/23>

58. Блохіна І. О. Психологічні причини виникнення тривожності у студентів. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2022. № 4. С. 82–86. doi: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.4.16>

59. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика: учеб. пособие для студ. ст. курсов психол. фак. и отделений ун-тов. К.: Укртехпрес, 1997. 216 с.

60. Бондаренко А. Ф. Социальная психотерапия личности (психосемантический подход). К.: КГПИИЯ, 1991. 189 с.
61. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості: навч. посіб. для студ. ст. курсів психол. фак. та відділень ун-тів. Х.: Фоліо, 1996. 237 с.
62. Бригадир М. Емпатія в консультативній та психотерапевтичній практиці психолога. Інновації в освіті : перспективи розвитку: матеріали І міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 20 трав. 2021 р.). Тернопіль: ЗУНУ, 2021. С. 236–239.
63. Бугаєвська Ю. Засоби професійного самовиховання і самовдосконалення. Scientific Collection «InterConf+». 2023. № 39 (179). С. 170–175. doi: <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.11.2023.018>
64. Василевська Н. М. Я-концепція особистості як психологічний феномен. Збірник наукових праць молодих вчених. Хмельницький: ХІСТ, 2021. № 6. С. 175–183.
65. Васянович Г. П. Основи психології: навч. посіб. К.: Педагогічна думка, 2012. 114 с.
66. Винославська О. В. Психологія: К.: ІНК ОС, 2005. 352 с.
67. Військова психологія і педагогіка: підручник; за заг. ред. Л. А. Снігур. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. 576 с.
68. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко та ін. К.: Просвіта, 2001. 416 с.
69. Вірна Ж. П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 320 с.
70. Вітакультурна методологія: антологія: монограф. / А. В. Фурман та ін. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
71. Вітенко І. С., Борисюк А. С., Вітенко Т. І. Соціально-психологічний тренінг: цикл вправ для підготовки лікарів – медичних психологів: навч.-метод. посіб.; за ред. проф. І. С. Вітенка. Чернівці: Книги XXI, 2008. 124 с.
72. Галко В. Ю. Ціннісні орієнтації сучасної молоді. Запоріжжя: ЗНУ,

2023. 43 с.

73. Галустян О. А., Захаренко Л. М., Юрченко-Шеховцова Т. І. Взаємозв'язок життєвих цінностей та професійної мотивації поліцейських. Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конференції (Одеса, 24-25 березня 2017). Одеса : ОДУВС, 2017. С. 77–79.

74. Галустян О. А., Захаренко Л. М., Юрченко-Шеховцова Т. І. Особливості внутрішньої та зовнішньої мотивації поліцейських до професійної діяльності: результати пілотажного дослідження. Організаційна психологія. Актуальні проблеми психології. Т. І, вип. 46. С. 3–10.

75. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору / переклад з англ. О. Лизак, О. Наконечна, О. Шлапак. Львів: Вид-во Старого Лева, 2019. 424 с.

76. Горбатюк, О. Л. Педагогічні підходи в корекції рухових порушень дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2021. № 40. С. 31–36. doi: 10.31392/NPU-nc.series19.2020.40.05

77. Горлата Т. Ю. Нервово-психічна стійкість військовослужбовців в умовах професійної діяльності: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістр. Тернопіль: ТНТУ, 2022. 80 с.

78. Гридковець Л. М. Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу: монограф. Львів: Скриня, 2016. 380 с.

79. Гросул В. А., Усова М. О. Ризик: сутність, причини виникнення та основні види. Економічний простір. 2021. № 176. С. 58–64. doi: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/176-9>

80. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: навч. посіб. Тернопіль: Економічна думка, 2004. 310 с.

81. Гуменюк О. Є. Спонтанно-духовна організація Я-концепції універсума: лекція. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 40 с.

82. Гуменюк О. Є. Структурно-функціональне взаємодоповнення

складових Я-концепції людини. Соціальна психологія. 2005. № 5. С. 66–75.

83. Гуменюк О. Є. Я-схема у структурі соціально-психологічної регуляції оргдіяльності. Практична психологія та соціальна робота. 2002. № 6. С. 35–39.

84. Дацько М. В. Я-концепція особистості як мотив діяльності по створенню іміджу. Наукові розробки молоді на сучасному етапі: тези доповідей XVIII Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених та студентів (18–19 квітня 2019 р., Київ). К.: КНУТД, 2019. Т. 3. С. 677–678.

85. Джужик А. Л. Я-концепція майбутніх практичних психологів та її динаміка у процесі професійної підготовки. К., 2021. 70 с.

86. Дишкант О. В. Особливості виявів схильності до ризику та тривожності у працівників Міністерства надзвичайних ситуацій різних категорій посад: зб. наукових праць. Хмельницький: НАДПСУ, 2008. С. 166–170.

87. Дишкант О. В., Дишкант О. В. Вплив особистісних якостей працівників аварійнорятувальних підрозділів на успішність виконання ними службових обов'язків. Проблеми екстремальної та кризової психології. Харків: НУЦЗУ, 2009. № 6. С. 79–85.

88. Дружилов С. А. Психология профессионализма. Инженерно-психологический поход. Х.: Изд-во «Гуманитарный центр», 2011. 296 с.

89. Євдокимова Н. О., Тимців М. М. Мотивація майбутніх поліцейських як невід'ємна складова їх первинної професійної підготовки. Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці. К., 2018. № 6 (17). С. 1–5.

90. Єфіменко С. М. Інтелектуально-творчий потенціал педагога: структура, зміст, шляхи діагностики та розвитку: навч.-метод. посіб. Кропивницький: КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2021. 104 с.

91. Загальна психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С. Д. Максименко та ін. 3-тє вид., переробл. і допов. Вінниця: «Нова книга», 2006. 687 с.

92. Збірник методик для діагностики негативних психічних станів

військовослужбовців: метод. посіб. / Н. А. Агаєв та ін. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2016. 234 с.

93. Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів: Методичний посібник / О. М. Кокун та ін. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. 281 с.

94. Іващенко С. Н., Шахліна Л. Я., Лазарева О. Б. Особливості побудови фазової моделі фізичної реабілітації військовослужбовців, що постраждали внаслідок бойових дій. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2016. Вип. 3 (72). С. 63–67.

95. Інформаційно-комунікативні технології в гуманітарній сфері Збройних Сил України: досвід, проблеми, перспективи: підручник. К.: НАОУ, 2007. 491 с.

96. Каламаж Р. В. Психологія становлення професійної Я-концепції майбутніх юристів: монограф. Острого: Вид-во НаУОА, 2009. 404 с.

97. Каламаж Р. В. Психологія формування професійної Я-концепції майбутніх юристів: дис. ... доктора. псих. наук. К., 2010. 440 с.

98. Каламаж Р. В. Я-концепція як складова професійної самосвідомості юристів. Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Острого, 2006. Вип. 7. С. 156–164.

99. Калашник І. Теоретичні та практичні дослідження з психологічної реабілітації. Використання методів психотерапії особистості у роботі із психологічною травмою. Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. 2022. № 1 (1). С. 94–101. doi: 10.31558/2786-8745.2022.1(1).13

100. Католик Г. В. Інноваційний онтогенетичний підхід до розуміння розвитку Я-концепції практичного психолога. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія. 2016. Вип. 3. С. 94–107.

101. Католик Г. В. Інноваційні підходи до формування професійної Я-концепції психолога-практика в умовах безперервної професійної освіти (за напрямком психодинамічна інтегративна дитячо-юнацька психотерапія).

Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: зб. наук. статей. К., 2016. № 129. С. 70–80.

102. Католик Г. В. Онтогенетичний підхід в контексті сучасного розуміння динаміки формування Я-концепції практичного психолога. Психологія і особистість. 2016. № 9. С. 34–49.

103. Католик Г. В. Психологія формування професійної Я-концепції практичного психолога: монографія докт. дис. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 405 с.

104. Католик Г. В. Системний підхід до розуміння формування Я-духовного як складової Я-концепції в освітньому професійному просторі. Духовно-психологічні основи християнської психології: колективна монографія; за заг. ред. Л. М. Гридковець. Львів: Скриня, 2015. С. 206–230.

105. Католик Г. В., Компанович М. С. Особливості професійної Я-концепції практичного психолога у роботі з підлітками із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологія: збірник наукових праць. 2016. Вип. 2 (2). С. 44–55.

106. Киричук О. В. Психологія особистості. Опор. Конспект. К., 2003. 46 с.

107. Киричук О. В., Тарасюк С. О. Психологічні особливості Я-концепції безробітного: навчально-методичний посіб. К., 2012. 148 с.

108. Ковширіна Є. М. Казкотерапія при роботі із життєвими сценаріями клієнта: автореф. дип. роботи на здобуття освітнього ступеня «магістр». Миколаїв, 2019. 16 с.

109. Комар З. Психологічна стійкість воїна: підручник для військових психологів. К.: Stabilization Support Services, 2017. 184 с.

110. Кононова М. М., Ткаченко А. В. Професійна самоактуалізація та професійна Я-концепція майбутніх психологів. Габітус. 2023. Вип. 46. С. 171–175. doi: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.46.27>

111. Коростій В. І., Соколова І. М., Заворотний В. І. Аналіз діагностичних

можливостей психодіагностичних методик для виявлення психологічних наслідків стресу та посттравматичного стресового розладу. Український вісник психоневрології. 2015. Т. 23, вип. 2 (83).

112. Кочубинська Т. М. Модель соціально-психологічної адаптованості учасників операції об'єднаних сил. Габітус. 2021. № 22. С. 34–38.

113. Кочубинська Т. М. Особливості взаємозв'язку Я-концепції і соціальної психологічної адаптації до мирного життя учасників операції об'єднаних сил: дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Вінниця, 2021. 219 с.

114. Кочубинська Т. Психокорекція проявів соціально-психологічної дезадаптації учасників бойових дій. Психологічні перспективи. 2021. Вип. 37. С. 111–127. doi: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-37-111-127>

115. Кошова І. В., Литовченко Н. Ф. Психотерапія: навч.-метод. посібн. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2022. 113 с.

116. Кременчуцька М. К., Жиліч Н. Р. Агресивність у системі особистісних чинників вибору механізмів психологічного захисту під час воєнних подій. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. 2023. Вип. 3. С. 13–19. doi: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2023-3-2>

117. Крутько С. В. Психологічні особливості професійної Я-концепції особистості. Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. 2013. № 3–4. С. 89–94.

118. Купчишина В. Психологічні особливості розвитку «Я-концепції» майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі професійної підготовки. Вісн. Національної академії Державної прикордонної служби України. 2017. Вип. 3. С. 107–119.

119. Кучер М. В. Особливості Я-концепції підлітків з розлучених сімей. К., 2022. 37 с.

120. Лемак М. В., Петрище В. Ю. Психологу для роботи. Діагностичні методики. Ужгород: Вид-во Олександри Гаркуші, 2012. 615 с.

121. Лесков В. О. Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців із районів військових конфліктів: автореф. дис. ... канд. псих. наук. Хмельницький: Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2008. 22 с.

122. Лефтеров В. О. Гра як метод і форма проведення тренінгу. Вісник Національної академії оборони України: збірник наукових праць. 2007. № 1 (3). С. 182–186.

123. Лиса Т. Моделювання психокорекційної роботи з жінками, які постраждали від насильства. The IX International Scientific and Practical Conference «Analysis of the problems of science and modern education», March 06–08, Prague, Czech Republic. P. 181.

124. Лисицький М. Сутність і структура самоосвітньої компетентності майбутніх юристів. Наука і техніка сьогодні. 2024. № 6 (34). С. 532–547. doi: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-6\(34\)-532-547](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-6(34)-532-547)

125. Лугова В. М. Формування позитивної професійної Я-концепції працівника як умова його професійного розвитку. Сучасні проблеми управління підприємствами: теорія та практика – матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків – м. Торунь, 3–4 березня 2020 року. Харків: ФОП Панов А. М., 2020. С. 1–3.

126. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240 с.

127. Максименко С. Д. Поняття особистості в психології. Практ. психологія та соц. робота. 2006. № 7. С. 1–7.

128. Максименко С. Д. Структура особистості. Практ. психологія та соц. робота. 2007. № 1. С. 1–13.

129. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості: підруч. для студентів вищих навч. закладів. К. : КММ, 2007. 296 с.

130. Максименко С. Д., Носенко Е. Л. Експериментальна психологія. К.: Центр учбової літератури, 2008. 360 с.

131. Максименко С., Максименко К., Главник О. Адаптація дитини до

школи. К.: Мікрос – СВС, 2003. 111 с.

132. Марущак О. В., Зузяк Т. П., Шинін О. С. Експериментальна перевірка ефективності організаційно-педагогічних умов формування готовності майбутніх учителів технологій до організації творчо-конструкторської діяльності учнів. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. 2020. Вип. 56. С. 113–121. doi: 10.31652/2412-1142-2020-56-113-121

133. Матусевия В. А., Осовский В. Л. Социальная микросреда и выбор профессии. К.: Наукова думка, 1982. 140 с.

134. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста. К.: Український Центр духовної культури, 2000. 416 с.

135. Мітова О. О., Сушко Р. О. Методи наукових досліджень у баскетболі : навч. посіб.: 2-ге вид. допов. і переробл. Дніпро: Дріант, 2021. 266 с.

136. Міца О. В., Лавер В. О. Системний аналіз: навч.-метод. посіб. Ужгород: вид-во ПП «АУТДОР – ШАРК», 2021. 63 с.

137. Мокану В. Основные элементы классической психодрамы *Studia universitatis moldaviae*. 2021. № 5 (145). Р. 148–153. doi: <http://doi.org/10.5281/zenodo.4889171>

138. Мороз Л. І. Основи професійно-психологічного тренінгу: навч. посіб. К. 2004. 130 с.

139. Морозова В. С. Психологічні особливості та прояви тривожних станів молоді під час війни. Ізмаїл, 2024. 60 с.

140. Москаленко А. П., Кобзін Д. О., Стародубцев А. А. Професійна мотивація працівників органів внутрішніх справ: вивчення та корекція: науково-практичний посібник. Харків: УніВС, 1999. 98 с.

141. Мудрак І. А. Психологія (Основи психології): методичні рекомендації до практичних занять. Луцьк: ВНУ імені Лесі Українки, 2022. 31 с.

142. Мулявської Я. Особливості взаємозв'язку самовідношення та віри в справедливий світ в осіб з деокупованих територій. Харків, 2023. 57 с.
143. Мушкевич М. Теорія і практика психологічного консультування сімей. Психологічні перспективи. 2022. № 39. С. 291–305. doi: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-mus>
144. Мюллер М. Якщо ви пережили психотравмуючу подію; пер. з англ. Д. Бусько; наук ред. К. Явна. Львів: Видавництво Українського католицького університету : Свічадо, 2014. 120 с.
145. Науменко О. С. Особливості Я-концепції педагога як чинника його ефективної співпраці з обдарованими учнями. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. Т. VI, вип. 6. С. 115–125.
146. Научитель О. Д., Гулий Ю. І., Садіков Г. М. Психологічна структура професійної «Я-концепції» військовослужбовців із різним типом професійної ідентичності. Гуманітарний часопис. 2019, № 4. С. 130–139. doi: [10.32620/gch.2019.4.14](https://doi.org/10.32620/gch.2019.4.14)
147. Несправа М. В. Логотерапія як шлях «Лікарського душепіклування». Практична психологія у сучасному вимірі: XV Міжнародна науково-практична конференція науковців та студентів: тези доповідей, Дніпро, 26 березня 2024 р. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2024. С. 204–206.
148. Нечипорук Л. Ігротерапія в соціально-педагогічній роботі як метод моделювання взаємодії з соціальним оточенням. Інноватика у вихованні. 2022. № 16. С. 180–189. doi: <https://doi.org/10.35619/iiu.v1i16.493>
149. Олійник М. Професійна підготовка майбутнього вчителя до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами. Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. 2022. Вип. 36. С. 134–141. doi: <http://dx.doi.org/10.30970/vpe.2022.36.11560>
150. Ониськевич І. В., Герасимова Е. М. Подолання тривожності у дітей раннього віку засобом казкотерапії. Тенденції розвитку дошкільної та

початкової освіти: молодь і наука: зб. тез II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю здобувачів вищої освіти, аспірантів, молодих вчених, педагогів-практиків (16 квітня 2021 року, м. Київ, Україна). Частина 2. К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2021. С. 188–190.

151. Основи практичної психології / В. Панок та ін. К.: Либідь, 2003. 536 с.

152. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи: навч. посіб. К., 2018. Т. 1. 208 с.

153. Особливості розвитку професійної самосвідомості майбутніх практичних психологів / В. В. Шахов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія. – 2015. – № 43. – С. 407–410.

154. Пасечнікова Л. П. Технологія досягнення професійного успіху. 10 клас: навчально-метод. посіб. для вчителя. Харків: Вид. група «Основа», 2007. 192 с.

155. Петрова Е. О. Рефреймінг як когнітивна методика подолання страху публічних виступів. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. 62 с.

156. Практикум із групової психокорекції: підручник / С. Д. Максименко, О. О. Прокоф'єва, О. В. Царькова, О. В. Кочкурова. Мелітополь: Видавничо-поліграфічний центр «Люкс», 2015. 414 с.

157. Пріц А., Викукаль Е. Груповий психоаналіз: Теорія. Техніка. Застосування. Львів: Астролябія, 2006. 312 с.

158. Прокопенко О. А. Професійна «Я-концепція» майбутнього фахівця економічного профілю. Вісник післядипломної освіти. Серія : Соціальні та поведінкові науки. 2016. Вип. 2. С. 109–124.

159. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення: метод. посіб. / О. М. Кокун та ін. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.

160. Психологічна служба: підруч. / А. Г. Обухівська та ін. К.: Ніка-

Центр, 2016. 362 с.

161. Психологічні наслідки перебування рятувальників у зоні проведення антитерористичної операції: монограф.; за заг. ред. Н. В. Оніщенко, О. В. Тімченка. Харків: НУЦЗУ, 2019. 176 с.

162. Психологічні особливості професійної Я-концепції особистості / С. В. Крутько // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. – 2013. – № 3–4. – С. 89–94.

163. Психологія життєвої кризи: відп. ред. Т. М. Титаренко. К.: Агропромвидав України, 1998. 348 с.

164. Психологія особистості. Опор. конспект / О. В. Киричук; Ін-т підготов. кадрів держ. служби зайнятості. – К., 2003. – 46 с.

165. Психологія праці та професійної підготовки особистості: навчальний посібник / Г. О. Балл та ін. Хмельницький: Універ, 2001. 329 с.

166. Раджабова С. Ш. Феномен ідентифікації та його вплив на розвиток особистості в контексті вітчизняної психології. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К.: Главник, 2008. Т. 10, вип. 4. С. 149–155.

167. Радчук Г. К., Андрійчук І. П. Психолого-педагогічні умови гармонізації Я-концепції майбутніх практичних психологів: метод. рекомендації для викладачів ВНЗ та практичних психологів освіти. Тернопіль, 2002. 48 с.

168. Разумова О. Г. Дисертація. Особливості розвитку професійної Я-концепції майбутніх педагогів: дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Слов'янськ, 2021. 230 с.

169. Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): навчально-метод. посіб. К.: Ніка-Центр, 2003. 204 с.

170. Ришетнік І. О. Діагностика і корекція наслідків стресу війни у студентів-психологів заочної форми навчання. Кривий Ріг, 2024. 54 с.

171. Рогозін П. В. Специфіка окремих складових Я-концепції студентів.

Харків, 2024. 42 с.

172. Роджерс К. Клиенто-центрированная терапия / пер. с англ. К.: Ваклер, 1997. 320 с.

173. Романенко О. В. Антиципатія в структурі психічної діяльності дітей з церебральним паралічем: монограф. К.: О. Т. Ростунов, 2012. 328 с.

174. Романенко О. В. Особливості формування Я-образу у школярів з церебральним паралічем: автореф. дис. на здобуття вчен. звання канд. психол. наук. К., 2003. 18 с.

175. Романенко О. Принципи корекційного навчання дітей з церебральним паралічем в умовах реформування спеціальної освіти. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2022. № 1 (21). С. 116–128. doi: <https://doi.org/10.33189/epsn.v1i21.215>

176. Романова С. М. Психологічні особливості емоційного вигорання жінок, які стали матерями під час воєнного періоду. Миколаїв, 2024. 89 с.

177. Рудов Б. А. Адаптація курсантів молодших курсів до навчання у вищому військовому навчальному закладі: дис. ... кандидата пед. наук. Хмельницький, 2002. 202 с.

178. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: монограф. Івано-Франковськ: Місто НВ, 2008. 280 с.

179. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навч. посіб. К.: Академвидав, 2011. 368 с.

180. Сальнікова Т. В. Індивідуальні та середовищні медикореабілітаційні механізми формування й розвитку професійної особистісної «Я-концепції» у ветеранів АТО/ООС. Проблеми особистісних ресурсів у навчальній та професійній діяльності. Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 27–28 травня 2021 року. Харків, 2021. С. 232–235.

181. Сальнікова Т. Особливості складових Я-концепції учасників бойових дій. Проблеми екстремальної та кризової психології. Харків, НУЦЗУ, 2023. Вип. № 1 (5). С. 73–81. doi: 10.52363/dcpp-2023.1.7

182. Сальнікова Т. Психологічні підґрунтя визначення аксіологічних

передумов реалізації «Я-концепції» особистості військовослужбовців та воїнів АТО. Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції 7–8 грудня 2021 р. м. Полтава. Полтавський інститут економіки і права. С. 45–47.

183. Сальнікова Т. Реабілітаційні можливості особистісного формування «Я-концепції» військовослужбовців та воїнів АТО/ООС. Issues of practice and science. Abstracts of II International Scientific and Practical Conference London, Great Britain (September 27–29, 2021). С. 157–159.

184. Сальнікова Т. Сімейна соціалізація особистості військовослужбовців та воїнів АТО/ООС через реалізацію «Я-концепції». Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 2), October 1, 2021. Vilnius, Republic of Lithuania: European Scientific Platform. С. 60–61.

185. Сальнікова Т. Соціальна реабілітація військовослужбовців у розрізі реалізації «Я-концепційної» особистісної моделі. Видатні постаті психології: історія, сучасність і перспективи. Матеріали VIII регіонального наукового семінару 10 травня 2022 р., Львівський державний університет безпеки життєдіяльності навчально-науковий інститут психології та соціального захисту. Львів. С. 156–159.

186. Сальнікова Т. Соціальна реабілітація комбатантів з урахуванням «Я-концепційних» принципів. Multidisciplinary academic notes. theory, methodology and practice. Proceedings of the XVII International Scientific and Practical Conference Tokyo, Japan May 03–06, 2021. С. 935–936.

187. Сальнікова Т. Соціальні реабілітаційні принципи соціалізації військовослужбовців у контексті реалізації особистісної «Я-концепційної» моделі. Збірник тез наукових доповідей XXIII Міжнародної науково-практичної конференції «Людина, культура, техніка в новому тисячолітті». 28 квітня 2022 року. Національний аерокосмічний університет ім. М. Є.

Жуковського «Харківський авіаційний інститут. Ч. I. С. 328–329. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.6969763>

188. Сальнікова Т. Формування «Я-концепції» особистості військовослужбовців та воїнів АТО. Sectoral research XXI: characteristics and features: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference. March 26, 2021. Chicago, USA: European Scientific Platform. Vol. 3. С. 19–20.

189. Сальнікова Т. Формування внутрішніх та зовнішніх «Я-концепційних» орієнтирів особистості учасників АТО/ООС. Theory, practice and science. Abstracts of XXIII International Scientific and Practical Conference Tokyo, Japan April 27–30, 2021. С. 249–251.

190. Сальнікова Т. Формування лідерських якостей учасників АТО/ООС в розрізі визначення внутрішніх особистісних «Я-концепційних» орієнтирів. Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності сил безпеки та оборони України. Матеріали VII всеукраїнської науковопрактичної конференції 29 листопада 2021 року. Національна Академія Національної Гвардії України науково-дослідний центр. С. 224–227.

191. Сальнікова Т., Перелигіна Л. Морально-етична «Я-концепційна» складова військовослужбовця. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Стратегічні орієнтири освіти та реабілітації в умовах воєнного стану та повоєнного часу: проблеми, рішення, перспективи». 26–27 жовтня 2023 року. Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія. С. 461–463.

192. Санникова О. П. Феноменология личности: Избранные психологические труды. Одесса: СМІЛ, 2003. 256 с.

193. Санникова О. П., Кузнецова О. В. Системный анализ адаптивности личности: монограф. Одесса: ВМВ, 2017. 392 с.

194. Семенова А. В. Українсько-англійський словник з професійної педагогіки. К.: Знання, 2004. 567 с.

195. Ситнік С. В., Коваль К. І. Методичні рекомендації щодо

забезпечення практичної роботи студентів з дисципліни «Основи психокорекції». Одеса: Університет Ушинського. 39 с.

196. Сіверський В. А. Особливості формування «Я-концепції» в юнацькому віці: зб. наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології. 2013. Вип. 22. С. 520–530.

197. Сікора Я. Б. Методологічні підходи до розробки адаптивної системи професійної підготовки майбутніх фахівців з інформаційних технологій. Академічні візії. 2023. Вип. 19. С. 1–9. doi: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7954533>

198. Соціально-психологічний аналіз дисципліни в адміністративній службі міліції: науково-практичний посіб. / М. І. Ануфрієв, В. О. Соболев, О. А. Мартиненко, Д. О. Кобзін. Харків: УніВС, 1998. 92 с.

199. Соціально-психологічні технології управління військовими колективами: навч.-метод. посіб. / Т. Л. Грицевич, О. С. Капінус, Т. М. Мацевко, П. П. Ткачук. Львів: НАСВ, 2018. 256 с.

200. Співак Л. М. Діагностика і корекція «Я-концепції» молодших школярів з низьким рівнем навчальних досягнень: навч. посіб. К.: Каравела, 2018. 224 с.

201. Стельмах О. В. Психологічні умови формування професійної Я-концепції майбутніх рятувальників: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Острог, 2016. 265 с.

202. Стельмах О. В. Роль позитивної та негативної Я-концепції у формуванні особистості майбутнього рятувальника: зб. тез II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Філософсько-психологічні аспекти духовності: довіра як основа змін в економіці та суспільстві». Львів: «СПОЛОМ», 2016. С. 291–293.

203. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія. К.: Академвидав, 2006. 424 с.

204. Тверда Ю. О. Особливості та корекція почуття самотності студентів

із різними показниками особистісної зрілості. Суми: Сумський державний університет, 2024. 62 с.

205. Теслер О. В., Кучеренко Є. В. Екзистенційна тривожність як проблема в психосинтезі. Перспективи розвитку сучасної психології: збірник наукових праць. Переяслав : УГСП, 2022. Вип. 10. С. 81–86.

206. Технології психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (з досвіду роботи) / В. В. Байдик та ін. К.: Ніка-Центр, 2021. 118 с.

207. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: Либідь, 2003. 376 с.

208. Тренінг особистого зростання. URL: http://pidruchniki.com/1376102563007/psihologiya/trening_osobistisnogo_zrosta_nnya3

209. Турецька Х. І. Розуміння особистісної ідентичності у психодинамічній парадигмі. Багатовимірність особистості: психологічний ракурс: колективна монограф. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. С. 98–121.

210. Туриніна О. Л. Психологія травмуючих ситуацій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. 160 с.

211. Ушакова К. Ю. Психологічні чинники становлення професійної «Я-концепції» у студентів медичних коледжів: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. К., 2018. 223с.

212. Федоренко Л. Специфіка професійного самовизначення випускників сільських шкіл (за результатами констатувального експеримента). Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2022. Вип. 17 (62). С. 109–120. doi: [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.17\(62\).10](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.17(62).10)

213. Федоришеної В. В. Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям в сучасній Україні. К., 2023, 88 с.

214. Формування прийняттого соціально-психологічного клімату в організації. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/3352/97/>

215. Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптованості:

наукове видання. Тернопіль: Економічна думка, 2000. 197 с.

216. Фурман А. В., Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: навч. посіб. Львів: Новий світ, 2006. 360 с.

217. Харченко С. Основні методологічні підходи до формування та розвитку толерантності. Сучасні технології розвитку людини в інтегрованому суспільстві в умовах воєнного стану: Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Миколаїв, 19 травня 2023 р. С. 69–71.

218. Чайка Г. В. Я-концепція як структурно-динамічний аспект поняття «Я» в працях українських та зарубіжних дослідників. Актуальні проблеми психології. 2016. Т. XI, вип. 14. С. 215–226. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v11/i14/22.pdf>

219. Чаплак Я., Чуйко Г. Основні принципи допомагаючих професій: медіація та гуманістична психотерапія. Міжнародний науковий журнал «Грааль науки». 2023. № 31 С. 427–431. doi: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.15.09.2023.68>

220. Чекстере О. Ю. Вплив сімейних факторів на прояв симптомів ПТСР у дітей під час військових дій. Нова українська школа: психологічні проблеми: зб. тез наукових доповідей III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Київ, 23 червня 2022 року). 2022. С. 65–69.

221. Чухрій І. В. Дослідження особливостей Я-концепції молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. Теорія і практика сучасної психології. 2019. № 5. Т. 1. С. 191–196.

222. Чухрій І. В. Дослідження психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з набутими порушеннями опорно-рухового апарату. Psychological journal. 2019. Vol. 5, Issue 11. С. 119–132. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.11>

223. Чухрій І. В. Дослідження психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з вродженими порушеннями опорно-рухового апарату. Теорія і практика сучасної психології. 2020. № 1, т. 3. С. 157–160. doi: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.28>

224. Чухрій І. В. Дослідження Я-концепції молоді з порушеннями функцій опорнорухового апарату. *The scientific heritage*. 2019. № 32. С. 48–53.
225. Чухрій І. В. Модель психокорекції психологічних механізмів соціального адаптування молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. *Психологічний часопис: науковий журнал*; за ред. С. Д. Максименка. К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2020. № 2. Вип. 6. С. 43–50. URL: <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.2>.
226. Чухрій І. В. Образ фізичного «Я» ветеранів антитерористичної операції з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. Реабілітація учасників бойових дій в Україні: досвід та перспективи: тези доповідей III Всеукр. наук.-практ. конф. Хмельницький, 2018. С. 66–69.
227. Чухрій І. В. Особливості переживання психічної травми ветеранами АТО/ООС з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. Психологічні засади розвитку, психодіагностики та корекції особистості в системі неперервної освіти. *Науковий вісник КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»*. 2019. Вип. № 3 (26). С. 155–157.
228. Чухрій І. В. Особливості розвитку образу тіла у осіб з порушеннями функцій опорно-рухового апарату *Психологічний часопис: зб. наук. пр.*; за ред. С. Д. Максименка. К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2017. № 5 (9). С. 163–172. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2017_5_16
229. Чухрій І. В. Особливості розвитку професійної ідентичності молоді з обмеженнями функцій життєдіяльності. *Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії: зб. тез доп.* Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2016. С. 357–360.
230. Чухрій І. В. Психологічні механізми соціальної адаптації ветеранів антитерористичної операції об'єднаних сил з порушеннями функцій опорнорухового апарату. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2019. Серія 19. Вип. 37. С. 178–186. doi: 10.31392/NPU-nc.series19.2019.37.25
231. Чухрій І. В. Психологічні механізми соціальної адаптації молоді з

порушеннями функцій опорно-рухового апарату: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук. К., 2020. 41 с.

232. Чухрій І. В. Психологічні механізми соціальної адаптації молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук. К., 2020. 450 с.

233. Чухрій І. В. Психологічні особливості професійної ідентичності молодих людей з обмеженнями функцій опорно-рухового апарату. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. № 6. С. 191–196.

234. Чухрій І. В. Соціально-психологічні чинники виникнення дезадаптованості в осіб молодого віку з обмеженнями життєдіяльності. Наука і освіта. 2016. № 9. С. 203–208.

235. Чухрій І. В. Формування образу тіла у молоді з порушенням функцій опорно-рухового апарату. Міжнародний психіатричний, психотерапевтичний та психоаналітичний журн. К.: ВІК Принт, 2017. Т. 10, № 1, 2 (35–36). С. 85–89.

236. Чухрій І. В., Мочікіна І. В. Психологічні особливості соціально-психологічної адаптації молодих людей з обмеженнями функцій опорно-рухового апарату. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2018. Вип. 2, т. 2. С. 180–184.

237. Шаповалов Б. В. Теоретична модель структурно-змістових компонентів позитивної Я-концепції у військовослужбовців на етапі професійної підготовки: зб. наукових праць молодих вчених. Хмельницький: ХІСТ, 2021. № 6. С. 290–298.

238. Шахов В. В. Особливості розвитку професійної самосвідомості майбутніх практичних психологів. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. 2015. № 43. С. 407–410.

239. Шахова О. Г. Соціальна психологія особистості. Харків: «Контраст», 2019. 116 с.

240. Швалб Ю. М., Тищенко Л. В. Майбутнє і сьогодення студентів з обмеженими функціональними можливостями: психологічні аспекти: монограф. К.: Основа, 2015. С. 62–63.

241. Шевцов А. Г. Освітні основи реабілітології : монографія. Київ : МП Леся, 2009. 483 с.

242. Шевцов А. Г., Чухрій І. В. Психологічний механізм соціальної адаптації молоді з обмеженнями життєдіяльності. Особлива дитина: навчання і виховання. 2019. Вип. 93, Т. 4. С. 15–29.

243. Шевченко Н. Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти: автореферат дисертації на здобуття канд. психол. наук. К., 2006. 86 с.

244. Шевчук В. В. Основи психологічної допомоги сім'ям, які виховують дітей з комплексними порушеннями розвитку. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2024. № 1. С. 84–89. doi: <https://doi.org/10.32782/2311-8458/2024-1-12>

245. Шибрук О. В., Жигайло Н. І. Проблема феномену та структури Я-концепції особистості в контексті поглядів вітчизняних та зарубіжних дослідників. Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія, 2014. Вип. 26. С. 70–74.

246. Шиделко А. В., Гриб С. В. Емпатія як соціально-психологічний феномен. The 8th International scientific and practical conference «Innovative development of science, technology and education» (May 9–11, 2024). Perfect Publishing, Vancouver, Canada. 2024. С. 478–483.

247. Шикиринської О. П. Особливості комунікативної сфери студентів, що отримують психологічну освіту. Житомир, 2022. 45 с.

248. Юрченко В. І. Взаємини «викладач – студент» як чинник формування «Я-концепції» майбутнього педагога. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: психологія. 2020. Т. 31 (70), № 1. С. 68–79. Doi: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.1/09>

249. Яковицька Л. С., Горський О. М., Лич О. М. Готовність до ризику як

складова соціально-психологічної адаптації військовослужбовців. Вісник НАУ. Серія: Педагогіка. Психологія. 2023. № 2 (23). С. 175–181.

250. Якубова Л. Структурно-функціональна модель соціальної реабілітації осіб, що повернулись із зони АТО. Молодь і ринок. 2017. № 5 (148). С. 50–54.

251. Яремко Р. Я. Соціально-психологічні особливості розвитку професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. К., 2022. 267 с.

252. Яценко Т. С. Актуалізація пралогічного мислення в учасників глибинного пізнання. Наукові записки. Серія: Психологія. 2024. Вип. 1 (3). С. 178–187. doi: <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-1-24>

253. Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції : феноменологія, теорія і практика: навч. посіб. К.: Вища школа, 2006. 382 с

254. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції. К.: Либідь, 2016. 264 с.

Додаток А

Авторська анкета дослідження особистих психо-соціальних характеристик учасників бойових дій (психосоціальний анамнез) та особливостей несення військової служби (професійний анамнез).

Просимо Вас відповісти на питання анкети. Уважно прочитайте питання анкети і вкажіть свій варіант відповіді. В часі Ви не обмежені. Отримана інформація буде використана тільки в узагальненому вигляді.

Стать:	1 - Ч	2 - Ж
Дата народження:		
Вік (повних років):		
Місце мешкання:	1 – місто,	2 – поселення міського типу, 3 – село
1. Яка у Вас освіта?		
1. Вчений ступінь	5. Середня	
2. Вища	6. Незакінчена середня	
3. Незакінчена вища	7. Освіти не маю	
4. Середня спеціальна	8. Інше (вкажіть)	
2. Ваше звання та род військ?		

3. Чи є Ви професійним військовим чи ні, якщо так, то вкажіть Вашу освіту, якщо ні, то вкажіть чи працювали Ви до війни і ким.		
1. Ні (цивільний мобілізований)	2. Так	
Професія до війни _____	_____	
4. Скільки років Ви є військовослужбовцем або проходите службу.		
1. Військовослужбовець років:	2. Цивільний мобілізований служу років:	
5. Скільки часу Ви служите з моменту початку активних бойових дій?		
Років: _____ місяців: _____		
6. Яка психологічна обстановка в Вашому робочому колективі?		
1. Конфліктна	5. Незадовільна (поясніть) _____	
2. Напружена	_____	
3. Приязна	6. Інша (вкажіть) _____	
4. Нейтральна	_____	
7. Як Ви справляєтеся з виконанням своїх професійних обов'язків військового?		
1. Дуже добре (все виконую із задоволенням)	4. Незадовільно (не виконую все в повному обсязі)	
2. Добре (виконує все, але дещо через силу)	5. Інше (вкажіть) _____	
3. Задовільно (виконую все в повному обсязі, але все через силу)	_____	
8. Який Ваш тип особистості на Ваш погляд?		
1. Меланхолік (легко ранимий, надто вразливий, схильний до постійного переживання різних подій)	3. Флегматик (не поспішаючий, незворушний, спокійний, урівноважений, скупий на прояв емоцій)	
2. Холерик (неврівноважений, з різко мінливим настроєм і емоційними спалахами, швидко емоційно виснажуємий)	4. Сангвінік (живий, рухливий, з частою зміною настрою, з швидкою реакцією на всі події)	

9. Чи є у Вас сім'я (Ви з ким-небудь проживаєте)?	
1. Так	2. Ні (проживаю один (одна))
10. З ким Ви проживаєте?	
1. Проживаю один (одна)	5. Діти (вказіть кількість і вік) _____
2. Чоловік (дружина)/(партнер (партнерка))	6. Інші (вказіть) _____
3. Сестра (брат)	
4. Бабуся (дідуся)	
11. Яка психологічна обстановка в Вашому домашньому колективі?	
1. Конфліктна	5. Незадовільна (поясніть) _____
2. Напружена	5. Інша (вказіть) _____
3. Приязна	
4. Нейтральна	
12. Чи практикується в Вашій родині спільне:	
1. Загальне обговорення проблем сім'ї	4. Спілкування на різноманітні теми
2. Загальне прийняття рішень	5. Інше (вказіть) _____
3. Спільні прогулянки	
13. Як Ви оцінюєте свій матеріальний рівень життя?	
1. Високий	4. Нижче середнього
2. Вище середнього	5. Низький
3. Середній	6. Дуже низький
14. Чи є у Вас шкідливі звички, якщо так, вкажіть які і в дужках скільки часу.	
1. Немає	4. Вживання алкоголю (_____)
Так (вказіть які):	5. Вживання наркотиків/токсичних речовин (_____)
2. Тютюнопаління (_____)	7. Інше (вказіть) _____
3. Використання ВЕЙПІВ (_____)	(_____)
15. Як часто у Вашому повсякденному житті виникають стресові або надзвичайні ситуації, якщо вони є і вкажіть які?	
1. Немає	-один-два рази на тиждень
2. Є (_____)	-декілька разів на місяць
	-один-два рази на місяць
-кожен день	-кілька разів на 6 місяців
16. Яка тривалість Вашої участі в активних бойових діях, якщо Ви в них приймаєте участь.	
1. Не приймаю участь	3. Від 6 до 12 місяців
2. До 6 місяців	4. Більше 12 місяців
17. Ваша служба проходить:	
1. На лінії зіткнення	4. На третій лінії оборони
2. На першій лінії оборони	5. В тилу
3. На другій лінії оборони	6. Інше (вказіть): _____
18. Скільки поранень у Вас було і яке Ваше останнє поранення?	
1. Поранень не було	-тяжке
2. Кількість поранень:	-середньої тяжкості
3. Останнє поранення:	-легке
19. Чи помічаєте Ви погіршення самопочуття в результаті зміни погоди, якщо так, то як часто?	
1. Ні	-рідко
2. Так:	-дуже рідко
-дуже часто	3. Інше
-часто	(вказіть)

20. Яка тривалість Вашого нічного сну?	
1. Менше 6 годин	3. 8-10 годин
2. 6-8 годин	4. Більше 10 годин
21. Чи відчуваєте ви себе відпочилим після нічного сну?	
1. Повністю	3. Зовсім не відпочилим
2. Наполовину	4. Інше (вказіть)
22. Який Ваш сон?	
1. Достатній	4. Турбує проблема засинання
2. Недостатній	5. Турбує безсоння
3. Неспокійний	6. Турбують погані сни

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Provision of qualified psychological assistance as a result of crisitraumatic events. *ad alta* / Н. Yurchynska, I. Ananova, O. Nazarov, **T. Salnikova**, L. Martynets. *J. of interdisciplinary research*. 2022. Vol. 12, Issue 2, Special issue XXXI. P. 94–99. URL: http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/120231/papers/A_17.pdf (база даних **WOS**) (Здобувачем проведено аналіз літературних джерел, виконано збір емпіричних даних, проведено аналіз і статистичну обробку отриманих даних, підготовлено статтю до друку).

2. **Сальнікова Т.** Особливості складових Я-концепції учасників бойових дій. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Харків, НУЦЗУ, 2023. Вип. № 1 (5). С. 73–81. doi: 10.52363/dcpp-2023.1.7

3. **Salnikova T.** The influence of sociopsychological characteristics of military personnel depending on their professional training on the constructs of their personal self-concept. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Харків, НУЦЗУ, 2024. Вип. № 1 (7). С. 63–79. doi: 10.52363/dcpp-2024.1.5

4. **Salnikova T. V.** Sociopsychological characteristics and their influence on the constructs of the personal self-concept of servicemen. *Науковий журнал «Габітус»*. 2024. Вип. 61. С. 219–225. doi: 10.32782/2663-5208. 2024.61.40

Опубліковані наукові праці апробаційного характеру:

5. **Сальнікова Т.** Формування «Я-концепції» особистості військовослужбовців та воїнів АТО. Sectoral research XXI: *characteristics and features: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference*. March 26, 2021. Chicago, USA: European Scientific Platform. Vol. 3. С. 19–20.

6. **Сальнікова Т.** Формування внутрішніх та зовнішніх «Я-

концепційних» орієнтирів особистості учасників АТО/ООС. *Theory, practice and science. Abstracts of XXIII International Scientific and Practical Conference Tokyo, Japan April 27–30, 2021. С. 249–251.*

7. **Сальнікова Т.** Соціальна реабілітація комбатантів з урахуванням «Я-концепційних» принципів. *Multidisciplinary academic notes. theory, methodology and practice. Proceedings of the XVII International Scientific and Practical Conference Tokyo, Japan May 03–06, 2021. С. 935–936.*

8. **Сальнікова Т. В.** Індивідуальні та середовищні медикореабілітаційні механізми формування й розвитку професійної особистісної «Я-концепції» у ветеранів АТО/ООС. *Проблеми особистісних ресурсів у навчальній та професійній діяльності.* Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 27–28 травня 2021 року. Харків, 2021. С. 232–235.

9. **Сальнікова Т.** Реабілітаційні можливості особистісного формування «Я-концепції» військовослужбовців та воїнів АТО/ООС. *Issues of practice and science. Abstracts of II International Scientific and Practical Conference London, Great Britain (September 27–29, 2021). С. 157–159.*

10. **Сальнікова Т.** Сімейна соціалізація особистості військовослужбовців та воїнів АТО/ООС через реалізацію «Я-концепції». *Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 2), October 1, 2021. Vilnius, Republic of Lithuania: European Scientific Platform. С. 60–61.*

11. **Сальнікова Т.** Формування лідерських якостей учасників АТО/ООС в розрізі визначення внутрішніх особистісних «Я-концепційних» орієнтирів. *Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності сил безпеки та оборони України.* Матеріали VII всеукраїнської науковопрактичної конференції 29 листопада 2021 року. Національна Академія Національної Гвардії України науково-дослідний центр. С. 224–227.

12. **Сальнікова Т.** Психологічні підґрунтя визначення аксіологічних передумов реалізації «Я-концепції» особистості військовослужбовців та воїнів

АТО. *Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу*. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції 7–8 грудня 2021 р. м. Полтава. Полтавський інститут економіки і права. С. 45–47.

13. **Сальнікова Т.** Соціальна реабілітація військовослужбовців у розрізі реалізації «Я-концепційної» особистісної моделі. *Видатні постаті психології: історія, сучасність і перспективи*. Матеріали VIII регіонального наукового семінару 10 травня 2022 р., Львівський державний університет безпеки життєдіяльності навчально-науковий інститут психології та соціального захисту. Львів. С. 156–159.

14. **Сальнікова Т.,** Перелигіна Л. Морально-етична «Я-концепційна» складова військовослужбовця. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «*Стратегічні орієнтири освіти та реабілітації в умовах воєнного стану та повоєнного часу: проблеми, рішення, перспективи*». 26–27 жовтня 2023 року. Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія. С. 461–463 (*Здобувач брав участь у підготовці матеріалу до друку*).

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертаційної роботи:

15. **Сальнікова Т.** Соціальні реабілітаційні принципи соціалізації військовослужбовців у контексті реалізації особистісної «Я-концепційної» моделі. Збірник тез наукових доповідей XXIII Міжнародної науково-практичної конференції «*Людина, культура, техніка в новому тисячолітті*». 28 квітня 2022 року. Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут». Ч. I. С. 328–329. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.6969763>.

АКТ

впровадження результатів кваліфікаційної роботи
Сальнікової Тетяни Вікторівни «Особливості професійної «Я-концепції»
військовослужбовців – учасників бойових дій»

Дійсний акт складений про те, що на базі ДП «Клінічний санаторій «Роща» використовуються результати кваліфікаційної роботи «Особливості професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій»:

1) за отриманими результатами емпіричного дослідження визначені автором психологічно-професійні конструкти «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій враховувалися психологами при проведенні психокорекційної роботи з військовослужбовцями;

2) розроблена та апробована програма психокорекції професійної «Я-концепції» військовослужбовців – учасників бойових дій застосована у роботі фахівців-психологів з даним контингентом, яка посприяла підвищенню рівня їх професійної адаптації та гармонізації професійної «Я-концепції» й підвищенню фахової компетенції психологів.

Акт складений для подання до спеціалізованої вченої ради у зв'язку з захистом кваліфікаційної роботи на здобуття вченого ступеня доктора філософії в галузі психологія і не є підставою для отримання грошових нагород.

Директор ДП «Клінічний
санаторій «Роща» ПРАТ
«Укрпрофоздоровниця»»
«31» травня 2024р.

Валерій ЖУРАВЛЬОВ

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Начальник відділу психологічного
забезпечення та соціально-гуманітарної
роботи Центру забезпечення діяльності
ГУ ДСНС України у Чернігівській області

Олександр ПАНЧЕНКО

«12» червня 2024 р.

АКТ

впровадження результатів кваліфікаційної роботи
Сальнікової Тетяни Вікторівни «Особливості професійної «Я-концепції»
військовослужбовців – учасників бойових дій»

Дійсний акт складений про те, що матеріали кваліфікаційної роботи аспірантки навчально-наукової лабораторії екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру Національного університету цивільного захисту України упродовж 2023–2024 років впроваджувались в роботу відділу психологічного забезпечення та соціально-гуманітарної роботи Головного управління ДСНС України у Чернігівській області.

Розроблені та апробовані автором методологічні та науково-практичні напрацювання знайшли своє відображення в програмі психокорекції професійної «Я-концепції», яка визначає психокорекційні можливості впливу на окремі конструкти професійної «Я-концепції» з перспективою її загальної гармонізації, що дозволило актуалізувати особистісні перспективи працівників окремих органів та підрозділів ДСНС України в напрямку розвитку їх мотиваційного професійного потенціалу та сприяти підвищенню професійного та особистісного самовизначення та самовдосконалення.

Акт складений для подання до спеціалізованої вченої ради у зв'язку з захистом кваліфікаційної роботи на здобуття вченого ступеня доктора філософії в галузі психологія і не є підставою для отримання грошових нагород.

Психолог відділу психологічного
забезпечення та соціально-гуманітарної
роботи Центру забезпечення діяльності
ГУ ДСНС України у Чернігівській області

Катерина САВЕЛЬСЬКА